

Ш 3(24к)
Рк р 32

4130 КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ +

Инд. № Ц13(2-Ук) Инв. № 294466

Автор Р-82 Ревучский Д

Название Українські думи
та пісні історичні

Место, год издания К, 1919г.

Кол-во стр. 300с

— " — отд. листов _____

— " — иллюстраций _____

— " — карт _____

— " — схем _____

Том _____ часть _____ вып. _____

Конволют _____

Примечание: Ст 291-294

выпадают

Внес

21.09.91

113/2-71
P-32

Д. РЕВУЦЬКИЙ.

УКРАЇНСЬКІ
ДУМИ ТА ПІСНІ
ІСТОРИЧНІ.

КИЇВ.

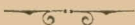
1919.

→ 8/c) P op

III 3(2=8K) 3-6/3

Д. Ревуцький.

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ ТА ПІСНІ ІСТОРИЧНІ.

Огляд питання про думи. Тексти дум і пісень з історичними й літературними увагами. Бібліографія. Ноти в розкладі Л. Ревуцького.

Видання
Товариства „ЧАС“
у Києві.

1919.

Друкарня
Товариства „ЧАС“
у Києві.

Передне слово.

Книжку цюю призначав автор для школи. Приступаючи до неї, не мав він га меті робити якоїсь виключно наукової розвідки, а хотів лиш стати до помочі вчителеві або й учневі. Тому вибрав він краші по своїй уподобі варіянти дум та пісень історичних і додав до них те, що можна було зібрати при надзвичайно тяжких умовах сучасного життя. Цю працю вважав автор не зайвою з огляду на те, що майже всі краші збірки пісень та й розвідки про них стали нині бібліографічними раритетами. Автор старався подавати лише цілком фактичний матеріал і не навязувати своїх загальних висновків перш за все з педагогічного принципу, а друге й тому, що народня творчість—дуже широке поле для таких висновків.

Пісні та думи розположено майже усюди по історичних епохах. До числа історичних пісень автор, цілком погоджуючись з Костомаровим, залічував всі ті пісні, на яких історично відбився рух народнього життя в якій не було б галузі. Тому занесено до історичних пісень бурлацькі, чумацькі, рекрутські й цехові.

Уважав також своїм обовязком автор подати до пісень і голоси їх. На превеликий жаль не міг він подати мелодії до всіх пісень: раз—тому, що до де-яких і дістати її неможливо, а вдруге, що при сучасних умовах друку це зробило б ціну книжки непомірно високою. Майже всі пісні подано в хоровому розкладі в надії на те, що школа буде користуватись з них не тільки для наукової мети. Хоровий розклад упорядкував Л. М. Ревуцький.

Подаючи тексти дум і пісень, автор старався нічого не змінити в них. Виїмок зроблено тільки для тих місць, де потрібував цього прависе або педагогічне завдання (останніх

місць дуже мало). Всі головні одміни зазначено в примітках. В примітках не зазначалося завжди, від кого й де записано було пісню (бо й по збірках, особливо старих, не зазначено було це усюди), показувалося лише найближче джерело, з якого взято було пісню. Під піснями, що виходять в світ вперше, завжди зазначалося, де записано пісню. Термин „З Полтавщини“, який трапляється в примітках, показує, що пісню записано автором від його матері О. Д. Ревуцької. Дума 15 А—проба слідком за М. А. Андрієвським дати реконструкцію нового тексту думи (в примітках зазначено варіанти, з яких бралися рядки). Рядом дума 15 Б—цілий текст одного з кращих пізніших варіантів.

В кінці книги подано бібліографію дум і пісень історичних, без претензії на вичерпуючу повність покажчика: туди занесено все, що так чи инакше стосувалося до цієї роботи, або траплялося по дорозі до неї. Звичайно, треба було-б покажчик видавати инакше, але це занадто побільшило-б розмір праці. В примітках під текстом показано завжди: Пк. і цифру. Це означає рядовий номер покажчика.

Хотілося, щоб ця книга стала хоч у невеличкій пригоді нашій молодій школі.

Київ. 1918.

Д. Ревуцький.

Українські думи.

I.

Походження.

Термин „дума“. Визначення думи. Походження думи (автори; елементи, з яких складались думи). Колишні співці. Підроблення дум.

Думами звуть ті пісні, що їх звичайно співають під акомпанемент музичного струменту українські кобзарі (бандуристи) або лірники і що змістом, настроєм і формою відрізняються від інших номерів репертуару зазначених співців. В науковій літературі починають цікавитись думами з початку XIX століття, але в перших друкованих збірках ми не знаходимо термину „дума“. Перша збірка кн. Цертелева „Опыт собранія старинных малороссійскихъ пѣсней“ (1819 р.) зве думи „поемами“. Термин „дума“ вперше вводить в українську етнографію М. Максимович в своєму збірникові пісень 1827 року книжним шляхом, взявши його з статті К. Бродзинського (1823 року). У кобзарів і лірників українських термин „дума“ зовсім не популярний. Вони звуть думи „козацькими піснями“, „піснями про старовину“ або „псалмами“. Тільки кобзарі останнього часу часто вживають термину „дума“, але прикладають вони його раз по-раз не тільки до дум, а й просто до історичних пісень (так Т. Пархоменко звав завжди пісні про Морозенка й про Саву Чалого думами).

Одже цей факт непопулярності термину „дума“ ніскільки не суперечить відомостям про те, що назва „дума“ була вживаною ще за дуже старих часів. Ще в літопису польського історика Сарницького під роком 1506 бачимо ми

спробу дати визначення термину „дума“: „Per idem tempus duo Strussii fratres, adolescentes strenui et bellicosi, a Valachis oppressi, occubuerunt. De quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem motantium id, quod canitur, exprimentes; quin et tibiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus, haec eadem imitando exprimit“¹⁾.

В цьому короткому визначенні ми вже бачимо головні властивості дум: 1) громадське значіння змісту (про смерть двох народних героїв); 2) елегичний характер змісту (elegiae); 3) сумний мотив співу (voce lugubri); 4) журливе похитування співця головою при виконанні (gestu canentium se in utramque partem motantium).

Про думи писали Цертелєв, Бродзинський, Максимович, Срезневський, Лукашевич, Бодянський, Вацлав з Олеска, Жегота Паулі, Шапкевич, Метлинський, Костомаров, Куліш, Буслав, Головацький, Мілер О., Дашкевич Н., Житецький П., Нейман, Соболевський, Франко, Сумцов, Драгоманов та інші, й кожний старався так чи инакше з'ясувати свій погляд на думу, дати своє визначення думи. Але всі ці визначення або малюють тільки романтичний погляд авторів на народню творчість, або неповні чи неясні. Наприклад, П. Лукашевич пише про думи так: „Важнѣйшія изъ пѣсенъ червоно-русскихъ — малороссійскія думы. Извѣстно, что содержаніе ихъ есть исторія южныхъ русиновъ противъ угнетателей своихъ поляковъ... Благодаря почтеннымъ нашимъ собирателямъ народныхъ малороссійскихъ эпоей, мы имѣемъ теперь почти обо всѣхъ герояхъ южнаго нашего отечества прекрасныя думы... Голоса древнихъ думъ Малороссіи проникають душу какимъ-то неизьяснимом-томнымъ впечатлѣніемъ,—онѣ соединяють въ себѣ и тоску по родинѣ и неукротимую месть славянина, когда его несчастія перешли мѣру челоуѣческаго терпѣнія. Сіи ше-

1) „Під той-же час убили Валахи двох братів Струсів, юнаків живих і завятих. Про них ще й тепер (1587 р.) співаються сумні пісні, які Руси звуть думами. Співають їх жалібним голосом і похитуючись з боку на бік. Наслідуючи співцям, грає їх усюди й сільська людність на сопілках на жалісний мотив“.

стистопнныя и даже восьмистопнныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди Русинъ такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самыя нѣжныя романсы Жуковскаго или Пушкина; въ нихъ различаемъ и тихій плачъ матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ „ляцкая кровь“ течеть рѣками“¹⁾.

Найкращими опредѣленнями дум можна вважати визначення Ц. Неймана²⁾ й П. Житецького³⁾.

Думи—це досить довгі пісні, що мають іноді по кількох сотень віршів. Так, дума про Самійла Кішку (№ 14) має 395 рядків, про Коновченка (№ 21)—336 рр., про братів азовських (№ 15)—200—250 рр. і т. д.

Складають думи репертуар співців, що звуться кобзарями (бандуристами) або лірниками й співаються завжди в супроводі кобзи (бандури) або ліри.

Зміст дум — *продумане* оповідання про події козацької епохи — військове життя або побутові мотиви. Завжди лежить на них одбиток роздуму, сумного моралізування. Зміст думи завжди реальний. Українська дума, як і взагалі всяка народня творчість, ніколи не користується з самих вигадок, з самої фантазії; тому в основі кожної думи лежить реальний історичний або побутовий факт.

Думи по змісту свого оповідання—епічні пісні, як і російські „биліни“, але в них багато суб'єктивності й ліризму, чим вони дуже відрізняються від „билін“, де колишній ліризм витхнувся без усякого сліду. Співець думи або вкладає свій ліризм у слова ніби-то „сивої зозулі“, що

„прилітала,
да у головах сідала,
да жалобно закувала:
„Ой, голово, голово козацькая-молодецькая!
Се-ж ти ні дошила, ні доїла,
а ні хороше не сходила;
ай довелося валятися,
звіру-птиці на поталу податися!“

¹⁾ Пк. 199, предисловіе.

²⁾ Пк. 233.

³⁾ Пк. 119.

(Дума „про братів азовських“, № 15 А, рр. 189—196), або прямо висловлює власне своє почуття:

„Земле польська, Україно подольська!
Та вже тому не річок і не два минає,
як у християнській землі добра немає!..“

(З варіанту думи № 26).

А. Лисовський поділяє всі думи на більш епічні (на чолі їх дума „про втечу С. Кішки“ № 14) й більш ліричні („Невольницькі плачі“ — № № 9, 12). Загальний тон настрій дум—дуже сумний.

Думи мають зовсім своєрідний віршовий склад і стиль (про це докладніше дивись у розд. II).

Коли доводиться звертатися до питання про походження дум, то в першу голову треба зауважити, що в думах маємо ми надзвичайно оригінальний синтез (сполучення) творчості народньої й книжної, інтелігентської. Дума повстала з елементів народньої пісні. В XVI столітті вона склалася вже в певні форми, які розвитку свого досягли в XVII в. Цю еволюцію свою проробила дума під впливом шкільного віршу (так званих „панегіриків“ — хвалебних творів і епіграм—присвячувань—особливо) та західно-європейської й української легендарної літератури. Німецька та польська релігійна література, що відбилася на старих українських віршах, сама утворилася під впливом християнської латинської поезії. В XII в. ця остання розійшлася по Франції й звідти перейшла до Германії. Всі освічені люде вважали за свій обовязок писати латинські вірші. Ці вірші дуже нагадують українські вірші пізнішого часу своїм розміром:

Hora novissima tempora pessima sunt, vigilemus.

Ecce minaciter imminet Arbiter ille supremus.

(З віршу клянійського чернеця Бернарда фон-Морла XII—XIII віку).

Розносили усюди по Європі ці середньовічні латинські вірші й робили їх популярними так звані ваганти — мандровані грамотії-церковники („*Urbes et orbem circumire*

solent scholastici“, — каже про них їх сучасник). Це були „лицарі вина й випивки“, мандрували вкупі з joculatores і bufones (теж, що російські „скоморохи“), співали свої духовні канти, складали свої товариства, й вже едікт бременського архієпископа 1292 року зве їх „vagi scholares, qui goliardi vel histriones alio nomine appellantur“. Походження прізвища „голіярди“ де які дослідувачі вважають від „gula“ (glouton)—„ленажера“.

Україна мала своїх „вагантів“ і „голіярдів“. Це—так звані „мандровані дяки“ або теж „пиворізи“ ХVІІ віку. Можна вбачати в них своєрідне місцеве „культурное переживаніє“ мандрівних західно-європейських школярів ¹⁾, але дуже багато в них було справді такого, що цілком можна вважати за побутове з’явище. Звідки-ж бралися ті „пиворізи“?

За старих часів середня й вища школа на Україні (семинарії, Київська Духовна Академія) частенько голодували. Доходу з маєтків було мало, а з „конгрегацій“ (збори „доброхотныхъ подаяній“) користувались тільки „спудеї“, що жили по самих братствах. Решта учнів мусила сама собі шукати хлібів: хто йшов „на кондиції“ до шляхетних людей, а хто просто випрошував милостиню („міркачі“). Під час літніх вакацій багато бурсаків „ходило в народ“ („на епетиції), щоб забезпечити себе хоч чим-небудь на зіму.

„Любезно село!“ пише такий „епетент“:

Когда увижу твої сладчайшії страви—
капусту, горох, ріпу, боб, в салі варені?

О, вечері щасливі! О, ночі блаженні!

Після такої „епетиції“ инший застрявав в „любезному селі“, потішаючи себе думкою: „если не рожден, не сунься в науку!“ Инший з товаришами своїми накоїв такого, що оставалося одно—„тікати на Січ“, а инший, почувавши в собі педагогичну вдачу, намагався осісти десь при школі „паном дірехтором“ („паном бакаляром“) і переходив з одного місця на инше, поки не ставав „мандрованим дяком“, „пиворізом“. Чудову автобіографію одного з таких дяків, Іллі Турчиновського, маємо ми в „Кіевской Старинѣ“ (1885

¹⁾ Пк. 327, ст. 92—96.

р., II). П. Житецький вважає Турчиновського за типового „мандрованого“ дяка.

Для Турчиновський „волочився по школах“ в першій чверті XVIII віку. Був він син березанського сотника, вчився спершу в березанській школі, потім в нижчих класах кийвської Академії, звідки взяла його мати для помочи в хазяйстві додому, де „за домашню суєтою всего позабиль“. От і почав він мандрувати „для повіданія болѣ свѣта и ученія“. Недовго пробувши писарем у сотника синявського Мандрики, підшукав він собі двох товаришів і пішов з ними в Могильов-Литовський. По дорозі товариші посварились. „Лютые Диоклетияне“, як зве своїх товаришів Турчиновський, трохи не вбили його й одняли в нього гроші. В пограничному селі Поповій Горі прийшов він „до половины дяковской“ й став вчителювати в приходській школі. Але „лютые Диоклетияне“ донесли на нього сотнику компанійському, що буцім би-то Турчиновський грабував по дорозі дяків по школах. Сотник забив Турчиновського в диби, а за його майно звелів шинкарці всипати суддям і тим „лутымъ Диоклетиянамъ“ меду. Почалося бенкетування, співи. Примушували співати й самого обвинуваченого. „Єднак я“, каже Турчиновський: „хочай и покушался спѣвать, но за обліяніемъ слезъ не могль и гласу отвести“. Од гармидеру прокинувся отаман компанійський, що спав на печі. Виявилось, що він був давній приятель батькові Турчиновського. Діло повернулося зовсім инакше. Турчиновського розпитали, як слід, повернули йому все майно його, а поклепників забили в диби до другого дня. Мало того—сотник компанійський zostавив Турчиновського при собі за писаря. Та Турчиновський не міг всидіти довго на однім місці. Одпросився він у сотника до Могильову „для обученія языка латинскаго и провидѣнія по свѣту людскаго обхожденія“. Перезимвав він в Могильові при Покровській церкві, а по весні вступив до єзуїтської школи. Випадково почув, як він співає, православний єпископ у церкві Преображення Господнього й, дізнавшись, що співець був православний, запрохав співати до себе. Єзуїти прогнали Турчиновського, як схизматика.

На новому місці теж не обійшлося без пригоди. Посварився він з регентом архирейського хору, і той його під час великодньої всенощної „пхнуль изъ хоръ черезъ желѣзные балясы“. „Летѣль я“, каже Турчиновський: „изъ хоръ на доль, и ежели-бы не потрапилъ на женскія главы, то бы о камень мрамуръ разбился. И многимъ женамъ повреждены были главы, а единой старусѣ и вся глава сломилась, якая у три дня и—умерла“. Регент, боючись гніву архирейського, перейшов у віру католицьку, але все-ж не переставав допікати Турчиновського. „Бѣгая того зла“, відпросився він у архирея у м. Шклов, де пристав за регента в монастирі Благовіщення.

Чотирі роки прожив він тут. Але найшлись, звичайно, й тут йому вороги. Місцевий органіста домініканського кляштору, по підмові католицького духовництва, запрохав його „до органовъ спѣвать“. Турчиновський зрікся, не вражаючи на губернаторський наказ. За це органіста з замковими драгунами побив його трохи не до смерти. Вигоївши свої рани, застукав Турчиновський з своїми півчима „того органѣсту въ ночное время въ шинку и отреванжеваль ему такожъ кіями и шаблями...“ Після цього не можна вже було zostаватися в Шклові, тому Турчиновський, „забравши всѣхъ пѣвчихъ, дубомъ по рѣкѣ Днѣпру пустился внизъ“. По дорозі дуб наскочив на корч. Хлопці насилу вирятувалися, а майно все потонуло. Насилу дочвалали до Чернигіва. Тут товариші Турчиновського поступили на службу до архирея Жураковського, а сам Турчиновський з чотирьма останніми по проханню генерального обозного, Якова Лизогуба, zostався у Седневі за дяка. Прожив він там цілий рік, заробив собі на одіж і, „мало пріодѣвшись“, поїхав до дому, де застав ще живими батька, матір і всіх родичів своїх. „В дому мало поживши“, поїхав він до Переяслава, де й прийнято було його регентом у „кatedру“. Року 1718 оженився він, і тоді-ж „за заслуги пѣвческія“ рукоположено його на священника в рідне містечко Березань. Так скінчилася дяківська кар'єра Турчиновського, який і далі, через неспокійну свою вдачу, терпів чимало біди, вже будучи священником. ¹⁾

¹⁾ Пк. 119, ст. 46—48.

Оттакі-то „мандровані“ дяки, що покънули свою науку, та не згубили любви до віршів, і розповсюджували віршову літературу. Самі вони дуже добре знали мову народню, знали пісню й вмѣли користуватися її художніми елементами. Важко сказати, що на що більш впливало—чи думи на церковні казання, чи казання на думи, коли порівняти де-які місця з казань і дум, як це робить П. Житецький.¹⁾

...„На той час христіане жидовъ незбожнихъ виганяли, інших мечем *забіали*, інших в ріках *топили* и інших иншою смертію розмаітою *губили*“.

(„Мессія праведний“ І. Голятовського, вид. Лаври 1664 р.).

„Тоді-то козаки... здобу хорошу собі
коло жидів-рандарів *мали*,
на славну Україну *прибували*,
очертом *сідали*,
сребро і злато на три часті *паювали*“.

(Дума № 26, рр. 134—138).

Ще приклад:

„Скоро жоліѣре Иродови увійшли у Виѣлемській *повѣть*, заразъ почали чинити по малыхъ дѣточкахъ невинныхъ *отвѣтъ*: отъ персей матернихъ *отривали* да *погубляли*, и розмаітыи имъ смерти *здавали*... А дѣточки, яко немовлятка будучи, того *не знають*, они *доньмають*, ижъ то зъ ними жарти *мають*, за мечъ ручками *сягають*, подъ мечъ головки свои *хляють*, а они, окаянные, головки имъ *исти-нають*“.

(Казання на соборъ пресв. Богородицы по рукоп. 1731 г.)

„То ще ми, брате, недобре *вчиняли*,—
по улицях добрими кіньми *гуляли*,
дітки маленькії кіньми *розбивали*,
кров християнську безневинно *проливали*“.

(Дума про бурю на Чорному морі“).

¹⁾ Пк. 119, ст. 37—38.

Ясно видно тільки одно, що між школою й народом був живий звязок за старих часів України. Творцями дум могли бути й ті бурсаки, що втікали до Січі, й ті, що мандрували по Україні та вчителювали по школах. Могли складатися й оброблюватись думи й по таких шпиталях, як, наприклад, шпиталь, заснований 1601 року в Трехтемирові, або 1629 року у Киїрі „для людей рыцерскихъ, отъ неприятелией въ разныхъ битвахъ покалѣченныхъ“, де доживали свій вік і „мандровані“ дяки вкупі з старцями, що розносили думи по Україні. Можна гадати, що й самі старці-прочане, що мали колись дуже міцну організацію, не були всі такими немічними, як наші старці, а більш підходили до богатирів-калік „биліни“ про „сорокъ каликъ со каликою“.

Зустрівалися нові елементи творчости з старими відголосками „билін“, які теж оставили свої сліди, хоч і не дуже значні. Так, Олексія Поповича дум зближує проф. Дашкевич ¹⁾ з „билівним“ Альошею Поповичем, проф. О. Мілер—Салка з Олексієм Поповичем („требованіє моремъ жертвы“) й Ганджу Андибера, що розправляєється з дуками-срібляниками, з Іллею Муромцем, що розправився з князями-боярами та з обидчиком князем Володимиром ²⁾. Перепліталися ці елементи й з бродячими мотивами південних словян, що заносилися мандрівними своїми або чужоземними співцями (Потєбня, Халанський, Сумцов), навіть з мотивами східнього й західно-європейського епосу, й з того утворювався чудовий букет оригінальної творчости.

В основу творчости дум покладалися українські пісні; мотиви їх змісту й художні елементи були матеріалом, яким влучно уміли користуватися автори дум, знавці народнього духу (Див., наприклад, пісні „про рубаних козаків“ (№ 18) і думи „про Хведіра Безрідного“ (№ 19), „про Коновченка“ (№ 21); пісні „про голоту“ (№.№ 51, 52) й думу „про Ганджу Андибера“ (№ 53), пісні про від'їзд козака з дому та прощання з родом і думу „про сестру та брата“ (№ 75).

1) Пк. 78, 80.

2) Пк. 223.

Все проходило через горнило народнього духу, вишлихтовувалося й доповнялося живими рисами й деталями козачого життя на Січі, в якому брали не малу участь самі співці — кобзарі й бандуристи. Як каже Морштин 1606 р., дума була приналежністю козацького життя; вона складалася ще за життя героїв, услід за подіями. Кавказький співець („гегуако“) казав акад. О. М. Веселовському: „Однимъ словомъ своимъ я дѣлаю изъ труса храбреца“. Так і колишні кобзарі своїми героїчними співами надавали сміливости козакам у їхній боротьбі. Між иншим так зрана „Коденська книга“, в якій списано, кого покарали поляки за гайдамацьке повстання в сімдесятих роках XVIII століття, свідчить, що 1770 року стято голови за поклик до боротьби з панством трьом бандуристам; „Прокіпові Скрязі, Михайлові Сокового зятеві й Василеві Варченкові“¹⁾. Зберіглася також вістка від 1711 р., що сліпих музиків приймали до військової служби й давали їм платню нарівні з вояками²⁾.

Грали на бандурі й співали в супроводі її не тільки співці професіонали; грали, як свідчить письменник XVI в. Папроцький, і рядові козаки. Не дурно-ж дума зве бандуру „подорожною“ (№ 78). Не цуралася співу кобзарського й інтелігенція старих часів України: маємо свідоцтва, що, наприклад, Палій й Мазепа грали на кобзі й співали з нею³⁾. Цей звязок інтелігенції з кобзарською творчістю й спричинявся тому, що не раз по збірках дум можна найти хвальшування (підробки) дум нарівні з справжніми народніми творами. До питання про підробку дум не раз зверталися у літературі. Так, В. П. Науменко пише: „Одні думи склалися народом на підставі історичних подій (ними користувалися історики, як історичними даними); другі-ж, як фальсіфікат народньої творчости, вийшли з-під пера грамотників. Дуже важно зазначити в кожному разі спраржність думи й історичну певність фактів, що передає вона“⁴⁾. Ів. Франко виносить зовсім суворий присуд „фальсіфікатам“: „Бурхливі часи Хмельниччини не лишили по собі сліду в ду-

¹⁾ Пк. 176, ст. 164—165.

²⁾ Пк. 145, ст. 23.

³⁾ Див. ще про

інтерес інтелігенції до кобзарів—Пк. 119, ст. 170—173.

⁴⁾ Пк. 232.

мах..... Ті думи про Хмельницького, що зведені в другім томі „Историческихъ пѣсень“ Антоновича й Драгоманова, на мою думку всі фальсифікати остільки, що зложені не сучасними людьми, але кобзарями або й не кобзарями XVIII віку, що мали перед собою літописи Величка, або інших козацьких літописців“¹⁾. Такий присуд треба вважати за надто суворим і немилостивим. Само по собі зрозуміло, що ніхто не стане боронити зовсім незугарні хвальшування, де підробку ясно видно всякому, навіть і малосвідомому в народній творчості чоловікові. Одже-ж треба зазначити й те, що факт старовісного книжного впливу на думу вже твердо встановлено. Коли дума й цілком книжного походження пройшла вже через руки народніх співців, через горнило колективної творчості, згубила свої індивідуальні риси й одбиває на собі всі сліди професійної обробки, коли записано її від справжнього кобзаря й коли має вона свою чималу художню вартість, — ми не маємо права викидати її з нашого вжитку. Для історика, звичайно, має вона невелике значіння, але для словесника цікава вона не менш, ніж усякий інший прояв живої народньої творчості.

II.

Зміст і стиль.

„Цікли“ дум. Загальний характер змісту дум. Головні літературні мотиви. Впливи. Стиль. Складовий (силабичний) вірш. Рифма. Паралелізм. Періодична форма. Інверсія. Докладність оповідання. Вживання допоміжних дієслів. Словянизми. Апостроф.

Ознаки професійної обробки: епітети, плеоназми (тавтологія синонимична й корнесловна, ретардація), заспіви, приспіви, порівняння (негативні й позитивні), загальні місця (описові вислови, спосіб розмови, епічні числа).

Асиміляція чужоземних імен і прізвищ.

Російські „биліни“ поділяються на головні цікли (круги)—київський й новгородський. „Биліни“ київського ціклу й богатирі, що виступають у них, гуртуються всі коло особи князя Володимира. Російська „биліна“ йшла шляхом од індивідуальної творчості першого співця через колективну обробку до останнього рапсода, що зшив би, може, колись

¹⁾ Пк. 369, ст. 71.

всі пісні до одного цілого, але залишилася в стану циклізації й не досягла (з різних причин) останнього фазису розвитку. Український народний епос—думи—зовсім не відповідає по своєму розвитку всім відомим світовим епосам, мало теж підхожий й до „билін“. Найголовніше, чим відрізняються думи від „билін“, це те, що зазначив ще проф. О. Мілер: „Въ думяхъ нѣтъ и малѣйшихъ признаковъ какогонибудь стремленія къ объединенію вокругъ какой-нибудь центральної личности, нѣтъ все къ себѣ стягивающаго лица“¹⁾. Слiди того, що забувається первісний герой й переноситься те, що говорить про нього, на когось иншого—трапляються по думках. Але ж події, що про них оповідають думи, ще дуже свіжі в пам'яті народній, в думках ще дуже багато історичности для того, щоб з ними можливе було те, що вчинилося з російською історичною піснею „про Скопина Шуйскаго“ (порівн. записи Ричарда Джемса 1619 р.), Кирши Данилова (кінця XVIII в.) і — нарешті — Ончукова (1904 р.). В останній місці події вже перенесено з Москви до Київa й вже вкупі з Скопиним виступають „Володимирь“ та „Добрынюшка Никитичь младь“, якого „биліна“ зве „названымъ братомъ“ (крестовушкомъ) Скопина. Проте де-які дослідувачі зазначають два цикли дум: перший—думи про боротьбу з татарами й турками, й другий—про боротьбу з ляхами. Але певніше буде вважати ції поділи не „циклами“, а просто групами. До першої групи залічуємо пісні про боротьбу з татарами й турками, про тягар неволі й про втечу з неї. До другої групи—думи про боротьбу з ляхами за часів Хмельниччини й думу про Ганджу Андибера, де висунуто соціяльне питання „про дук“. До цих двох груп можна ще додати третю — думи чисто побутового змісту (про вдову й трьох синів, про сестру й брата та ин.).

Вся історія українського народу пройшла в безупинній боротьбі, вічній війні. Але, як каже проф. О. Мілер, не досить

¹⁾ Шк. 223.

знати факти історії народу, щоб вже певно з'ясувати собі його характер. Історія передає нам тільки те, що з'явилося в події,—зовнішній бік життя, який почасти стоїть в суворій суперечці з внутрішньою стороною життя, з його ідеальним світоглядом. Тільки в народній поетичній творчості розкривається перед нами вся історія душі народу. Думи відбивають, головним чином, козацьке бойове життя України, але в думках не бачимо ми безроздільного панування військового духу. „Туга“ цілком пронизує їх навіть там, де маються тріумфи козацькі.

Попадання в неволю турецьку—один з найстаріших літературних мотивів дум. Козаки або потрапляють туди з бою (иноді й через свою необачність, як бачимо в думі „про Матяша старого“), або заносить їх буря „в землю Агарську“ (як в думі „про Олексія Поповича“).

Туга неволі—малюється в численних „плачах невольницьких“, в думі „про Марусю Богуславку“, „про Самійла Кішку“.

Побіч з ним—*мрія про визволення з неволі*, про родину, про „край веселий, мир хрещений“ („плачі“, „Маруся Богуславка“).

Мрія здійснюється—мотив *втечі з неволі* дуже поширений по думках („про Марусю Богуславку“, „про Самійла Кішку“, „про трьох братів азівських“). Кінець буває або щасливий, або трагічний (як у думі про трьох братів).

Потурчення—коли чоловік не стерпів тяжкої неволі й „потурчився-побусурманився для роскоші турецької, для лакомства нещасного“—так само часто трапляється по думках, як бувало це в житті. Майже в кожній думі, де йде мова про неволю турецьку, знаходимо ми „потурнаків“, „недовірків християнських“.

Молодецький герць з татаринами чи турками бачимо ми в думках „про козака Голоту“, „про Івася Коновченка“. Козак Голота—типовий авантюриста, „одчай душа“. Івась Коновченко—молоде орля, що вперше вилетіло на потіху молоденьку,—дуже нагадує своєю трагічною долею молодого Зораба з персійського епосу „про Рустема й Зораба“.

Самітня смерть козакова в степу — головний мотив численних пісень „про рубаних козаків“—трапляється теж в думках („про Хведора Безрідного“, „про Івана Коновченка“, почасті „про трьох братів азівських“).

Гульню козацьку й поділ здобичи, як фінал щасливого походу або бою, малюють думи „про козака Голоту“, „про Самійла Кішку“, „про утиски рандарів“.

Мотив соціальної боротьби „голоти“ з „дуками“ находимо в думі „про Ганджу Андибера“ й в думках з часів Хмельниччини (про *утиски панів і рандарів*).

Все життя козацьке, що малюють його думи, всі образи його обвіяні одним духом, духом *„товариства кривного й сердешного“*, який так щасливо вгадав і виявив Гоголь в своєму „Тарасові Бульбі“. Проф. Сумцов каже: „Мораль товариська—єднання людей не по родинному принципові, а по загальності суспільних інтересів. З найбільшою силою ця мораль висловлена в думках „про Хведора Безрідного“ в опису похорон, в виразу, що ніколи не бувало, щоб козацька голова без товариства умірала..... Тут головна опора, тут родина, батько і мати—свій козацький звичай; тут видвигнутий головний принцип єднання, як відгук такого єднання в самім житті, що виражалось не тільки в козацтві, але і в других формах побратимства — в церковних братствах, парубоцьких братствах, цехових, в сябринстві й т. д.“¹⁾

Друге, що зразу кидається в вічі в українських думках, це—неослаблена *сила родинної основи*. Найкраще виявлено її в думі „про сестру та брата“ (теж—„Отчим“) при прощанні сестри з братом, що, може, навіки покидає свою родину. Під час бойової небезпеки або хуртовини на Чорному морі, коли заглядає у вічі смерть, з самим теплим почуттям згадує герой про свою родину, кається,

„що як в охотне військо од'їзжав—
із отцем і з матерію опрощення не мав,
і старшого брата за брата не мав,
і старшу сестру барзе зневажав,—
стріменем у груди одпихав“....

¹⁾ Пк. 344, ст. 232.

Вище ж над усе в думках стоїть постать матері, чия „молитва зо дна моря виймає, од гріхів смертельних душу одкуплює, на полі й на морі на поміч помагає“,—особливо образ удови-матері, який виступає в думках „про Івася Коновченка, „про бідную вдову“. Образ цей має свою дуже довгу літературну історію. Про це свідчить дуже цікаве порівняння, що зробив П. Житецький між бідною вдовою й літописною княгинєю Ольгою.¹⁾

.....„Не послуша (Святослав) матери и творяше поро-
вы поганьскыя, не вѣдый, аще кто матери не слушаеть,
въ бѣду впадаеть. Се же тому гнѣвашеся на матеръ. Но обаче
любяше Ольга сына своего Святослава, рькущи: „Воля Божия
да будеть; аще Богъ въсхоцеть помиловати роду моего и
земли рускыя, да възложить имъ на сердце обратитися къ
Богу, яко же и мнѣ Богъ дарова!“ И се рекши, моляшеся
за сына и за люди по вся дни и нощи, кормячи сына сво-
его до мужества его и до възъраста его“.

(Літопись по Іпатъевському списку, ст. 41)

Ту ж саму любов до своїх дітей бачимо ми й у „бідної
вдови“, що трьох синів мала,

„з малих літ до великого зросту кохала-годувала,
чужим рукам на пьтирання не давала,
слави-пам'яті сподівалась“.

Навіть після того, як вигнали сини свою матір про-
живати до чужих людей, як став Бог синів карати, як ста-
ли вони знову прохати її до себе проживати, стара удова
не має гніву на дітей, як княгиня Ольга на Святослава:

„А бідная вдова з сусідчиного дому виступає,
до меншого свого сина в дом уходяє,
на коліна упадає

і за своїх синоків-соколочків оп'ять Бога прохає“.

„Хто отця—матір не чтить, тому в пеклі пропадать“—
це моральний вивод і дум, і духовних псалм українських,
майже всієї народньої поезії.²⁾

¹⁾ Пк. 119, стор. 157.

²⁾ Порівн. між иншим щедрівку „Ой сів Христос да вечеряти“, де розповідається, що Мати Божа випустила на відпочивок з пекла усі грішні душі, крім тієї, „що налаяла отця-неньку, не налаяла—тільки подумала“.

Вже було зазначено вище, що зміст дум завжди реальний. Тому бачимо ми в думках малопомітні сліди фантастики; казка зовсім не відбилася на думі. Чужоземних впливів в думках теж знайдено дуже мало; найбільш цікава з цього боку дума „про Олексія Поповича“ (див. примітку до № 17).

Однією з головніших властивостей *стилю* українських дум треба вважати їх своєрідний віршовий склад, що утворився під впливом схоластичного складового (силабичного) віршу. Силабичний спосіб віршування має основою вживання рівного числа складів в двох віршиках, що стоять поряд. Кількість складів звичайно буває ріжна—від чотирьох до тринадцяти. Силабичний спосіб віршування відповідає тим мовам, котрі мають наголос завжди на певному складові слова, як, наприклад, французька, що має наголос на останньому складові слова, або польська, що має наголос на другому складові з кінця. Силабичний вірш звичайно має одну або дві цезури—запинки серед віршу, й рифму—суголос кінця одного віршу з кінцем другого. Складовий спосіб віршування в XII—XIII вв. поширився у Франції. Звідти перейшов він у Польщу, а з Польщі до нас на Україну. Польська мова, як вже зазначено вище, має завжди наголос на другому складові з кінця слова, й найбільш відповідною характеру польської мови є так звана жіноча рифма—з наголосом на другому складові з кінця слова. Українська мова не має певного місця, де падає наголос,—вона однаково легко вживає й так звану чоловічу рифму (з наголосом на останньому складові слова: „почуття“—„життя“), й жіночу („віконець“—„сонце“), й дактиличну (з наголосом на третьому з кінця слова складові: „розголоситься“—„проситься“). Але силабичне віршування прийшло до нас через Польщу, й тому довгий час мусили ми користуватися лиш з силабичної жіночої рифми, яка ще до того повинна була майже завжди бути дієсловною.¹⁾

¹⁾ Рифма була невідома ні рос. „биліні“, ні старій укр. пісні (див. у нас пісню „про Штефана-воеводу“ № 3).

Вірш дум має вільний, дуже нерівний по числу складів розмір, який зовсім близько підходить до милозвучної ритмічної „прози“ з рифмами, при чому де-котрі рядки зовсім не рифмуються, інші ж мають по де-кільки відповідних рифм в ряд. Дуже довгі рядки трапляються побіч з самими короткими:

„Ей, не з горя-біди мойому пану Барабашу схотілося
на славіній Україні з кумом своїм Хмельницьким
великі бенькети вчинати! (41 склад)

Нащоб їм кравецькі листи у двох читати? (13 складів)

Не лучше б їм із ляхами, (8 складів)

мостивими панами, (7 складів)

з упокоєм хліб-сінь вічнії часи уживати?“ (15 складів)

(Дума про Хмельн. і Бараб.)

Як і в силабичному віршові, в українській думі рифмуються найчастіш дієсловні кінцівки, при чому иноді можна бачити, як для рифми утворюються нові форми слів:

„Тее промовляє,
відтіля побігає“...

або

„старого козака конем побиває,
меншого під ноги затоптає“...

(Вживається неможлива форма *praesens* від дієслова завершеного виду).

„Що недурно ж ся червона та жовта китайка по шляху
валяє—

либонь моїх братіків на світі немає“...

(№ 15 А, pp. 131—132).

(Дієслово для рифми змінє свій стан: замість „валяється“ бачимо „валяє“).

Хоч дієсловна рифма, що зближує між собою рядки двох чи й більш нерівноскладових віршів, і дуже характерна для дум, все ж основою віршової будови дум треба вважати паралелізм, що злучає паралельні рядки цілим змістом своїм і формою. Ф. Колесса запевняє ¹⁾, що в ду-

¹⁾ Пк. 149, т. XIII, ст. XXIV.

мах, записаних зо співу поправно, а не з проказування, не багато набереться віршів, що не входили б у зв'язь паралелізму, яка розтягається дуже часто на цілі періоди. Виявляється цей паралелізм в аналогічному по значінню укладові слів у рівнобіжних рядках і в ґрупах віршів, що мають подібні образи, часом зближені до буквального повторювання, або дають контрасти. З боку зовнішнього виявляється паралелізм в симетричному укладові силабичних ґруп і приблизно однаковому числі наголосів у рівнобіжних рядках.

То середульший брат тебе зачуває,
до найменшого словами промовляє:

„Братіку мій рідненький,
як голубонько сивенький!

Чи ти мені, брате, віри не доймаєш,
чи ти мене на сміх підймаєш!

Чи не одна нас шабля порубала,
чи не одна нас куля постреляла?“

(„Про братів самарських“, № 16, pp. 22—29).

„Не ёсть се нас шабля турецька порубала,
не ёсть се нас куля яничарська постреляла,
а ёсть се отцова й пані-матчина молитва покарала!“

(Там же pp. 46—48).

Виявляється паралелізм і в рядках, що не мають рифми:

„Що на Чорному морі,
на камені біленькому“...

(„Про Марусю Богуславку“, № 13, pp. 1—2).

Паралелізм споріднює думи з ліричними українськими піснями:

„Зеленая ліщинонько, чом не гориш та все ку-
ришся?

Молодая дівчинонько, чого плачеш, чого журишся?“

з „Словом о полку Ігореві“:

„Что ми шумить,

что ми звенить,

давеча рано,

предь зорями?“

„Солнце свѣтитя на небеси,
Игорь-князь в русской земли“.
з російськими „билінами“:
„Не сырой дубъ къ землѣ клонитя,
не бумажные листочки разстилаются...“
„Не помысли зломъ ты на татарина,
не убей въ чистомъ полѣ хрисянина!“

(з биліни „про Илью-Муромца“).

Взагалі паралелізм можемо ми знайти в народній творчості всіх часів і народів.

Склад мови думи почасти виливається в чудову *періодичну* форму, настільки гарну, що, як каже П. Житецький, тільки її правдива щирість—власність справжнього народного твору—примушує нас вірити, що ції періоди утворив народ, а не склала рука досвідченого стиліста. Найкращі зразки періодичної мови бачимо ми в думі „про сестру та брата“ (№ 75):

„То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
а об Різді калина в лузі білим цвітом процвітати,
а об Василю ягоди зрожати,
жовтий пісок на білому камені схожати
та синім цвітом процвітати,
хрещатим барвінком камінь устилати,—
то тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!“
(временний період)—рр. 31—37.

Як то трудно рибі на суходолі,
звіру-птиці без поля, без діброви,—
то так-то трудно на чужій сторонці пробувати
без роду, без сердешної родиньки;
як то трудно із сирої землі камінь ізняти,
то так-то тяжко-важко на чужій стороньці без
роду, без сердешної родиньки помірати!
(порівнючий період)—рр. 67—73.

Часто в думах трапляється так звана *інверсія*, такий склад мови, коли додаткове речення стає на перший план, об'єкт головного речення робиться суб'єктом додаткового,

від чого додаткове речення одержує більшу незалежність і силу.

„Которий чоловік отця свого, матір шить-поважає,

тому Бог во всякий час помагає“.

Докладність оповідання, *точність* виразу—одна з рис дум. Вона надає думам певність, викликає в слухачах віру в те, що співає кобзарь. Дума завжди докладно зазначає місце, час і інші обставини події: „.....три брати рідненькі із города, із Азова, з тяжкої неволі у землю християнську, до батька, до матері, до роду утікали“.

(„Про трьох братів“, № 15 А, рр. 2—4).

„Як од Кумівщини до Хмельнищини,
як од Хмельнищини та до Брянщини,
як од Брянщини та й до сього-ж-то дня,
як у землі кравецькій та добра не було“.....

(„Про рандарів“, № 26, рр. 1—4).

Дума любить характерне вживання *допоміжних дієслів*: „могти“, „стати“, „бути“.

„Стали діти до розуму *дохожати*,
стали собі молоде подружжя *мати*,
стали свою матір рідненьку, вдову стареньку,
зневажати“ („Про бідну вдову“).

„Ой, могла б мене отцева-паніматчина молитва
на Чорному морі *рятувати*,
уже б я знав, як свою матір шанувати-поважати!“

(„Про Олексія Поповича“).

Але більш усього цікаве вживання допоміжного дієслова „бути“ не тільки по старовинному з відмінними причасними формами минулого часу на „ль“, а й з теперешнім часом дійсного способу дієслів:

„Не *єсть* се нас шабля турецька *порубала*,
не *єсть* се нас куля яничарська *постреляла*,
а *єсть* се отцьова і паніматчина молитва *покарала*!“

(„Про смерть трьох братів“, № 16, рр. 46—48).

Або

„Се *єсть* давній бідний невольник, Кішка Самійло,
із неволі *утікає*“.....

(„Про Кішку Самійла“, № 14, р. 327).

Крім старовинних дієслівних форм, співці дум взагалі охоче вживають *слов'янизми*: 1) заміняють повноголосні форми церковно-словянськими—„глас“, „глава“, „злато“; 2) просто беруть форми слів церковно-словянських замість народніх: „персть“, „прах“, „уста“, „смирение“, „воздыхати“, „вкшати“, „аще“, „паче“, „вздобний“, „під носі“, „рече“ і т. д.; 3) утворюють нові слов'янізовані форми: „опрощение“, „олгати“, „у руцях“, „олці“. З приводу слова „олці“ О. Вересаї сказав: „усе одно „вовки“, тільки тут не можна так казати“. Хв. Кононенко співав один раз

„шанку з голови знімає“,

а вдруге:

„шлик із голови знімає“,

але сказав П. Кулішеві, що треба записати „шлик“, бо перший раз він „по-простому співав“. ¹⁾ Церковно-словянські слова, що їх доносили співці, надавали думі елемент серйозности й урочистости.

Ліричний характер виконання думи примушує співця, коли захоплює його почуття, або самого звертатись з ліричними виразами до предмету свого оповідання, або вкладати ці вирази в уста героїв. Тому часто знаходимо ми в думах фігуру *звертання* (апостроф):

„Земле турецька, віро проклята бусурманська!..“

(№ 9, 12).

„Брате рідненький, голубоньку сивенький!..“

„Земле польська, Україно подольська!..“

„Визволь, Господи, усіх нас, бідних невольників!..“

(№ 12).

„Ей, ви козаки, діти-друзі!... (№ 24).

„Ей, куме“, каже: „куме!“... (№ 24) та інші.

Українська дума, як і російська „биліна“, пройшла через цілу низку співців, для яких спів їх був професією, єдиним їх ділом і які мусили через те держати в голові своїй великі й різноманітні репертуари. Професійна твор-

¹⁾ Пк. 119, ст. 35.

чість виробила в поміч співцям цілий ряд різних поетичних засобів, які вкладали весь зміст в рямці „загальних формул“ (*loci communes*) і тим робили легшим його засвоєння й утримання в пам'яті, але разом з тим і накладали на твори своєї рідної шаблонність. Ці „загальні формули“ свідчать нам про минуле пісні, й що-більш їх знаходимо ми в народньому творі, тим більш переконуємося в справжності, непідробленості твору. Немало цих „формул“ і в думках, настільки немало, що це надало поводу одному дослідувачеві сказати про думи: „По тону и ритму всѣ думы очень похожи одна на другую и довольно однообразны, какъ завываніе вѣтра на широкихъ украинскихъ степяхъ или плескъ морскихъ волнь, со всѣхъ сторонъ окружавшихъ томящихся въ галерахъ невольниковъ“¹⁾. Але своєї рідної монотонності народнього твору є неминучий слід професійної обробки твору—в цім г'янж його, і в цім же його сила й краса, бо хоч він і шаблон, однак же цей шаблон пройшов вустами соток невідомих художників, і кожний по змозі подбав про його вишліхтування й експресію.

Однією з самих улюблених епічних фарб професійної обробки можна вважати *епітет*—додаткове слово, що виражає головну ознаку предмета або підкреслює те, чим робить на нас предмет своє вражіння. Епітети бувають прозаїчні (*сосновий ліс*) і поетичні (*веселий ліс*). Прозаїчні виявляють ту ознаку предмета, якої ніколи не можна одняти у предмета. Поетичні поділяються (Потебня) на „апостеріорні“, де епітет дається а *posteriori*—після того, як предмет зробив на нас своє вражіння (їх також звуть „випадковими“), й „ап'іорні“, що даються а *priori*: колись давно спостеріг хтось ту чи иншу ознаку предмета, вигадав епітет, а ми прийняли його й раз на завжди, а *priori*, ще не бачивши на цей раз предмета, додаємо до нього епітет (ці епітети звуться „постійними“, „певними“). Епітети постійні, певні—власність народньої творчості, це—останки початкового погляду колишнього чоловіка на все, що було навколо нього. В думках дуже багато епітетів, і всі вони ап'і-

1) Пк. 175.

орні: *бідні невольники, сердешне товариство, сиза возуля, дрібний дощик, червона китайка, злая хуртовина, опрані кульбаки, сире коріння, вовки-сирохманці, орли-чорнокрильці, супротивна хвиля* й т. ин. Цікаво зазначити ще епітети (мабуть, книжного походження), що дуже нагадують подвійні¹⁾ гомеровські епітети: „домодержавець“, „злосопротивна хвиля“, „людославне Запорожжя“, „златоглаві“ або „златосині кіндяки“ і т. ин.

Фигура *плеоназму* (переповнення) речі трапляється по думках досить часто, чи як просте повторювання, чи як злучниковий плеоназм (див., напр., цитовані вже перші рядки № 26). Навіть самостійним реченням додаються злучники, що вживаються звичайно тільки при з'єднанні головного речення з додатковим.

„Як іде український козак, то й корчму минає,
а жид вибігає,

та українського козака за чуб хватає“.

*Тавтологія*²⁾ трапляється часто *синонімічна* (коли повторюються слова, форма яких ріжна, а зміст схожий): „щука-риба“, „срібло-злато“, „кайдани-залізо“, „мало-немножко“, „стеле-покладає“, „сікти-рубати“, „потурчила-побусурманила“, „бере-хватає“ та ин.; *корнесловна* (коли повторюється самий пень слова): „піша-пішаниця“, „чужа-чужанина“, „сира-сириця“, „квилить-проквиляє“, „кляла-проклянала“, „біжить-підбігає“ і т. ин.

*Ретардація*³⁾—теж вид плеоназму—вживається співцями з ріжною метою. Співець бере якийсь влучний образ і повторює його кілька разів, як це ми бачимо, наприклад, в думі „про Хмельницького та Барабаша“ (№ 24), рр. 20—25, далі 53—57, 71—76 і 111—116. Цим він досягає перш за все художньої мети—раз, що повторює дуже гарне місце, й слухач вже не проміне його без уваги, а друге—утворює ілюзію, що події тягнуться дуже довго, тим часом,

¹⁾ Складені з двох пнів слів (у Гомера—„бистроногий“, „волоокий“—„міднопоножний“ та ин.).

²⁾ Повторення одного й того ж.

³⁾ Від лат. *retardo*—примушую когось спізнитись.

як у запасі немає більш фактів, щоб показати слухачеві, що „скоро казка точиться, да не скоро діло робиться“; з другого боку ретардація дає співцеві змогу не збиватися з тексту думи, надумати собі (в той час, коли повторюється знайоме місце), що співати далі; з третього боку ретардація вносить необхідний для всякого епічного виконання спокій, що його порушує часто співець при виконанні ліричних частин думи. Зазначаємо ще чудову ретардацію в думі „про сестру та брата“ (№ 75).

Заспіви й приспіви — необхідні елементи народньої творчості — вживалися охоче й професійними співцями. Але заспіви менш збереглися по думках: в думи, які просто вже починаються з оповідання (напр., дума „про С. Кішку“ — № 14). Найбільш улюблені заспіви —

„Ой, у святую неділеньку та барзе рано-пораненьку“ ...
або

„Ой, на Чорному морі та на камені біленькому“ ...

Заспів і до цього часу має велике значіння в народній ліричній пісні. О. М. Веселовський так каже про заспів: „Запѣвы, и теперь еще отличающіеся извѣстной устойчивостью, еще болѣе устойчивы въ древней пѣснѣ, представляются мнѣ ея типическою чертою, зерномъ, изъ котораго развилось цѣлое. Небольшая картинка природы, „вечірняя зіронька“, сухой дубъ, то и другое среди небольшого дѣйствія, опредѣленнаго простѣйшимъ наблюденіемъ народной жизни; параллелизмъ этого дѣйствія съ моментами личной жизни человѣка, съ настроеніями его чувства; символическій смыслъ, вложенный народнымъ повѣріемъ въ тотъ или иной цвѣтокъ или быліе — и опять нити, протягивающіяся къ человѣческой душѣ, отзывающейся на этотъ символизмъ; наконецъ, простѣйшія положенія людского быта, опредѣленно осмысленныя извѣстными психическими ощущеніями: таковы немногія данныя, изъ которыхъ зародилась народная лирическая пѣсня. Разработка шла путемъ анализа, — какъ и наше обособленное до эгоизма личное чувство растетъ, изоцрѣется и никнетъ — анализомъ, углубленіемъ въ такія стороны чувства, которыя не даны его первымъ моментомъ... Народная пѣсня живетъ по-

втореніями; она избита, потому что связана немногими мотивами и рядом асоціацій, представленихъ поетическимъ символизмомъ¹⁾.

Приспиви обовязково вживаються співцями дум. Але всі вони більш-менш шаблонні. Один з найстаріших приспівів, що зберігся ще від запорожських часів, такий:

„Ой, уклоняюся наперед Господу Богу
й отаману-батькові кошовому,
і всьому товариству кривному-сердешному,
і всім головам слухающим,
і на многії літа —
до кінця віку!“

(№ 12—„Плач невольників“).

Приспиви пізнішого походження знаходимо ми в думах О. Вересая:

„Услиши, Господи,
у прозьбах і у молитвах
люду царському,
народу християнському
й всім головам слухающим
на многі літа
до кінця віка!“

(№ 19—„Про Хведора Безрідного“).

Зараз же за заспівом частіш усього бачимо ми по думках так звані негативні (відмовні) *порівняння*:

„Ой, у неділю та барзе рано-пораненьку
та то не сосна в бору шуміла,—
як вдова старенькая із своїми синами говорила“.

(„Про бідную вдову“).

„Ой, у святую неділеньку барзе рано-пораненьку,
ой да то ж то-то не сизії орли заклекотали,—
а то бідні невольники у тяжкій турецькій неволі заплакали“.

(„Невольничий плач“).

„Ой, то не пили пилили, не тумани вставали,—

¹⁾ Пк. 327, ст. 81.

як із города Азова із тяжкої неволі три братіки втікали“.

Негативне порівняння вказує на схожість яких-небудь з'явищ, таку схожість, що одно можна прийняти за друге, але при тому зазначає, що одно не те саме, що друге:

„Не верби ж то шуміли й не галки закричали:
то-ж козаки з ляхами варить пиво починали“.

(„Про Корсунську битву“).

Позитивні порівняння, що просто вказують на схожість, трапляються по думках далеко рідше:

„Барабашу... із пліч голову, як галку, зняв“.

(„Про Хмельницького та Барабаша“, № 24).

Цілий малюнок-порівняння маємо ми в перших двадцяти рядках думи „про Корсунську битву“ (№ 27).

Можна гадати, що українські співці професіонали мали колись цілий великий запас усяких „загальних місць“ (loci communes), якими вони користувалися вільно, додаючи в пісні, коли не вистачало фактичного матеріялу, або й просто для оздоблення. Ще й тепер можна помітити іноді таке поводження співців з думками. Коли О. Г. Сластіон, записуючи 1902 р. від кобзаря М. Кравченка думи, спитав його, чому він у свої „Запорозькі псалми“ вносить іноді нові слова, звороти й навіть цілі вірші, що їх раніш не співав, кобзарь розважно відповів: „Е, то вже всякий так: се ж не-пісня! Як підійде, знаєте: іноді й коротко, а іноді й довше буде... То вже всякий так: те забуде—друге вигадатиме, або й від иншого згадає що-небудь. То вже у пісні друге діло, а то-ж таки!“¹⁾

Багато отаких loci communes можна знайти й по наших думках. Такий цілий ряд описових висловів.

Малюнок *України*:

„Тихі води, ясні зорі,
край веселий, мир хрещений—
города християнські“ (№ 12).

¹⁾ Ілк. 305, окр. ст. 13.

Вираз *зневаги, призи́рства*:

„Не подобало-б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
а подобало-б тобі наші козацькі курені підмітати!“

(про Єврася Хмельниченка),

або про Потоцького („Про Керс. битву“, № 27, рр. 32—37).

Формула *винищування* ворогів:

— „На славному Україну прибувайте,
жидів-рандарів у *пень* рубайте!“

(„Про рандарів“, № 26, рр. 93—94; див. також № 14, р. 61).

Описовий вираз „*Нікдлі*“ („Про сестру та брата“, № 75, рр. 25—37; див. про нього ще в примітках до № 75):

„Возьми ти, сестро, жовтого піску
та посій на білому камені;
та вставай раненько,
та поливай пісок частенько
ранніми й вечірніми зорями
та все своїми дрібними сльозами!
То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
а об Різдів каліна в лузі білим цвітом процві-
тати,

а об Василю ягоди зржати,
жовтий пісок на білому камені схожати
та синім цвітом процвітати,
хрещатим барвінком камінь устилати, —
то тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!“

Малювання *війни*, як *бенькету*:

„Гей, друзі-молодці,
браття козаки-запорозці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
із ляхами пиво варити зачинайте:
лядський солод, козацька вода,
лядські дрова, козацькі труда!“

.....
Ще й пива не зварили,
а вже козаки Хмельницького з ляхами барзо
посварили...
.....

„Ой ви, ляхове,
пеські синове!
Чом ви не дожидаєте,
нашого пива не допиваєте?“

(„Про Корс. битву“, № 27, рр. 3—8, 13—14, 24—27).
Архаїчний вираз, відомий ще по „Слову о полку Ігореві“.

Козак топче *конем діти*:
Дума оповідає, як Ол. Попович

. . . „з города вибігав—
триста душ дітей маленьких конем своїм розбивав.“

Богдан Хмельницький
„до польського города прибував...
А которії бували малі діти,
то він і кіньми порозбивав...“

В думі „про Олексія Поповича“ це—гріх, а в думі
„про рандарів“—похвальний вчинок.

Звичайні *вислови* епічні: „на поталу не дайте“, „добре
дбайте, барзо гадайте“, „теє зачуває, словами промовляє,
сльозами обливає“, „теє зачували, істиха промовляли“ й
т. ин.

Своєрідний *спосіб малювання фозмови* між особами, що
виступають у думі. В пісні ми часто бачимо просто обмін
словами між особами, без пояснень авторових (див., на-
приклад, пісню „про Палія та Мазепу“, № 37, рр. 8—9),
тоді як у думі автор завжди додає від себе перед словами
осіб: „теє зачуває, словами промовляє“, або щось инше
(див., наприклад, думу „про трьох братів“, № 15 А).

Вживання улюблених *епічних чисел*: „тридцять літ в тем-
ниці“ („Про Марусю Богуславку“, № 13), „сорок літ в неволі
турецькій“ („Про Самійла Кішку“, № 14), або священного
числа—*три*, що трапляється по всіх думках (три брати, три
сини у вдови й т. ин.),—все це колись мало якесь релігійне
розуміння й тепер стало „загальною формулою“.

Щоб закінчити про стиль дум, можна ще вказати на
асіміляцію чужоземних імен і прізвищ, що з'являється,
як наслідок поривання народньої думки зрозуміти їх і надати
їм зрозумілу форму. Євпаторія по-турецьки Гезлеф („тисяча
очей“—там стояв турецький гарнизон). Дума переіначила

ї в Козлов (№ 14). Тендер (остров) в де-яких варіантах зветься „Тин-дерево“ ¹⁾. Трапляються іноді випадки просто забування й калічення слів. Кобзарь Василь Макуленко співав „із дан-години“ замість „із день-години“ або „ковиль-горелка“ замість „оковита горілка“ ²⁾. Але таких випадків небагато: частіш незрозумілі слова просто випадають з тексту.

III.

С п і в ц і .

Співці старих часів. XVI—XVIII віки. XIX вік. Архип Никоненко. Андрій Шут. Остап Вересай. Іван Крюковський. Хведір Холодний. Занепад старого кобзарства.

Теперішні співці. Порайонна організація „братств“. Закони братчиків. Наука. „Благословення“. „Визвілок“. „Лебійська“ мова.

Співці нової формації (Т. Пархоменко, І. Кучеренко) і інтелігенція.

Раніш було зазначено, що вже в літературі початку XVI століття маємо звістки про думи, але про старих співців їх, на превеликий жаль, не маємо майже ніяких свідощтв. В „Словѣ о полку Игоревѣ“ (XII в.) згадується Боян, мудрий співець, „славій стараго времени“, слідом за яким іде сам автор „Слова“, теж „дружинний“ співець. В Волинському літописові, під 1241 р. згадується „словутьний“ співець владики Перемишльського, на ймення Митуса, „иже древле за гордостъ не восхотѣ служити князю Данилу“. Літопис оповідає, що люде Данила Романовича повоювали князя Перемишльського Константина, забрали його майно, а самого Митусу „раздранаго аки связьня приведоша“. М. Максимович гадає, що цей „Митуса (себ-то Дмитро) був славнозвісний церковний співець, належав до числа півчих владики Перемишльського й не схотів перед тим поступити півчим до князя Данила Романовича“. Ще згадується в Київському літописові під 1137 роком „Мануйло—пѣвець гораздый, иже бѣ пришедъ изъ грекъ самъ третій къ боголюбивому князю Мстиславу“ ³⁾. Оце все, що маємо ми про співців старих часів.

¹⁾ Пк. 332.

²⁾ Пк. 119, ст. 36.

³⁾ Пк. 200, т. I, ст. 129—130

Більш свідочств про якихсь поодиноких славетних співців ми не маємо. Маємо тільки численні вказівки, що в XII—XIII вв. багато було на Україні „гудців“, „сварців“, „скоморохів“, „шпилів“, „празднословців“, „сміхословців“, що добре вміли забавляти людей, переряжувались звірями, водили ведмедів, показували кумедії ляльок та ворожили. З України поширилися ці співці по Московщині, а у нас почали заводитися бандуристи, кобзарі та лірники. Проф. Сумцов гадає, „що перші вчителі українських військових музиків і співців були з Сербів, що від південних словян українці переняли, мабуть, і бандуру, свій музичний струмент, а потім вже самі доложили праці на ґрунті власних стосунків і відносин, придержуючись життя, стежучи за всіма нечисленними війнами та бійками з татарами, турками та поляками“. ¹⁾ Є досить ґрунту для думки, що бували й такі військові українські бандуристи, котрі були де в чому подібні до болгарських „бандурів“ (так зве їх барон Тренк, що в XVIII віці зібрав з них у Славонії цілий оркестр). Миладинов у своєму збірникові болгарських пісень зазначає, що болгарські царі мали перші ряди в своєму військові з „бандурів“. Спершу „бандури“ грали велику роль у військовому житті Болгарії. Але часто вони робили великий заколот, і через те їх стали менш поважати, їх громадянський стан дуже понизився, й багато з них повернулося на простих бездомних мандрованих музик, навіть розбійників. Ці „бандури“, що їх зібрав Тренк, мали свою особливу одягу—довгий червоний кобеняк (*duga crvena sabanica*). ²⁾ Схожі культурні основи життя робили можливим вплив „бандурів“ на запорожських бандуристів ³⁾ або й на зазначених вище (див. розділ I) „мандрованих дяків-пивоорізів“, що поверталися на старості літ на Україну доживати віку свого по „шпиталях“ та навчати молодших співців, передаючи їм свої придбання. На превеликий жаль, доводиться нам більш гадати про українських співців XV—XVI вв., про походження та виховання

¹⁾ Пк. 345, ст. 16.

²⁾ Пк. 168.

³⁾ Пк. 328, ст. 159.

їх, про чужоземні впливи на них, бо дуже мало маємо ми більш-менш певних вісток про них.

В XVI столітті козацьких бандуристів і кобзарів, як езідчить Папроцький ¹⁾, дуже охоче держали при своїх дворах польські пани. Майже всякий козацький старшина теж мав у себе хлопця торбаніста ²⁾. В Польщі XVII і Росії XVIII віків держали бандуристів царі й вельможі. При Київськiм генерал губернаторові Леонтєві був бандурист Рихліївський, по вуличному Бандурка. Після смерти губернатора пішов він на Січ, де „упражнявся при охотнихъ козакахъ бандурною игрою“, за що одержував гроші та одіж. З Січі перейшов він до гайдамаків і стеріг їхне добро ³⁾. При дворі цариці Єлизавети Петровни був бандурист-сліпець Григорій Михайлович Любисток. 1730 року взяли його до двору, 1731 року він був утік, але царівна дуже любила його.—тому розіслано було усюди укази про нього, й 1732 року вернуто було його знову до Петербургу. 1742 року женився він, 1743 „пожалованъ дворянствомъ“ і купив собі, вже будучи „полковником“, землю в Лубенщині ⁴⁾. Прозивався він „Двора Ея Императорскаго Величества спѣвальнай музыки тенористъ и російскій дворянинъ Григорій Михайловичъ Любистокъ“. Ще в XIX в. держали українські магнати козачків, співців і торбаністів ⁵⁾.

На превеликій жаль перші збірачі українських пісень зовсім не цікавилися співцями й їх біографічними даними. Куліш перший в п'ятидесятих роках XIX віку став подавати факти з життя кобзарів. В своїх „Запискахъ о Южной Руси“ 1856 року Куліш оповідає (на жаль—дуже небагато) про двох сліпих кобзарів—Архипа Никоненка з м. Оржиці (Лубенськ. повіту на Полтавщині) й Андрія Шута з м. Александрівки (Сосницьк. повіту на Чернігівщині), від яких записав він багато дуже гарних варіантів дум (див. №№ 15, 20 та ин.). Надзвичайно симпатичні постаті співців худож-

1) Пк. 258.

2) Пк. 304, ст. 331.

3) Пк. 400, ст. 379—388.

4) Пк. 58.

5) Пк. 295 та Пк. 367, ст. 345.

ників встають перед нами з оповідань П. Куліша. Це люде з чистою, як у дітей, душею й щиро захоплені любов'ю до музики. „Про все мені байдуже“, говорить А. Никоненко: „а кобзи як би на неділю не було, так я й гори топлю... Іноді й вночі встану—граю собі, граю...“ Про пісні Никоненко думає, що вони—від Бога (порівн. погляд калік перехожих на походження своєї братії в рос. духовному стихові „О Вознесеніи Христовѣ“). Висловлюючи свій погляд на пісні, зазначив А. Никоненко й занепад інтересу до них між народом. „Чи воно так і спершу було, як Христос не народився? Кажуть, тоді ні пісень, нічого не знали. А як народивсь Христос, то которі догадливі бували та хрестились, так святими стали; которі-ж плювали, то камінем стали. Звісно, жили як звір; то які тут пісні?..

Тепер, бачте, малі старці настали—нічого не тямлять. Стань його вчить, то воно й слухать не хоче. „Се“, каже: „все брехня! Ваші пан-отці брехали, і ви брешете...“ Яка-ж воно брехня, коли воно так іменно було!.. А тепер дитини рідної не навчиш, так у світі настало. Один Бог, одні люде, да не однаково становиться“ ¹⁾.

Самим славнозвісним з кобзарів старого часу, се б то того часу, коли збірачі почали цікавитися життям співців, був сліпець Остап Микитин Вересай (по вуличному Лабза). Родився він 1803—5 року в селі Калюжинцях, Прилуцького повіту на Полтавщині. Батько його був теж сліпий, мав три десятини землі, хліб добував собі тим, що грав на скрипці. Осліп Остап на четвертому році. Ще змалечку мав він великий хист та охоту до музики. „То як кобзарь прийде в хату до мого батька“,—розповідав він О. О. Русову: „до я коло його так не знаю, чи йому б у пазуху уліз, тому кобзарю, або його собі у пазуху взяв! До той кобзарь розбірає діло, що мабуть люде були-б з мене“... Віддав його батько на три роки до „майстра“ Юхима Андріяшевського. З оповідань кобзаря бачимо ми, що він зо своїми двома

¹⁾ Шк. 170, I, ст. 7—14, 43—51, 63—65.

товаришами-учнями мусив ходити по селах, грати й співати те, чому вивчив його „майстер“, а все те, що заробляв, оддавати „майстру“. Не мало зазнав горя Остап у цього „майстра“ і в тих, де кінчав він свою науку. В останнього „майстра“ не добув він строку через хворобу („поганка (лихоманка) схватила“). Посвята Вересая „на майстра“ одбулася по його слесах так. „Прийшов я до дому до його („майстра“), у Голінку заговляти на піст. Він приніс горілки, не знаю скільки; випили, побесідовали, сіли, пограли в кобзи він і я.

— „Ну що“, кажу: „пан-отче, прийміть мене та доведіть до ума!“

Дак він мені: „Знаєш що, сину! Спасибі тобі. Ти у мене служив добре, вірно робив. Я тебе й ще прийняв би, та вже, мабуть, так, що не йдеться мені од вас на поміч, а од мене вам на науку“.

— „Як-же ви“, кажу: „пан-отче, не приймете мене (я ж вже у вас оце у третього був!), ну як же мені бути? Я таки можу грати трохи!“

— „Як умієш, так собі й роби!“

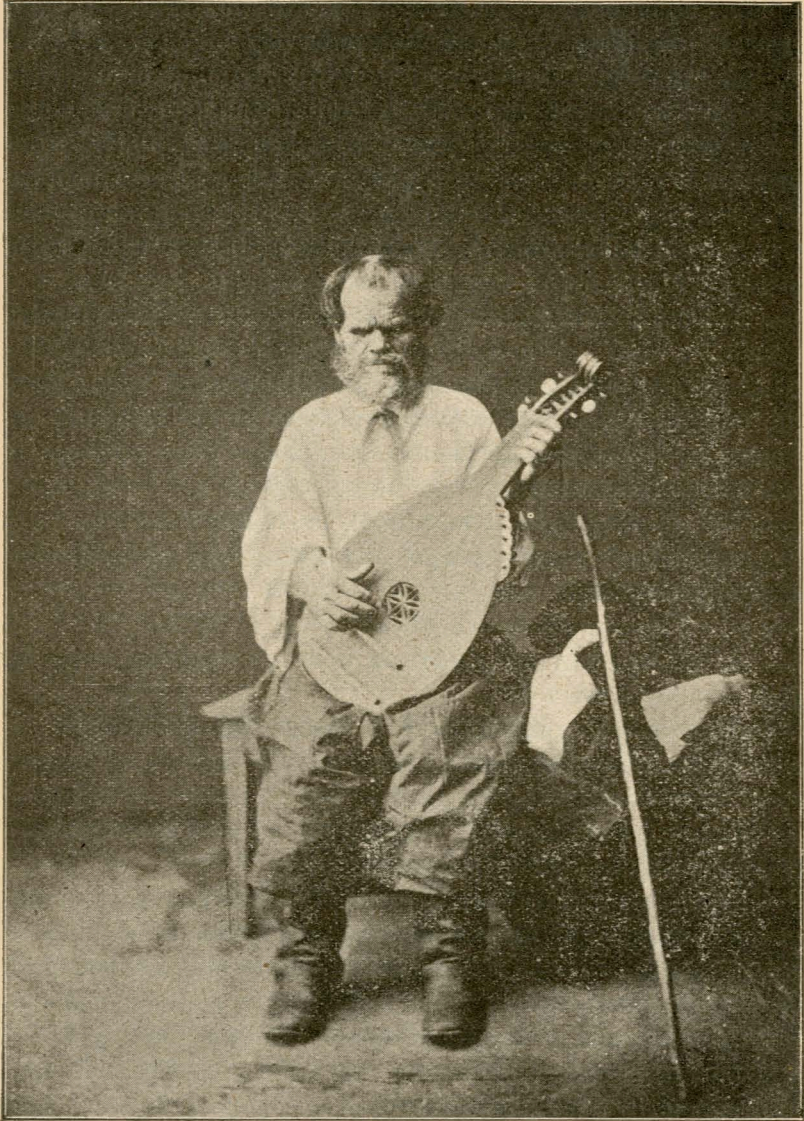
— „А як хто другий буде на мене нападаться,—що не вибув строку отам-то?“

— „Ніт!“ каже: „ніхто не буде нападаться; а як буде нападаться,—на мене ізвертай: я одвічаю; а ти вже не йди у науку; а так, як тобі Бог дав“.

Дак я, як пішов од нього, та нігде вже більше у науці не був; оце досі граю й хліб їм.

До поки були кобзарі де-котрі не повмірала, дак я вже від тих: кому купиш чверточку, або даси гривенничка: „навчи мене оттої або Хведора Безрідного там, або що!“ Ото вже не од майстра, а од побочних старців навчивсь“.

Так скінчилася наука Остапова. Багато ще горя довелось зазнати йому, поки добув він собі „вольную“ від пана та оженився з однією удовою. Все своє горе виливав старий у співах. Художник Жемчужников признавався, що коли О. Вересай співав йому свій кант „Про Правду“, „між строфами пісні обидва, одриваючись від діла, плакали: один над своєю кобзою, а другий—за молибертом“.

Остап Вересай, з фотогр. Кордиша (Київськ. Іст. Музей).

В Вересаєві бачимо ми глибоко інтелігентну, гуманну й надзвичайно музикальну людину. На свої пісні дивиться він, як на річ, що перейшла до людей від самого Бога.

Про це раз сперечався він з „батюшкою“, й не міг також без обурення згадати про одного „старого нечестивця“, казака з Сокириниць, що не вірив у цеє: „Раз я співаю, а він каже: „Та це все не од Бога сказано,—люде повідумлювали, а ви, дурні, слухаєте та ще й милостиню даєте!“ Як згадаю, так аж серце кипить,—здається, убив би його: од кого ж, як не од Господа Ісуса Христа? Чого він сходив на землю? А то так сказано, що сходив він, щоб у царство небесне нас привлекти й од мук ослобонити!“

Більш усього співчуття своїм співам знаходив Вересай серед тих людей, обставини життя яких схожі були з тим, про що оповідалося у думках: „Як єсть де люде хорошиї, да там чи син пішов у службу, або на завод, або удову яку бідну зять зневажає, да як заграєш їм таке саме, що воно в голову їм лізе,—плачуть навкруги та й годі: і син плаче, і молодиця, і дівчина, а найбільш—оті удови,—так і заллється!“ Таке вражіння робив спів Вересая на всіх, і сам він почував свою силу: „Зарідко воно,—щоб не тее,—хиба хорий буду; а вже як я схочу, щоб проняло, то я вже припущу голосом добре так, та жалісно, наче з серця,—приме!“

Як бачимо, Вересай співав з великою експресією. Але він не тільки міг добре співати сам,—як натура дуже музикальна, він глибоко почував і чуже артистичне виконання. „Не дивлячись на свої старі літа“, пише О. О. Русов: „під час виконання українського козачка він пішов навприсядки, і вся його постать вогненно палала невдержимою жагою. Одного разу співали при ньому українських пісень. Він слухав довго з великим захопленням і потім гірко заплакав: „Світе мій, світе! Хоч і не бачиш тебе,—який же ти гарний! А помірати ж як не хочеться!“

П. О. Куліш, що листувався з О. Вересаєм, не раз писав йому: „Научи ти своїм думам молодих, щоб слава твоя не гинула!“ — „Так що ж“, відповідає було Вересай: „не хоче ніхто переймати, та й годі! Було то колись, що

нас много було кобзарів.. Багацько було—вимерло! Тепер нема: усе з лірами видумали чорт-зна-що! Воно, видите, простолюдия якась чудновата: не розуміє, що то краще. Їм аби що згук був—що кричить та пищить, що аж в хаті іноді нічого не чути, як заграє та ліра. А кобза дак добре діло: тихеньке воно, поважливе!¹⁾

Остап Вересай—не одинокє з'явище: сам він пригадував О. О. Русову чимало таких кобзарів, яких він вважав кращими за себе, тільки про них до нас не дійшло відомостів. 1876 року О. Г. Сластіон чув в Лохвиці „панамайстра“ Івана Крюковського (Кравченка), якого всі кобзарі, що зібралися на той час у Лохвиці, звали не інакше, як „великий кобзарь“, і вважали багато кращим над Вересая. Іван Крюковський був головою кобзарсько-лірницької організації, яка мала свої звичаї, закони й мову, знав дванадцять дум (на той час вже це було дуже багато) і мав кобзу на двадцять вісім струн. Але вже в той час, коли записував його думи П. Д. Мартинович (1876 р.), старий кобзарь чимало позабував з того, що знав (записано від нього одинадцять дум). Через шість років, коли записував його думи В. П. Горленко, вже можна було записати тільки дев'ять дум, і то з великими пропусками. Став забувати думи Крюковський через те, що вже мало зоставалося людей, які б цікавилися ними²⁾.

Значить, бачимо тут той же факт—інтерес до думи падає в народі. Падав він і через стежиння та заборони поліції³⁾, що знято їх тільки після XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі.

О. Г. Сластіон згадує ще про одного чудового кобзаря, Хведора Холодного 70 літ, який вже помер в дев'яностих роках минулого століття. Всі професіонали-кобзарі й знавці думи (хто чув його), кажуть, що не доводи-

¹⁾ Іл. 294, ст. 309—338.

²⁾ Іл. 54, ст. 481. Тому І. Крюковський й учням не передає дум: вони не дають заробітку.

³⁾ Іл. 149, т. XIV, ст. XIII; також Іл. 305.

лося їм чути рівного, що до експресії співу та краси гри.
Це був справжній артист і глибоко бідолашна людина — не

Хведір Холодний, мал. П. Д. Мартиновича (Київськ. Іст. Музей).

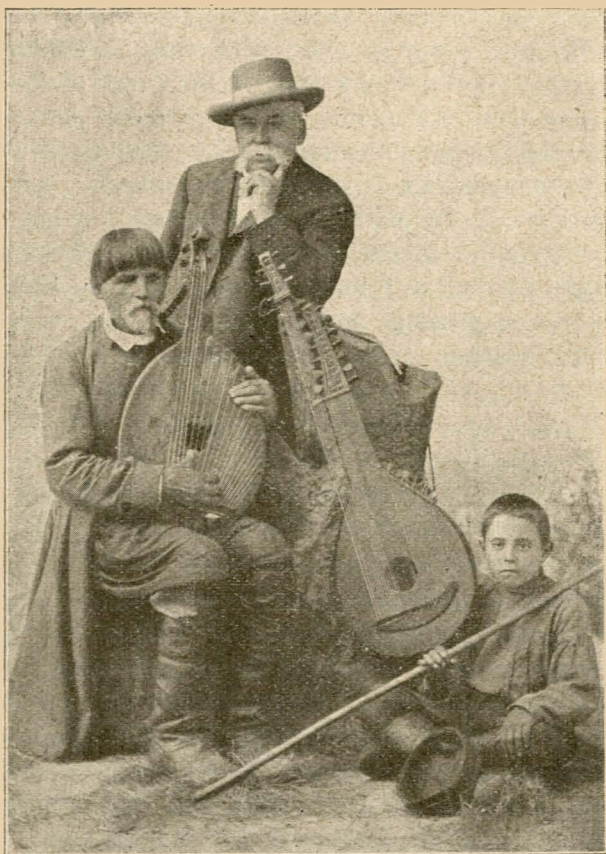
мав він ніякого пристановища, ночував або по-під тинню, або де-небудь у хліві, або в рові чи бур'яні. Ніяка лиха година не могла загнати його до людей, яких він не любив: за краще вважав він мерзнути на холоді, мокнути під дощем—тому й прозвали його люде „Холодним.“ Співав він тоді тільки, коли пропивав усе до нитки в шинку, навіть сорочку, й зостався в одній драній свитині. Кобзарь О. Барь розповідав О. Г. Сластіонові, що він нікого не чув, щоб так грав, як Холодний: „було як сяде, як зашкряба, як затужить, то й сам плаче, і всі за ним, а мідяки—то як той горох—у коновочку тільки тр.. тр.. тр..“ Ніхто не міг умнякшити цього дивного серця; всякі клопоти тих, хто жалів його, приймав він холодно й ні трохи не цинив; іноді „люде, або й пани“ зодягали його й брали до себе в тепло, але такого життя не міг він видержати більш як—день-два, а далі—пропивав усю одержу, кидав теплу хату і йшов знову в рів або бур'ян. О. Барь розказував, що ніби-то, побившись об заклад, міг Холодний заграти „козачка“ на кобзі ногами, що вже, на думку де-яких слухачів, було „не без нечистого.“¹⁾

Факт занепаду старого кобзарства помітили вже давні дослідувачі думи. Вже О. О. Русов назвав свій реферат, читаний 28 вересня 1873 року:—„Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ“. Отжеж було це помилкою вважати Вересая „послѣднимъ“ кобзарем. Ще довго після того, як це було сказано, знаходилися нові кобзарі, нові варіанти дум: ще 1908 року Ф. Колесса, під час екскурсії своєї у Миргород, схопив на фонографічні валки дуже цікаві зразки кобзарської рецитації²⁾, а проф. Сперанський у статті своїй 1904 року налічив до 150 кобзарів, з яких багато й нині живе та співає думи³⁾. Правда, проф. Сперанський теж зазначив факт занепаду поміж простим народом інтересу до думи, але він довів і те, що

¹⁾ Ік. 305, окр. ст. 8 та ин.

²⁾ Пк. 149.

³⁾ Ік. 312.

Гнат Тихонор. Гончаренко (Вгорі О. І. Вородай; торбан з музичної школи ім. Лисевка в Києві).

народжується новий тип кобзаря—з репертуаром книжного походження.

Епохою розцвіту дум був XVII вік. На думку Костомарова, думи перестали складатися з кінця XVII віку, бо про події XVIII віку, навіть такі значні, як руйнування Січі, дум ми вже не маємо. Інтелігенція відривається від народу, гине те своєрідне культурне середовище, де утворювались думи, а вкупі з ним гинуть і початки оригіналь-

ної народної культури, яка мала глибокі давні традиції, що доходять до „Слєва о полку Игорєвѣ“. Коли репертуар кобзарів перестав підновлятися, думи почали зберігатися шляхом передачі від одного співця іншим „по районах“. По вищеназваному збірникові мелодій дум Ф. Колесси можна бачити, що, наприклад, співці миргородського району дуже відрізняються від харківських—і в тих і в других своя особлива школа. Особливий характер співу й свої варіанти тексту мають і співці з Чернигівщини. Ця порайонність має глибоке коріння в цілій організації старечих громадянств. Колишні дослідувачі майже не цікавилися цим боком кобзарського життя або не вміли дізнатись про нього¹⁾, хоч уже в біографії О. Вересая, складеній О. О. Русовим, бачимо ми риси артільної основи життя „старців“. Огже в статті проф. Сперанського вперше дано докладний опис життя братчиків містечка Мени на Чернигівщині.

„Центр сосницьких співців—відоме в свій час військово містечко Мена, де в церкві у них є своя ікона, перед якою горить негасима лампада. Весь „гурт“ на неї що року накладає певну суму грошей. В Мені збираються братчики й рішають спільні діла; але й опріч Мени збираються вони на ярмарках і по храмових празниках, при чому кожному братчикові приділяється район, де він може ходити; в непризначені йому міста й села він не має права ходити. Під час зборів відбувається суд над виноватими, штрафування („а иноді й поб'ють!“), прийом нових членів, се б то присуд, хто може брати учнів, а хто ні, екзамен учнів, прийом їх до нисла братчиків, посвящення „на майстра“ й т. ин.

„Всі старці“, каже диякон Козелецького повіту, о. І. Ходоровський: „не вважаючи на різницю музичних струментів, складають одну „нищенську братію“. Кожний братчик ходить по селах з лірою (або кобзою) та вивченими піснями й повинен по уставу „нищенської братії“ внести грішми одного карбованця в повітовий „нищенський“ цех.

¹⁾ Пк. 312, ст. 112. Як ми бачимо з розвідок О. Сластіона та проф. Сперанського, кобзарі дуже неохоче розповідають про свої професійні тайни.

Одного братчика вибірають за скарбника братства й дають йому скриню; другому, що почасти живе далеко від першого, доручається ключ од скрині. По постанові братії на гроші, зібрані від молодих старців, у церкву якого-небудь села купують ставники (свічники), свічки, оливу.

Звичайно криві або сліпі хлопці (а иноді й здорові, тілкі бідних батьків) поступають до старців за поводитирів і одержують від трьох до десяти карбованців на рік на „хазяйських“ харчах та одежі. Коли хлопець здоровий, то, поведивши літ до 14—15 старців і заробивши грошей, він вертається до рідного села й осідає там хліборобом. Коли ж хлопчик-поводирь сліпий, хоч на одно око, або кривий, то літ у 13—15 з поводитиря переходить він на „учня“ до того ж таки старця, що його водив, або до иншого—на рік-два й не більш, як на три роки. Иноді самі батьки розшукують „майстра“ й оддають йому хлопця просто в „учні“. Учень нічого не платить за навчання, але, по уставу братії, повинен він весь час, поки вчиться, ходити по селах за милостиною і, не питаючи нічого, все, що нажебрав, оддавати своєму вчителеві, якого звать учні „пан-отцем“. Буває иноді, що поводитирь, не бувши учнем, кине свого хазяїна й, перейнявши по слуху де-що від нього, почне мандрувати по селах; такого „нища братія“ тяжко б'є, попавши де-небудь. Звичайно кожний старець, коли трапляється йому незнайомий молодий прохач, розпитує: звідки він, у якого „пан-отця“ вчився й чи вірно він одслужив за науку? Коли пізніш дознаються старці (хоч би молодий прохач і одбрехався як небудь), що молодий не одслужив „пан-отцеві“ за науку, або затаював частину з милостині й не одержав від „нищої братії“ благословення „на-всі чотирі сторони“, не був „хлібосолом“ братії, то такого самозванця „братія“ жорстоко б'є ціпками й кулаками й на-завжди забороняє йому ходити по селах „з лірою й піснями“, а дозволяє тільки (як людині „не сповна науки“) просити милостиню „Христа ради“ без пісень і ліри.

Коли скінчиться наука у „пан-отця“, повинен учень прийти до „братії“ на одну з ярмарок за благословенням і дозволом—почати свої обходи. По уставу „братії“ мешка-

нець *одного* повіту, що був у науці в *другому* повіті, має право ходити за милостинею в своєму повіті, в повіті, де вчився, і ще в близкому повіті до того, де вчився; мешканець повіту, що вчився в своєму ж повіті, має право ходити тільки по своєму повіті. Хто не додержується цього правила, тих „братія“ б'є. Старець, що має право ходити по трьох повітах, належить до „братії“ трьох повітів, а той що одержав право на один повіт, вважається „братчиком нищої братії“ одного повіту. На всі ярмарки і празники збирається „братія“ по повітах на підставі вище наведених правил; тут-то бувають наради, приймаються цехові внески од бувших учнів по карбованцю, й тут-же „молодик“ одержує дозвіл „братії“ йти „на всі чотири сторони“. На посвячення треба „молодиківі“ мати не менш 5 карбованців у кишені.

Одбувається „благословення“ так. „Молодик“ *находить* серед старців на ярмарку свого „пан-отця“. Підходить він до старців, що сидять келом. „Пан-отець“ підводиться на ноги. „Молодик“ три рази читає: „Молитвами св. отець наших, Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас!“ Усі, що сидять, відповідають: „Аміль!“ Тоді „молодик“ *кланяється* в пояс своєму „пан-отцеві“ й каже: „Покорно *благодару* вас, пан-отець, за доброе учение, за молитви Ісусові, за слова евангельські, за псалми спасительные, за Мойсеев закон! А ви, нищая братія, старшая й меньшая, *благословіть* мене на всі чотири сторони!“ „Пан-отець“ *звертається* до тих, що сидять, з запитанням: „Братія старшая й меньшая, чи не обидив кого цей учень, чи не вкрав у кого, чи не полаяв кого, чи не заприкмітили за ним поганого чого?“ Коли хто з старців заявить претензію до „молодика“ й на прохання останнього вибачить йому, то вся „братія“ просить од „молодика“ хліба-соли, а саме— „молодик“ *купує* кожному булку й рибу, частує горілкою і, *почастувавши* „братію“ й „пан-отця“, *кланяється* й питає. „Чи довольні ви моім хлібом-соллю?“ Відповідає „братія“: „Довольні“. Тоді „молодик“ *кланяється* й каже: „Теперички *благословіть* мене на всі чотири сторони!“ „Пан-отець“ *відповідає*: „Бог *благословить!*“ А „братія“ *додає*: „Як ти вірно

служив своєму пан-отцю, нехай і тобі так люде служать!“ На цьому й кінчається „благословення“ молодика. Коли в нього є гроші, то на його кошт і далі випивають та закусують“¹⁾.

По інших місцях (наприклад, на Волині) учневі буває екзамен. Йому велять грати на кобзу чи ліру. Після екзамену один з дідів, частіш сам „майстер“, подає учневі хліб. Од хліба учень одрізує три „цілушки“ (горбушки), солить їх і кладе собі за пазуху. Це зветься—„взяти визвілок“—головний акт, що дає право носити ліру або кобзу. Давши хліб, діди бажають: „Дай тобі Боже, щоб ти був здоровий, як вода, а багатий, як земля; щоб тобі з роди й з роси йшло! Гряди во імя Господне!“ За „визвілком“—останній акт: передавання ліри або кобзи. „Майстер“ спершу вішає її на себе, потім піднімає полу свитки, й учень прикриває кобзу своєю полою; майстер здимає ремінь струменту з своєї шиї й надіває його на шию учневі. Потім „майстер“ благословляє учня, кидає йому на струмент декілька грошей „на щастя“—й співець готовий.

Повинен також усякий, що вступає до „братства“, знати „лебійську“ мову („лебій“ на мові старців—„дід“). Мова ця має свій невеличкий словник, що складається почасти з чужоземних слів (наприклад, з грецьких: „галусть“—„сіль“, „кимать“—„спати“, „мікрій“—„малий“), а почасти з слів своєї ж мови, тільки перекручених, або з новими прислівниками та вставками („боковень“—„торба“, „когень“—„віз“, „кудень“—„день“, „дермонити“—„дерти“, „грівшитись“—„грітись“ і т. и.). Наприклад, кобзарь, проспівавши, питає поводиря: „Конто вдичело?“ Це б то: „Скільки дали?“ А поводирь відповідає: „Пянджик“ („пять копійок“) або: „Не посо, охве студич говредали!“ („Нічого—Бог дасть—казали!“). Таємна лірницька мова має слова, схсжі з

¹⁾ Пк. 312. ст. 115—118.

таємничими говірками шаповалів, коробейників (венгерців) та злодіїв. Співаються іноді й пісні на цій мові. Наприклад:

„Коби мені кумса сяна,
а до кумси ще тирини
і бутельбух вовчану,
каравана чорнобріва.“

В перекладі на звичайну мову:

„Колиб мені хлібець святий,
а до хліба трошки сиру,
а до сиру шклянка пива
та дівчина чорнобріва“¹⁾

З наведеного вище можна зробити такий висновок, що ще рано казати щось про остаточне вимірання народніх співців. В організації їх цеху бачимо ми з одного боку багато стародавніх рис, а з другого—силу й живучість самого цеху. Характерні ознаки цієї організації по проф. Сперанському такі: 1) основа братства—територіяльна (обмежена кількість сіл, містечок і міст); 2) братство має свій центр в однім місці, де держить на свій кошт святий образ, свічки, оливу, що надає усій організації релігійний характер; 3) громадське урядовання—зібрання керує судом, касою й прийомом нових членів; 4) загальна каса братства складається з внесків старих і нових членів; 5) братство дає право вчителювання, але само ж має й право контролю (екзамен); 6) братство має певний ритуал прийому до свого гурту, і цей ритуал теж має релігійний характер; 7) щоб вступити до братства, треба придбати певні професійні знання: вміти грати на кобзу або ліру, знати де-кілька пісень і мову товариства; 8) братство не торкається до приватного життя своїх членів.

Таким чином, бачимо ми, що з одного боку в поселеному запасі співця є риси спільні, що звязують його з іншими співцями його округи, з другого ж боку, коли знає він певний *minimum*, нікому нема діла до того, чи він що додасть чи зменчить з цього запасу.

¹⁾ Шк. 345, ст. 32—34. Також Шк. 132, 236, 237, 324.

Тому бачимо ми в останні часи співців нової формації: вони користуються вже книжним матеріалом (наприклад, книжечкою „Думи кобзарські“, виданою під ред. Б. Грінченка), або хтось з інтелігенції дає їм тексти дум. З таких кобзарів нової формації можна назвати Т. Пархоменка з Бурківки, Черниг. повіту (недавно вмер ще молодим) і І. Кучугуру-Кучеренка з Мурафи, Богодухівського повіту на Харківщині.

Т. Пархоменко мав гарного невеличкого тенора. Від свого вчителя А. Гойденка перейняв він тільки думу „про братів Азівських“ та й ту „виправив“ по „Думах кобзарських“. З „Дум“ же вивчив „про вдову“, „невольницький плач“, „про смерть Б. Хмельницького“, „про Хведора Безридного“, „про козака Голоту“, „про смерть козака-бандуриста“, „про сестру й брата“; з збірників М. Лисенка— пісню історичну „про Саву Чалого“ (Зб. II) і псалму „про Почайвську Божу Матір“ (Зб. I). Пархоменко ж пустив перший в народ історичну пісню „про Морозенка“ (див. у нас № 79 і примітки до нього). Музику до дум і пісень помагали Пархоменкові підбирати М. В. Лисенко та О. Г. Сластін.

І. Кучеренко співає думи „про Олексія Поповича“, „про вдову“, „плач невольників“, „про Богдана Хмельницького й Барабаша“, „про смерть Богдана Хмельницького“, „про смерть козака-бандуриста“— всі більш-менш книжного походження. Співає він і пісню „про Морозенка“— від Пархоменка й тим же мотивом. У І. Кучеренка гарний, широкого тембру баритон, співає вже він трохи з нахилом до концертної манери, грає ж чудово. Ф. Колесса визнає в Кучеренкові „новіший тип кобзаря, у якого народня традиція, змішана з найсвіжішими культурними впливами, не виявляє вже бажаної чистоти“.¹⁾

Проф. Сперанський замислюється над питанням: чи пощастить тими робленими засобами, яких вживають тепер аматори-інтелігенти, щоб підтримати думу,—вернути думі її колишню популярність серед народу, котрий тільки

¹⁾ Ік. 149, т. XIV, сер. II—ст. XV.

й є справжній слухач співця? Будучина покаже, чи це можливо. Нині ж меж інтелігенцією можна примітити два напрями в співців-аматорів думи: одні, як О. Г. Сластіон, побожно бережуть те, що перейняли від кобзарів, пильнують, щоб цілком етнографічно науково інтерпретувати стиль народного виконання; інші, як Г. М. Хоткевич, вибірають з старих збірників найкращі тексти, утворюють до них з елементів чисто народного співу нові мотиви, а в своїй грі на кобзі зрікаються старих традицій і шаблонів, дбаючи лиш про художню цілість. Обидві течії мають свою велику вартість, і з синтезу їх колись, може, знову відродиться наша стара, славна кобзарська дума!

IV.

Му з и к а.

Музичні струменти. Ліра. Термини „бандура“ і „кобза“. Походження.

Бандура. Торбан (теорбан). Способи гри на кобзу. Стрій кобзи.

Музика українська. Мажор та мінор, діатонизм та хроматизація. Загальний характер українських пісень і дум. Пісня. Дума. Головні елементи співу. Імпровізація. Загальний „мотив“ співу.

Думи та історичні пісні звичайно співаються на Україні в супроводі бандури (кобзи) або ліри. В останні часи бандуру здибуємо все рідше, а ліра все більш розповсюджується. Залежить це від того, що думи (що потребують акомпанементу бандури) потроху зникають, в музичному ж вжиткові співців зостається „божественні псалми“, які звичайно вже співаються під ліру. Крім того, гра на кобзі багато складніша й потребує більш хисту й більш часу до навчання. Де-які лірники співають все-таки думи, яких мотив і акомпанемент пристосовані вже, звичайно, до характеру ліри (див. на зразок думу „про бідную удову“ (№ 76), якої текст і мотив записано від лірника).

Ліра (теж „лєра“ або „рєля“) — струнно-клавишно-смичковий струмент, західного походження. Прототип її — „органіструм“ (harmonia, symphonia), трьохструнний струмент X—XI віку. Жонглери й менестрелі XIII в. поширили його в західній Європі, а звідтиля перейшов він на схід.

Польський офіцер Маскевич оповідає, що в Москві (почат. XVII в.) під час боярського обіду чув він гру на лірі. Значить, в XVI віці ліра повинна вже була бути широко розповсюженою на Україні. В Орловщині й тепер звать її „малоросійською“¹⁾.

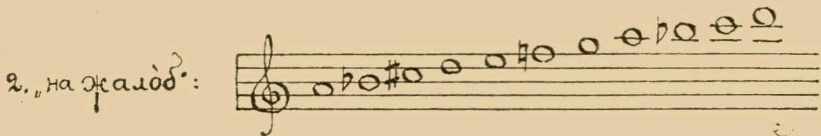
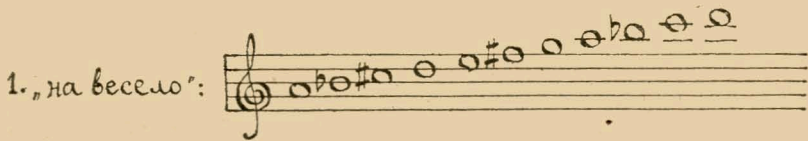
Лірники (Київськ. Істор. Музей).

Ліра складається з коробу, що дуже нагадує собою короб альта (скрипки). В тім місці, де у скрипки ґриф, прироблено до коробу невеличку скриньку з покришкою („накільник“). З одного боку накільника—три дірки для кілків, на які намотуються три „кишкові“ струни. З них середня тягнеться крізь довгу коробку („квивитур“), що міститься на верхній „дейці“, через колесо („смичок“) і через „кобилку“ майже до самого „троника“, де буває її

¹⁾ Пк. 217. Також Пк. 56 і Пк. 82.

„кілочок“, а дві побічні струни йдуть понад верхньою деякою теж через колесо до своїх кілочків. До троника прироблюється з одного боку ручка („корба“), а другим кінцем вставляється він у колесо („смичок“), яке й крутиться за поміччю корби, так що голос ліри може тягтися без перерви. Побічні струни лежать на „кониках“, що легко присовуються й одсовуються від смичка. В тім місці, де колесо тре струни, на струни намотується овеча вовна, щоб вони не швидко перетиралися. Потрібний запас цієї вовни держить лірник в накільніку. Колесо закривається горбатою покришкою („лубник“). На верхній дейці вирізуються на взір скрипкових есів (S) два „голосника“, а в довгій коробці („квиватура“) вставляються одинадцять „клявишів“. Квиватура закривається рівною покришкою. Кожен клявиш лежить в гнізді так, що його можна придавити до верхньої струни; опадають же вони самі від своєї ваги. Над кожним клявишем в гніздах-дірках вставлено „півклявиші“; їх можна повертати до кілкового або до смичкового кінця струни. Придавлена півклявишами струна покорочується й через те міняє високість свого тону.

Середня верхня струна зветься „мелодія“ й наструюється звичайно в *la* першої октави. Ліворуч від „мелодії“— „бас“ або „байорок“, строїться в *ге* великої октави; праворуч— „підбасок“ або „тенор“, строїться в *la* малої октави. Весь лірницький репертуар складається в дві скали:

Назви „бандура“ й „кобза“ тепер однаково прикладаються до одного й того ж музичного струменту кобзарів, але раніш ці дві назви означали два ріжні струменти.

В восьмидесятих роках XVIII століття історик Ригельман відрізняв гру на бандурі по містах і гру на кобзі по селах: бандура міська був кращий струмент, а кобза—простіший.¹⁾

Кобза—венгерське *koboz*, турецьк. *qoruz*—музичний струмент з невеличким корпусом і довгою шийкою. Це—любимий струмент української молоді. Перейшов він до козаків від татар.²⁾ „Назва кобза“, як каже Фамінцин,³⁾ „відома була ще половцям, що принесли й назву й самий струмент із азиятських своїх країв“. Бандура—від грецького *bandura*⁴⁾—музичний струмент з короткою шийкою й струнами з жовтої міді. Широко вживали його козаки на Україні, а звідти він перейшов в Польщу та Галичину.⁵⁾ Мабуть перейшов цей струмент на Україну з арабсько-перського сходу через Візантію ще раніш XVI віку.⁶⁾ Папроцький, пельський історик кінця XVI в., каже: „козаки... показували дивовижні штуки, стріляли, співали й грали на *кобзах*“.⁷⁾

Тепер бандурою або кобзою звать той самий струмент з чималим тулубом, коротким грифом і ріжним числом струн у ріжних кобзарів. Наприклад, на кобзі О. Вересая було шість коротчих струн і шість басків—усього дванадцять струн. Але під басками в нього були ладки, придавлюючи до яких струни, міг він від кожного з шістьох басків мати по кілька ріжних тонів. Бандура ж, наприклад, Т. Пархоменка мала двадцять одну струну (з них теж шість басків), але ладків він не вживав, так що на ній можна було мати менш тонів, ніж на бандурі О. Вересая. На бандурі І. Крюковського було двадцять вісім струн.

Нижня кругляста частина корпусу бандури зветься „спідняк“ або „ящик“ і в найкращих бандурах буває дов-

1) Пк. 24, № 1, ст. 17.

2) Пк. 248, т. XIV, ст. 954.

3) Пк. 366, ст. 91.

4) Пк. 34, ст. 159—160.

5) Пк. 248, т. II, ст. 798—799.

6) Пк. 119, ст. 169.

7) Пк. 258.

бана з верби або клена. Спідняк переходить у коротку широку „ручку“ (гриф), що кінчиться „головкою“ з „кілочками“ для басових струн. Спідняк видовбується дуже тонко; лише краї його товсті. До них наліплюється „верхняк“ або „дейка“ (нім. „Decke“) з ялини. По середині дейки вирізується резонатор—„голосник“ або „рожа“. Округлість бандури, де сходяться спідняк і дейка, зветься „брямкою“. З правого боку бандури, починаючи від „ручки“, по брямці йдуть дерев'яні „кілочки“, на котрі натягаються „приструнки“—коротші струни, звичайно, металічні. Другий кінець приструнків зачіпляється за товсту залізну або мідяну дротину („прибій“) або вставляється в „приструнник“ (підгрифок) з товстої мідяної бляхи, який товстою дротиною держиться за „пупок“—дерев'яний гудзик, що вставлено його ззаду спідняка під дейкою. Між приструнником і голосником, ближче до приструнника, кладеться дерев'яний поріжок—„кобилка“, що на йому лежать усі струни. Шість басків зветься „бунтами“. Вони тягнуться від приструнника через кобилку до кілочків головки. Перша з краю струна („бас“) робиться з овечих кишок і обмотується „сухозлотицею“; друга й третя теж кишкові; четверта—з міцного дроту; пята („прийма“) й шоста („терція“)—обидві „римські“—самої кращої якості.

Крім бандури ще часто траплявся на Україні в XVIII віці теорбан або торбан (див. у нас вище малюнок на стор. 43). Це був краще від бандури вироблений струмент, і гра на ньому була важча. В Італії він звався *theorba*. З Італії й Франції занесено було його до Польщі, де звали його „теорбаном“, а потім—і на Україну під назвою „торбан“. Усюди зустрічався він тільки в шляхетстві та в козацькій старшині. Торбанистами були часто панські слуги. В селах струмент цей, як трудний, не поширювався.

Корпус торбана такий же, як і в бандурі, тільки поверх ручки йде друга ручка з головкою на кінці, до якої начіплювали ще довші струни, так звані „втори“; овал торбана довший, приструнків—дванадцять, перших або басових струн теж—дванадцять і втор—шість. Траплялися

торбани на шістьдесят струн. Звичайно стрій мажорний, веселий. Думи й псалми мало підходять для цього панського струменту. До нього більш йшли романси. В харківському етнографічному музеї є два гарних торбани. В Чернігівському музеї Тарновського лежить на схові торбан гетьмана Мазепи.¹⁾

Способів гри на кобзу вживається різних. Кобзарь грає сидячи. Самий старий спосіб—чернігівський, коли бандуру музика держить між колін, дейкою сторч до грудей. Ліва рука обходить позаду шийки бандури й щипає басы, а права бере акорди й робить гами на приструнках. Найновіший спосіб—харківський (теж „зінківська наука“): кобзу притулюють спідняком до грудей, дейкою майже рівнолежно тулубу, а кобзарь грає лівою рукою зверху кобзи на тих же струнах, що й знизу правицею. Серединний спосіб (мішаний) вживається на Полтавщині.²⁾ Цього способу додержувався й Вересай, як то видно з опису його гри М. В. Лисенком: „Під час співу музика держить струмент скося, як гитару. Лівою рукою обхоплює він гриф і надавлює товсті струни або ж щипає тонкі. Правиця перебірає струни, як великі, так і малі, пальцями, при чому на другий палець надіто буває „напёрсток“—метальову широку каблучку, що переходить за перший сустав пальця; в каблучку закладається виструганий шматочок дерева („косточка“) з лози або ліщини; кобзарь, граючи, зачіпає нею іноді за струни, щоб добути дужчого й гострішого голосу.“³⁾

Стрій бандури (кобзи) у кобзарів буває дуже різноманітний в звязку з тим, чи вживає кобзарь ладків на басах (Вересай), чи нехтує ними (Пархоменко), а також і залежно від того, скільки у кобзаря струн і приструнків: басків трапляється від чотирьох до шести, а приструнків—від

¹⁾ Пк. 345, ст. 11—12; Пк. 295; Пк. 24.

²⁾ Пк. 378, ст. 99; Пк. 305, окр. ст. 12.

³⁾ Пк. 191, ст. 346.

шести до 8—25. Тому не подаємо тут скали бандури так, як подали вище скалу строю ліри. Зазначимо тільки, що, на думку дослідувачів, бандура заховала дуже давній стрій, грецького походження, з додатками пізніших впливів східних, азіатських.

Взагалі про музику українських дум і пісень можна сказати, що вона відрізняється від музики російських пісень і від музики європейських народів. Ще О. М. Серов зауважив в своїй статті в „Основі“¹⁾, що музика українських пісень має нахил до мінору та хроматизму і, таким чином, відрізняється, значить, від мажорної (діятоничної) по своєму характеру російської пісні. Наша музика з самих старих часів була під впливом грецької музики, бо Греція під час, коли почалися наші зносини з нею, мала вже готову глибоку культуру. Одержавши віру від Греків, з нею одержали ми й церковні співи. Вся музика грецька будувалася на так званому „тетрахордові“—послідуванні чотирьох тонів. В тім тетрахордові, що ним користувались церковні грецькі співи, спосіб послідування був такий: спершу йшли три повних „тони“, скажемо,—do, re, mi, а за ними „півтон“—fa. Коли ми за цим нашим тетрахордом поставимо другий такий же, а саме — дамо знову три повних тони, скажемо,—sol, la, si та один півтон, то зложимо цілу гаму, яка од do доведе нас до другого do. Це й буде так звана „мажорна“ (діятонична) гама, що має „октавне замикання“ (do—do). В ній буде п'ять цілих тонів і два півтони—усього вісім „ступнів“. Півтони будемо ми мати тут після третього тону—на четвертий і після сьомого—на восьмий. Останній півтон зветься в теорії музики „вводним“ тоном. Мажорний (діятоничний) стрій византійської церковної музики прийняли ми разом з християнством і разом з ним перейшов він на Північ, до великоросів. Ліг цей стрій і в основу української та російської народної пісні. Російська народня пісня заховала давні грецькі лади цілком

¹⁾ Пк. 347.

непорушеними, але українська з різних причин прийшла до зовсім іншого строю. М. В. Лисенко каже: „В мелодії великоросійській, завжди діятоничній, велично-спокійній, прикрашеній фантастичними взірцями фіорітур, з різкими та великими інтервалами, з відсутністю всякої симетрії й правильности в малюнкові, з ритмом самовільним, несталим, з рухом вигадливим до химерности—відбилися зовсім ясно крута, сувора воля великороса, його практичний ум, широкий розмах натури й удалість. Тоді як в мелодії малоросійській, здебільшого (коли можна так сказати) „сугубо-мінорній“, з мелізмами, що нагадують не фантастичність прикраси, а більш надірване тужіння, з малими інтервалами та характерними, несподівано-смілими підвищеннями, з малюнком симетричним та правильним, ритмом здебільшого сталим—відбився, як в дзеркалі, тип малороса, спокійного й глибокого по характеру, палкого й пристрасного по натурі, з естетичним слухом і з філософичним умом“. ¹⁾

Українська пісня охоче вживає так званої „мінорної“ гами. Коли до тетра хорду la, si, do, re додамо ми змінений тетра хорд mi, fa, sol діез, la, то будемо мати мінорну гаму. На мажорній і мінорній гамах будується вся європейська музика. Російські народні пісні звичайно мажорні й діятоничні, мінор же і звязаний з ним хроматизм (послідовність одних полутонів) трапляється часто в українців і південних слов'ян (сербів, болгар та ин.), що й подало ґрунт для думки, яку вперш висловив М. В. Лисенко і яка поширилася усюди, про вплив південно слов'янської пісні на українську. Але Ф. Колесса в своїй розвідці звертає увагу на те, що „в темах українських народніх дум і їх літературнім обробленню не вказано доси виразних слідів південно-слов'янського впливу; ²⁾ виїмок становилася б хіба одна дума „про Олексія Поповича“, для якої знаходяться близькі паралелі в піснях південних слов'ян—як би не те, що тема

¹⁾ Пк. 191, ст. 363.

²⁾ Пк. 149, т. XIII, ст. XLV; тако-ж Пк. 352 і Пк. 353. Курсив п. Ф Колесси.

цієї думи була популярна в легендах усіх середньо-вічних європейських літератур“.

Спираючись на вище поданий факт та головним чином на свою музичну розвідку, що до мелодій пісень, Ф. Колесса робить висновок, що „спільні признаки в мелодіях українських, сербських і болгарських треба пояснювати не лише сусідськими взаєминами і запозичуванням одного народу в другого, але 1) *спільним византійсько-церковним культурним елементом* (що проявився і в змісті літературних і народних творів у всіх трьох народів), а саме—спільністю церковних ладів, і головне 2) *впливом музики східних азийських народів*, особливо ж турків і татарів“¹⁾. Довговікові війни українців із східними ордами, невольники й обміна бранців — все це полишило помітні сліди в мові, словесності, звичаях, одежі, орнаменті й, здається, найбільше в народній музиці українців. П. Сокальський вважає появу ввідного тону й взагалі хроматизму в українській народній музиці, як східній вплив²⁾. Сюди треба долучити також дуже часте прикрашування мелодії тонкими мелізмами-мережанками, з яких милуються кобзарі. Ці мелізми, як і мелізми турецьких або татарських пісень, мають дуже дрібні інтервали і, як каже М. В. Лисенко, підвищуються або знижуються іноді до чверти тона.

Так загальний характер українських пісень і дум носить на собі риси впливу византійсько-церковного і впливу східнього. Ф. Колесса, порівнюючи музику українських старих пісень та дум, робить висновок, що мелодії дум і пісень мають близьке „споріднення і просто тісну зв'язь“. „Будова основної скали, її зложення з горішньої квати й долішньої квінти, два крайні тони квінти, як два осередки мелодії, хроматизація, надмірні і зменчені інтервали, улюблені звороти й каденції фраз, ґруповання пісенних колін, мелізматичні прикраси, спадаючий рух мелодії,—усі ті ха-

1) Пк. 149, т. XIII, ст. L—LL.

2) Пк. 310.

рактистичні признаки, вся внутрішня організація української народної мелодії одного типу творить спільну основу для дум і пісень".¹⁾

Одначе головні одзнаки сучасної нам пісні дуже відрізняють її від думи. Пісня поділяється на строфи, кожна з котрих має певне число рядків, а рядок—певне число складів. Мотив, яким співається перша строфа, має сталу форму, й ним співаються всі дальші строфи пісні. Пісня дуже мало дає простору індивідуальності співця, й часто трапляється так, що мотив дуже гарно відбиває характер змісту однієї строфи й зовсім не підходить до настрою другої. Пісня дуже міцно зберігає свій текст („з пісні слова не викинеш“) завдяки сталій формі мотива¹⁾, й часто бачимо ми, що один і той самий текст в різних місцях співається на різні мотиви.

Дума зовсім не має строфового поділу. В ній можна помітити лише симетрично збудовані періоди більшого чи меншого розміру, в яких головну роль відіграють логічні наголоси, що падають теж більш менш симетрично. Так в думі № 12 („Невольничий плач“) перший період складається з рядків 1—3, й логічні наголоси в ньому на словах „рано-пораненько“, „заклекотали“, „невольники“, „заплакали“. Другий період складається з рядків 4—6, наголоси в ньому на дієсловах. Третій період вже значно більший (рр. 7—10) і т. д. Коли співається період, кобзарь додає акомпанемент, а по закінченні періоду виконує так званий „пригрів“, під час якого дає відпочити голосові. Лірники здебільшого акомпанементу не додають, а грають тільки між періодами пригрів (див. № 76 „про бідную вдову“).

Основа виконання періоду—вільна, розкішна декламація. Дума не має сталого мотиву, вона має лиш елементи, що з них співець вільно складає малюнок свого виконання. Характерна дума має два головні елементи співу: так

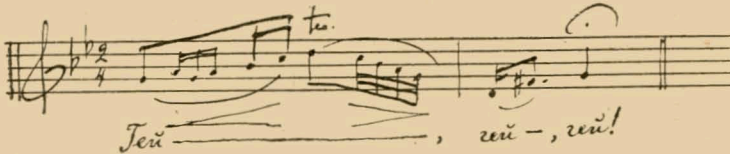
¹⁾ Пк. 149, т. XIII, ст. XI.

²⁾ Порівн. відповідь М. Кравченка на запитання О. Г. Сластіона (див. другий розділ).

звані „речитатив“ (говірок) і „плач“. Речитатив повторює основний тон гами (наприклад, в № 12 до першої октави) майже стільки разів, скільки складів в реченні, й тільки останні склади підвищує на кварту або иноді квинту. „Плач“ же забірає голос співця в горішній регістр і в виконанні кожної ноти, міцно акцентованої з додатком самих дрібних голосових прикрас (мелізмів), замикає період тією мелодичною фразкою, якою звичайно закінчується місце, що не потребує надто патетичної експресії. Мелізми російського співця — лиш вигадливі прикраси співу (варт пригадати співця Рядчика з оповідання Тургенева „П'євцы“), а для українського кобзаря вони — спосіб „додати жалощів“ — відбити глибоку експресію почуття й викликати з слухача вражіння великого смутку, палкої туги (див. вище оповідання Вересая про силу свого співу, або спомини О. Баря про співи Хв. Холодного — розділ третій). До двох названих вище головних елементів кобзарського співу — речитативу й плачу — треба додати ще один: це так звана „заплачка“ — невеличка музична фраза, збудована в основному тоні думи, що співається завжди дуже тихенько на слова: „Гей, гей“... Мета її — привести співця в більш-менш спокійний епічний настрій. Розігнавши ліричну експресію співу до великого напруження, він немов схаменється, що виконує він не ліричну пісню, а епічне оповідання; тому, проспівавши тихенько заплачку, він немов заспокоюється й відчуває змогу спокійно оповідати далі. Приклад такої заплачки, закрашеної мелізмами, бачимо ми в думі № 12, в самому початку. Тут же подаємо й простішу по формі заплачку, автограф М. В. Лисенка, переданий нам шановним небіжчиком у травні 1910 року. ¹⁾

¹⁾ Як відомо, покійний М. В. Лисенко на слова Шевченка „У неділю вранці рано сине море грало“ написав чудову думу — імітацію народного співу. Після того вже, як дума вийшла в світ, радив він додавати до заплачки перед тактами 5, 26 та 83-м. Подаємо її разом і як зразок заплачки і як автограф незабутнього музики (Слова „гей, гей“ підписано нами).

Співаючи думу, кобзарі завжди залежать від свого настрою, й той настрій підказує їм різні комбінації елементів співу, так що кожне виконання думи є разом і імпровізація на той мент. Одну й ту ж думу співає кобзарь

„Заплачка“, автор: аф М. В. Лисенка.

за кожним разом инакше, зостається однаковим тільки основний мелодичний рисунок виконання. Це зазначають всі дослідувачі кобзарського співу. ¹⁾

Щоб закінчити про музику й виконання дум кобзарями, треба зауважити ще одну дуже цікаву річ: кожний кобзарь має якийсь певний підбір елементів співу, хоч і комбінує їх індивідуально—по своєму. Тому всі думи свої співає кожний кобзарь на свій загальний „мотив“. Іноді можна бачити навіть, як пан-отець „майстер“ передає свою „школу співу“ своїм учням. Тепер це трапляється вже рідко, але О. Г. Сластіон зазначає, наприклад, що спів М. Дубини „про азовських братів“ (див. ноти до № 15) дуже нагадує йому чудові співи, які чув він ще в восьмидесятих роках від Івана Крюка, „майстра“ М. Дубини. Тепер традиція усної передачі вже занепадає, а більшість кобзарів користується вже книжками та поміччю музик-інтелігентів. Народжується нині теж цікавий тип кобзаря-інтелігента, що бере з книг тексти й сам вигадує музику до них. Як зразок такої інтелігентської творчості подаємо два мотиви, записані від Гната Мартиновича Хоткевича—до №№ 17 та 20. Перший мотив, як казав сам автор, склався на підста-

¹⁾ Пк. 149, т. XIV, ст. XXIX; Пк. 305, окр. ст. 103; Пк. 191, ст. 350; Пк. 167; Пк. 1.

ві різних впливів від переслуханих співців, а другий мотив—перероблений голос народньої пісні. На жаль, не могли ми навести більших фрагментів цих співів, щоб був ясніший спосіб складання таких творів. Мотив пісні „про Морозенка“ (до № 79)—теж зразок мотиву, доробленого до книжного тексту.

Тексти дум і пісень.

І. Пісні княжих часів.

1.

(Колядка).

1. Ішли молодці рано з церковці,
ой, дай, Боже!
Ой, ішли, ішли, раду радили,
раду радили не еднакую,
5. не еднакую, а троякую:
„Ой, ходімо-ж ми до ковальчика,
до ковальчика, до золотника,
покуймо-ж собі мідяні човна,
мідяні човна, золоті весла!
10. Ой, пустимож-ся на тихий Дунай,
долів ¹⁾ Дунаєм під Царегород.
Ой, чуємо там доброго пана,
що платить добре та за служеньку:
ой, дає на рік по сто червоних,
15. по сто червоних, по коникові,
по коникові, та й по шабельці,
та й по шабельці, по парі сукон,
по парі сукон, та й по шапочці,
та й по шапочці, та й по панночці“ ²⁾

2.

(Колядка).

1. А в полі, в полі, й у виноколі, ³⁾
стоять намети з білого шовку;
а в тих наметах все столи стоять,
все столи стоять позастилані,

¹⁾ „Долів“—униз.

²⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 1.

³⁾ „Сад-виноград“.

5. позастилані все килимами;
а на тих столах все кубки стоять.
все кубки стоять понаповняні.
По за столами все пани сидять;
меж тими панами красний паничу.
10. красний паничу, пане Іване.
Перед паничем вірнії слуги;
просяться вони у Невір-землю:
„Пусти нас, пане, у Невір-землю!
Пустимо стрілку, як грім по небу;
- 15 пустимось кіньми, як дрібен дощик;
блиснем шаблями, як сонце в хмарі!“¹⁾

Антонович і Драгоманов, як і інші знавці народньої пісні вважають колядки тими піснями, що найкраще заховали в собі й зберегли старовинні події. В наших двох колядках бачать вочи риси давнього життя й тому залічують ці пісні до часів княжих, „дружинних“. Костомаров з цим не згожується, бо, на його думку, „в числі пісень, залічених до відділу пісень „дружинного“ й княжого віку, нема ні однієї, про яку можна було б певно сказати, що співається вона про якусь особу або про подію, відому нам з літопису“²⁾. В першій колядці „мужі“ раду радять, як скласти їм вільний загін та піти на службу до „доброго пана“. Тут не князь гуртує коло себе вояків, а громада сама шукає особу, до якої стане на службу. В другій колядці життя вояків вже скупчується не коло „ради“, а коло особи „пана“.

Цікаво порівняти з цими піснями два місця з „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ (список Лаврентія). Перше розповідає під роками 994—996, як „дружина“ Володимирова вимагала від князя собі роскоші. „Начьняхуть роптати на князь, глаголюще: „Зло есть нашимъ головамъ, да намъ ясти деревяными лъжицами, а не серебряными!“ Се слышавъ Володимерь, повелѣ исковати лъжицѣ серебряны ясти дружинѣ, рекъ сице: „Яко серебромъ и златомъ не имамъ налѣзти дружины, а дружиною налѣзу серебро и злато,

¹⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 8.

²⁾ Пк. 161.

якоже дѣдъ мой и отецъ доискася дружиною сребра и злата“. В другім місці річ йде про „дружину“ Ігореву: „Въ лѣто 6453 (945) рекоша дружина Игореві: „Отроци Свѣньльжи изодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы назі: поиди, княже, съ нами въ дань, да и ты добудеши и мы!“ И послуша ихъ Игорь“...

3.

1. Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?
На версі Дунаю три роти ту стоя:
первша рота Турецка,
друга рота Татарска,
трета рота Волоска.
В Турецкий мі роті шаблями шермую,
в Татарский мі роті стрілками стріляю,
в Волоский мі роті Штефан воевода.
В Штефановій роті [та] дивонька плачет,
10. [та дивонька плачет] і плачучи повідала:
„Штефане, Штефане, Штефан воевода!
Альбо ме пуйми, альбо ме лиши!“
А што мі речет Штефан воевода?
„Красна дивонице, пуймил бих те, дивонько,
15. [пуймил бих те, дивонько,] неровная мі ес,
лишил бих те [дивонько], миленька мі ес!“
Што мі рекла дивонька? „Пусти м'не, Штефане,
скочу я у Дунай, у Дунай глубокий,
а хто м'не доплинет, его я буду“.
20. Не хто мі доплинул красну дивоньку,
доплинул дивоньку Штефан воевода,
і взяв дивоньку за білую ручку:
„Дивонько, душенько, миленька мі будеш!“¹⁾

Цю пісню записано чеськими літерами в ґраматиці чеха Яна Благослава (1571 р), як зразок „словенської“ мови. О. Потєбня вважає її найстарішим записом „малорусської“ народньої пісні й гадає, що вона задністрянського походження.

¹⁾ Пк. 275, окр. ст. 182—183.

Дівчина хоче дізнатися, чи любить її Волоський воевода Штефан; він спочатку боїться взяти за себе нерівню. Коли ж дівчина кидається в Дунай, він рятує її й бере собі за дружину.

Склад пісні звичайний для українських пісень: дванадцятискладова, що з цезурою посередині. Розмір народньої пісні утворюється заразом з її співом, який можна протягати або зкорочувати, й це не шкодить пісні, але часто приводить до того, що в рядках бракує складів, або буває їх більш нормального числа. Не можна також бути певним, що нашу пісню зовсім точно записано Никодимом для Благослава. І. Франко вважає, що початок пісні повинно реконструвати так:

„Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?“
Ой, як же Дунаю смутному не течи,
що дно його точуть студені криниці,
а посередині та рибоньки мутять,
на версі Дунаю три роти ту стою.¹⁾

С. Томашівський гадає, що мова пісні не чисто українська, а „західно-угорське наріччя, добре пословачене“.²⁾

¹⁾ Пк. 373, т. СХ, ст. 19.

²⁾ Пк. 358, ст. 130.

II. Козацькі пісні та думи.

А. Боротьба з Татарами й Турками.

4.

Andantino.

Зажурилась Україна - на, що ні де про-жи-ти: гей, ви-топ-та-ла Ор-да кінь-ми ма-леньки - ді-ти.

ма-леньки - ді-ти.

The musical score is written on a grand staff with a treble clef and a 3/4 time signature. It features a melody line and a piano accompaniment. The lyrics are written below the notes, with some words underlined to indicate syllable placement. The tempo is marked 'Andantino'.

1. Зажурилась Україна, що нігде прожити:
гей, витоптала орда кіньми маленькії діти.
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
назад руки постягала, під хана погнала. ¹⁾

5.

1. За річкою вогні горять,
там Татари полон ділять.
Село наше запалили,
і багатство розграбили,
5. стару неньку зарубали,
а миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
бо на заріз людей ведуть:
коло шиї аркан в'ється,
10. і по ногах ланцюг б'ється.
А я, бідний, з діточками
піду лісом стежечками:
нехай йому із водою!
Ось-ось чайка надо мною... ²⁾

¹⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 73. Голос з четвертого Збірника М. Лисенка, ст. 11.

²⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 75.

6.

1. Ой, в неділеньку рано-пораненько
да ізбрав женців да Коваленко,
да й усе женці да й одбірній,
поробив їм серпи да все золоті.
5. Ой, повів женців на ярі долини,
на ярі долини, на яру пшеницю.
„Ой, жніте, женчики, обжинайтеся
і на чорную хмару озирайтеся,
а я піду до дому пообідаю,
10. жінку та діточок да одвідаю“.
Ох, і жнуть женці, розжинаються,
на чорную хмару озираються.
Ой, то ж не хмара, то орда іде,
а Коваленко та передок веде.
15. Вязали руки да сирицею,
а залили очи да живицею,
а скували ніжки да скрипицею.¹⁾
„Ой, повій, вітроньку, да спід ночі,
да розкуй мої да руки-ніженьки,
20. ох, повій, вітроньку, зпід темної ночі,
да на мої ж на карії очи!“²⁾

7.

1. Із-за гори-гори, з темненького лісу
татари ідуть, Волиночку везуть.
У Волиночки коса з золотого волоса
щирій бір освітила,
5. зелену дуброву і биту дорогу.
А за нею біжить у погоню
батенько її.
Кивнула-махнула білою рукою:
„Вернися, батеньку, вернися, рідненький!

¹⁾ „Скрипиці“—колодки, дерев'яні кайлани.

²⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 79.

10. Вже ж мене не однімеш, і сам, старенький, загинеш:
занесеш голову на чужу сторону,
занесеш очиці на турецькі границі!“¹⁾

8.

1. Коли турки воювали,
білу челядь²⁾ забирали;
і в нашої попадоньки
взяли вони три дівоньки.
5. Одну взяли по при коні,
по при коні на ремені,
другу взяли по при возі,
по при возі на мотузі,
третю взяли в чорні мажи...³⁾
10. Що ю взяли по при коні,
по при коні на ремені,
то та плаче: „Ой, Боже ж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя розчесує—
15. візник бичем розтріпує!“
Що ю взяли по при возі,
по при возі на мотузі,
то та кричить:
„Ой, Боже ж мій, ніжки мої!
20. Ніжки мої біленький!
Не мати вас умиває—
пісок пальці роз'їдає,
кровця пучки заливає.“
Що ю взяли в чорні мажи,
25. то та плаче, то та кричить:
„Ой, Боже ж мій, очка мої,
очка мої чорненький!
Тільки орсак⁴⁾ проходили,
а білий світ не виділи!“⁵⁾

¹⁾ Пк. 6, т. I, ст. 83. ²⁾ „Біла челядь“—жінки. ³⁾ „Мажа“—
чумацький віз. ⁴⁾ „Орсак“—сторона, країна, царство (тюрко-угорське
слово). ⁵⁾ Пк. 6, т. I, ст. 86.

9.

(Дума).

1. Не ясний сокіл квилить-проквиляє,
як син до батька, до матері з тяжкої неволі в
города християнські поклон посилає,
сокола ясененького рідним братом називає:
„Соколе ясний,
5. брате мій рідний!
Ти високо літаєш,
чому в мого батька-у матері ніколи в гостях не
буваєш?
- Полинь ти, соколе ясний,
брате мій рідний,
10. у города християнській,
сядь-пади у мого батька й матері перед воротьми,
жалібненько проквили,
ще мовму батьку й матері більшого жалю завдай!
Та нехай мій батько добре дбає,
15. Грунта, великі маетки збуває,
скарби збірає,
хай синів своїх з тяжкої неволі турецької вику-
пає!“
- То брат-товариш тєє зачуває,
до брата-товариша промовляє:
20. „Товаришу, брате мій рідний!
Та не треба нам в города християнській поклону
посилати,
своєму батьку й матері більшого жалю завдавати:
бо хотя наш батько й мати будуть добре дбати,
грунти, великі маетки збувати,
25. скарби збирати,—
та не знатимуть—де, в якій тяжкій неволі ту-
рецькій синів своїх шукати,
що сюди нікто не захожає
і люд хрещений не заїжджає,
тільки соколи ясененькі літають,

30. на темниці сідають,
жалібненько квилять-проквіляють,
нас всіх бідних невольників у тяжкій неволі ту-
рецькій добрим здоров'ям навіщають.“¹⁾
Тоді далася бідному невольнику тяжкая неволя
добре знати:

кайдани руки-ноги поз'їдали,
35. сирая сириця до жовтої кости тіло козацькеє про-
їдала.

То біднії невольники на кров, на тіло поглядали,
об вірі християнській гадали,
землю турецькую, віру бусурманськую проклинали:
„Ти, земле турецькая, віро бусурманська,

40. ти єсь наповнена сребром-златом
і дорогими напитками;
тільки ж бідному невольнику на світі не вільно,
що бідний невольник у тебе пробуває,

45. празника Рожества, будь-ли Воскресення не знає,
все у неволі проклятій, на каторзі турецькій на
Чорнім морі пробуває,

землю турецькую, віру бусурманськую проклинає!
Ти, земле турецька, віро бусурманська,
ти, розлуко християнська!

Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ вой-
ною:

50. мужа з жоною, брата з сестрою,
діток маленьких з отцем і маткою!
Визволь, Боже, бідного невольника
на свято-руський берег,
на край веселий,

55. меж народ хрещений!...“.²⁾

Гірка доля досталася Україні! Вся історія її—це безупинна боротьба проти східніх бусурманських сусід-ковників. Обри, хозари, печенєги, половці, татари й турки увесь час товклися по багатому, веселому краєві й нищили його. Більш усього дались нам у знаки татари та турки.

¹⁾ Пк. 6, т. I. ст. 95—96 (вар. Б).

²⁾ Пк. 6, т. I, ст. 94—95.

Навіть в XV віці, після завоювання турками Царь-городу, тоді, коли літописець московський вже міг почути „ослабу нїккую малую отъ ига татарскаго“, для України лихо тільки починалось: віки XVI і XVII були найгіршими часами лихоліття татарського й турецького. Турки покорили під себе греків, сербів, болгарів, молдавців і хотіли звоювати все, що було поблизу. Вони підмовляли кримських татар і помагали їм робити наїзди на Україну.

Року 1482 кримський хан Менглі-Гірей спустошив всю Київщину й погнав всю людність, що не встигла поховатись, разом з воеводою Київським Іваном Ходкевичем та його родиною у неволю бусурманську. Далі знищив він Волинь і Поділля. Під час цих своїх наскоків забрав він з України кілька сотень тисяч невольників у Крим. Року 1537 було виведено з однієї Волині 15,000 бранців, 1575 року з Галичини, Волині й Поділля виведено 55,340 душ і т. д. Герберштейн оповідає, що Махмет-Гірей вивів на Таврію „ясирь“, у якому було більш 800,000 душ ¹⁾. Частину з них він просто замордував, а решту попродав у Кафі (Феодосія). Самовидець XVI віку, Михалон Литвин, переказує, що один жид-міняло, який сидів коло брами у Кафі й бачив страшенні ясирі, котрі що-дня проходили повз нього на продаж, питав у Литвина, чи лишилися ще люде на Вкраїні, й звідки їх береться така сила.

Набігаючи на Україну, татарська орда тисяч у 20²—30 душ мала у двічі, а часом і втричі більш коней, бо всякий татарин гнав з собою на поводі ще одного чи двох коней, щоб вантажити на них здобич, і у всякого з них біля сідла було привязано чималі пасми ремнів, різаних з недубленої шкури, що звалася сирицею, щоб було чим вязати „ясирь“—живу здобич. Ускочивши в Україну, орда поділялася на три загони, з котрих один біг верстов на сто вперед, другий на стільки ж у праву руку і третій—у ліву. Одбігши так од головного табору, всякий загін поділявся ще на три загони, а далі ті загони верстов за 150 од головного табору поділялися ще всякий на три загони,

¹⁾ Шк. 6, т. I. ст. 74 і далі.

а врешті велика площа України вкривалася верстов на 500, а иноді й більше уперек кількома сотнями татарських загонів, немов павутиною. Після того татари починали ловити людей, вязати їм за спину руки й займати до своїх таборів. Ловили татари людей і по селах, і у полі під час жнив або сіянки. Змагання з татарами в селах майже ніколи не бувало, бо селяне не мали зброї, всяк скусував тільки втекти й переховатись; коли ж траплялося, що хтось змагався, так того зараз же вбивали. По містах людність инколи встигала озброїтись і оборонялася від татар. Тоді татари, натрапивши на опір, посилали до головного або другорядного табору по допомогу. Певний захист од татар був тільки по замках та фортецях, на які татари нападали дуже рідко, бо під час несподіваних наскоків вони не возили з собою гармат.¹⁾

Зігнавши людей докупц, татари запалювали села, а тих людей, що не були придатні на продаж, вбивали (на них вчилися, між иншим, стріляти з лука татарські хлопці). Всі, хто міг утекти, ховалися по лісах, а то й у воді. Византійський імператор Маврикій (VII в.) розповідає: „Слов'яне краще других народів вміють ховатися по річках, де вони довго можуть zostаватися під водою; це роблять вони при наглих нападах ворогів на їхній край. Вони спускають у річку довгу для того пристосовану очеретину, з середини продовбану, й лежачи держать один кінець у роті, а другий поверх води. Через очеретину вони дихають і зостаються так доти, поки мине небезпека. Ворог, який не знає цих хитрощів, думає, що то просто очерет, який звичайно росте над річкою. Коли ж по руху або розрізу очеретини він догадується, що то хитрощі, він протикає очеретиною роти слов'янам, або витягає з води очерет, а з ним і людей, що не можуть більш сидіти у воді.“²⁾

Ховатися коло річки було не зовсім безпечно й через те, що чайки й всякі інші водяні птахи весь час хвилювались і скиглили, літаючи над тим місцем, де переховувався втікач.

1) Пк. 142, ст. 4—5.

2) Пк. 6, т. I, ст. 75.

Так попадала у займу мирна хліборобська людність. Козацтво ж попадало або з бою, або через свою необачність, як це бачимо з думи про старого отамана Матяша.

1. „Усі поля самарські пожарами погоріли,
тільки два терни-байраки не горіли.
що під собою гостей великих іміли:
там пробувало дванадцять козаків
браславців-небувальців¹⁾).
5. Між ними був отаман Матяш старенький.
Стали козаки вечера дожидати,
стали тернові огні розкладати,
стали по чистому полю коні козацькі пускати,
стали козацькі сідла од себе далеко одкидати,
10. стали козацькі семипядні пищалі по за кущами
ховати.

Отаман Матяш старенький тее зачуває,
словами промовляє:

- „Козакі, панове-молодці! Небезпечно ви майте,
козацьких коней із припони не пускайте,
15. сідла козацькі під голови покладайте,
бо се долина Кайнарська,
недалеко тут земля татарська“.
- Тоді козаки з отамана Матяша насміхали:
„Десь ти, отамане Матяшу старенький, між коза-
ками не бував,
20. десь ти козацької каші не їдав,
десь ти козацьких звичаїв не знав,
що ти нам, козакам-браславцям, великий страх
задав“.

- Тоді отаман Матяш од них далеко одступав,
терновий огонь розкладав,
25. коня свого козацького осідлав,
біля себе припинав.
То саме вночі зождавши малую годинку, невелику
часинку,

1) Ще в походах не бували.

не буйнії вітри повівали,
як турки-яничари з чистого поля в долину припали,
30. дванадцять козаків браславців-небувальців в по-
лон забрали.¹⁾

Татари протоптали собі чимало шляхів, якими вони наїздили й гнали у Крим свою здобич. Найзначнішими були з правого боку Дніпра три шляхи на Львів: „Чорний“ (через Черкаси, Київ), „Кучманський“ (поуз Бар) і „Волоський“ (по-за Дністром). З лівого боку був один шлях— „Муравський“ (од Перекону по водорозділу Дніпра та Дону до Ворскли й далі).²⁾

Чоловіків та жінок вязали Татари в довгі низки за шию одно за одним. Передніх вязали до коней, а задніх підганяли канчуками. Багатих людей, що за них малося взяти викуп, привязували за своєю спиною до коней, а самих вродливих дівчат везли у мажах (великих возах), зап'ятих килимами, щоб не змарніли від сонця й не втерjali ціни. З Криму хлопців оддавали турецькому султанові, який їх повертав на „яничари“—найстрашніше своє військо, а жінок, чоловіків і дівчат продавали до Сирії, Єгипту та Аравії. З Криму ще можна було викупитися: або свої родичі викупали, або й не рідні, а чужі люде, частіш усього—Греки, сподіваючись, що їм повернуть витрачені гроші. Найголовнішими ринками полонених були Азов, Козлов (тепер Євпаторія) й Кафа (тепер Феодосія). Годували бранців здохлятиною, перед продажом клали розпеченим залізом на чолі або щоках тавро. Запроданий невільник повинен був вислужити в хазяїна шість років, після чого ставав вільним, тільки не мав права вертатися додому. Тим бранцям, що намагалися втікати, випікали або виколювали очі.

10.

1. Ой та не знав козак, ой та не знав Софрон,
як славоньки зажити,

¹⁾ Пк. 119, ст. 238.

²⁾ Пк. 99, ст. 15.

- гей, зібрав військо славне запорозьке
та й пішов орду бити.
5. Ой, у неділю рано-пораненьку
Софрон із ордою стявся,
а в понеділок, в обідню годину,
сам в неволеньку попався.
— „Ох, і ти козаче, козаче Софроне!
10. А де-ж твої прегромкі рушниці?“
— „Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
сам я молод у темниці.“
— „Ох, і ти козаче, козаче Софроне!
А де-ж твої воронії коні?“
15. — „Гей, мої коні в хана на припоні,
сам я молод у неволі.
Ох, і виведіте мене, виведіте
на Савур-могилу, ¹⁾
гей, нехай стану, гляну-подивлюся
я на свою Україну!
20. А з тії могили видно всі країни,
сиз орел літає,
гей, стоїть військо славне запорозьке
та як мак процвітає.“ ²⁾

11.

Andante.

1. В Царіграді на риночку
та п'є Байда мед-горілочку,
ой, п'є Байда та не день, не два,
не одну нічку, та й не годиночку;

¹⁾ Пк. 239, ст. 13.

²⁾ Пк. 186, ст. 40.

5. ой, п'є Байда та й кивається,
та на свого щюру ¹⁾ поглядається:
— „Ой, щюро ж мій молодесенькій!
та чи будеш мені вірнесенький?“
Царь турецький к нему присилає,
10. Байду к собі підмовляє:
— „Ой ти, Байдо та славнесенький!
Будь мені лицарь та вірнесенький,
возьми в мене царівночку,
будеш паном на всю Вкраїночку!“
15. — „Твоя, царю, віра проклятая,
твоя царівночка поганая!“
Ой, крикнув царь на свої гайдуки:
— „Возьміть Байду добре в руки,
на гак ребром зачепіте!“
20. Ой, висить Байда та й не день, не два,
не одну нічку та й не годининочку,
ой, висить Байда та й гадає,
та на свого щюру споглядає,
та на свого щюру молодого,
25. та на свого коня вороного.
— „Ой, щюро ж мій молодесенький!
Подай мені лучок та тугесенький,
подай мені тугий лучок
і стрілочок цілий пучок!
30. Ой, бачу я три голубочки,
хочу я вбити для його дочки.
Де я мірю, там я вцілю,
де я важу, там я вражу!“
Ой, як стрілив, — царя вцілив,
35. а царицю — в потилицю,
його доньку — в головоньку.
— „Ото ж тобі, царю, за Байдину кару!
Було тобі знати, як Байду карати:
було Байді голову ізтяти,

¹⁾ „Щюра“ — „лжура“ — козацький слуга, товариш, „оруженосець“.

40. його тіло поховати,
вороним конем їздити,
хлопця собі зголубити!¹⁾

Потроху татарські наскоки стали зустрічати собі одсіч на Україні. Народилися такі люде, що почали боронити хліборобські села. Ця сила була — козацтво. Спочатку козаками звались вільні вояки, що по своїй волі ходили в степи за здобиччу, або ставали на службу до якого князя чи царя московського. Були козаки християнські й татарські. У землі Рязанській козаки здавна держали сторожу на границі. Багаті й вельможні пани на Україні та Білій Русі стали підмовляти козаків укупі боронити землі й навіть самим ходити до татар за здобиччу.

Наша пісня № 11 („про Байду“) оспівує дуже цікаву історичну постать — українського магната Дмитра Вишневецького, родом з Волині (з Кремінеччини). Вишневецький жив у половині XVI століття й болів душею за Україну, що весь час руйнували її татари та турки. Він захопився ідеєю приборкання Кримської Орди спільними силами України та християнських сусідніх держав, а саме — Москви й Литви. На початках 1550 років на острові Хортиці, на Низу, коло кримських кочовищ, в самій середині „дикого степу“, поставив він замок і став збирати навколо себе козаччину (це було фактичне заснування Запорозької Січі), а тим часом почав зносини з Литвою й Москвою. Отжеж Україна в ті часи була дуже мало залюднена (не так, як на пів століття пізніше), й через те Вишневецький не мав власного козачого війська більше, як дві-чотирі тисячі; Москва ж і Литва ставилися до його ідеї дуже прихильно, однак же реальної підмоги не давали через політичну суперечку й через те, що боялися дратувати Турка. До 1562 року Вишневецький вів героїчну боротьбу з татарами, боронив від їх нападу Україну та бив їх і в самому Криму, й коло Перекопу, й коло Азова, але потім загинув трагічно.

¹⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 145.

В. Папроцький, його сучасник, так змальовує його смерть: „Волохи взяли Пясецького зрадою вкупі з Вишневецьким і переслали в Туреччину; там замучено їх страшною смертю. У Царіграді, над морською сагою, що йде до Галату, було постановлено дві шибениці — одна над другою; на спідній було прироблено два гаки (як вила), а на верхній була каблучка, крізь яку пропускалися віжки. На тих віжках підняли Пясецького й раптом спустили з верхньої шибениці на спідню; він, як падав, зачепився стегном за гак, облився кров'ю й скоро вмер, бо перевернувся головою вниз. Після нього те ж зробили з Вишневецьким; тільки той зачепився ребром і перевернувся очима догори, через що жив ще три дні, доки невірний не застрелив його з луку, бо Вишневецький проклинав Магомета й його віру“. ¹⁾

Постать Д. Вишневецького була дуже популярна між народом. Український магнат, князь, якого дуже закликали до себе ласкою й подарунками і Іван Грозний і Жигимонт-Август, — став духовним батьком козачого гнізда, поклав для козацтва перші підвалини свідомости своєї ваги й сили.

Пісня про Байду дійшла до нас в багатьох варіантах. Вона цікавила людей, як образ перемоги ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, як символ несили хижого бусурманського світу перемогти морально світ християнський. ²⁾

Мотив про героя, що одмовляється женитися з царською дочкою, трапляється й по старих колядках ³⁾; про відмовлення від бусурманської віри див. нижче (дума про Самійла Кішку). На мотив кінця пісні про стріляння Байди з луку, як можна думати, мали вплив події походу на козаків султана Османа II 1621 року. Між иншим султан стояв коло Ісакчи на Дунаю, поки для нього робили міст. Тут з захоплених козаків двісті було віддано туркам на люту смерть. Одних давили під ногами слонів, других набивали

¹⁾ Пк. 258, ст. 557.

²⁾ Пк. 65. Там же див. з приводу заміни імени Вишневецького прізвисьмом Байди.

³⁾ Пк. 386, т. III, ст. 273.

на гаки, третіх садовили на пакіл. Султан часто їздив з Білгорода (Аккерман) на другий берег стріляти з луку та дивитись, як катували бранців. Коли на нього напосідалась меланхолія, він стріляв не тільки полонених козаків, а навіть і своїх пахопків. Через півроку його було скинуто з царства і вбито ¹⁾).

Зближення з богатирем російських білін Васілієм П'яницею див. у Антоновича й Драгоманова („въ редакціяхъ великорусскихъ былинъ о такомъ героѣ видны значительныя отличія отъ пѣсенъ о Байдѣ“ ²⁾).

Порівняння пісні з аналогічними темами болгарської й сербської героїчної поезії, зроблене проф. Халанським ³⁾, зазначає самостійність головної теми — зневагу до смерти й героїзм духу серед найтяжчих мук тіла, що виявив український козак, тоді як у піснях південно-словянських уславляється дотепність героя, що, зневаживши султана й його віру, щасливо тікає від нього.

12.

(Дума).

1. Ой, та у святую неділеньку барзе ⁴⁾ рано-
пораненько,
ой, да тож то-то не сизії орли заклекотали,
як то біднії невольники у тяжкій турецькій не-
волі заплакали, гей!...
У гору руки підіймали,
5. кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали, гей!
— „Гей, подай, подай нам, Господи, з неба дрібен
дощик,
а з Низу ⁵⁾ то буйний вітер!
Ой, чи не встала би то на Чорному морі (би-
страя хвиля

¹⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 158.

²⁾ Ibidem, ст. 157.

³⁾ Пк. 375.

⁴⁾ „Барзе“— дуже.

⁵⁾ „Низ“— подвійне розуміння: 1) „низ“— автитаза „небу“, те, що лежить нижче; 2) „Низ“— землі війська запорожського.

10. та чи не позривала б якорі з турецької каторги, гей!
Бо вже ж нам сая турецькая каторга надійла:
кайдани-залізо ноги повривало,
білев тіло козацьке, панімолодське коло жовтої
кости пошмугляло, гей!...”

1 (d = приблизно 72 м. м.)

Je-тей, те-тей, те-тей, те-тей тей! Ой та у свя-ту не-ді-ленку бар-зе ра-но, по-ра-нь-ко, ой-да тож то-то не си-ди-ї ор-ли за кле-ко-їа-ми, я то ві-ди-ї не-воль-ни-ки у та-к-кій, ту-пач-кій не-во-ї за-па-х-а-ми, тей! у зо-ру-к-и-ї-д-ий-ма-ми, кай-да-на-ми за-їр-ї-та-ми, то-спе-да ми-ло-ср-д-но-го про-ха-ли та бла-га-ми, тей! „Тей, по-дай, по-дай нам, то-по-ди-ме-да арі-бен-до-щик, а з Ни-зи то б-ї-н-ї-ві-тер! Ой ти не в-ї-та-ла-ди то на тор-но-ми по-рі ви-ї-тра-я хви-я, та чи не по-ї-ри-ва-ла-в а-ко-рі з ту-ре-ць-ко-ї ка-тор-ги, те-тей!“

- Ото-ж то баша турецький, бусурманський,
15. недовірок християнський,
ой, да то-ж то-то він на чердаки ісхожає
да сам то тее добре зачуває,
а на свої слуги, турки-яниченьки, зо-зла гу-
кає, гей!
20. — „Ой, кажу, кажу я вам, турки-яниченьки, гей!
А добре ви дбайте,
барзе гадайте,
по три пучки тернини ¹⁾, по чотири червоної та-
волги ²⁾ в руку набірайте,

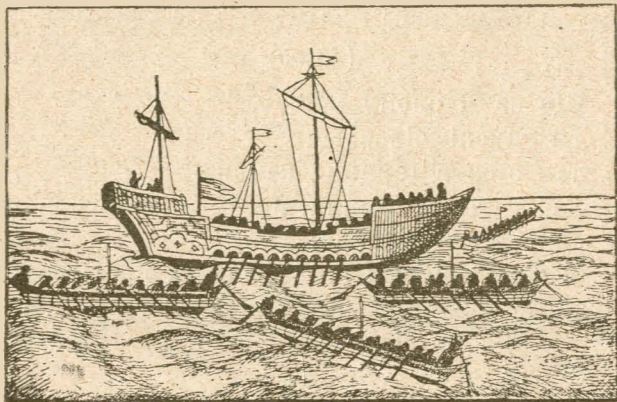
1) „Тернина“— колюче гілля з тернового дерева (prunus insititia).

2) „Таволга“— теж колючий чагарник (spiraea).

- з ряду до ряду захожайте,
по тричі в однім місці бідного невольника за-
тинайте!“
25. Ой, да тож то-то тії слуги, турки-яниченьки,
ой да тож то-то вони добре дбали,
барзе гадали:
по три пучки тернини, по чотири червоної тавол-
ги у руку набірали,
із ряду до ряду захождали,
30. по тричі в однім місці бідного невольника затинали,
кров християнськую неповинно проливали, гей!
Ой, як стали то тії козаки-панімолдці,
ой, як стали то на собі кров християнську забачати,
то стали землю турецькую, віру бусурменськую
клясти-проклинати, гей!
35. „Гей“, каже: „земле, земле турецькая!
Віро проклята бусурменська,
розлуко ти християнська!
Ой, да же то ти не одного розлучила:
чи брата з сестрою,
40. чи мужа з вірною жоною,
а чи вірненького товариша з товаришем, гей!
Гей, визволь нас, визволь нас, Господи, усіх бід-
них невольників,
із тяжкої турецької неволі
на тихі води,
45. на ясні зорі,
у край веселий,
проміждо народ хрещений,
в городи християнськії,
до отця, до неньки, до родини сердешної,
50. і на многії літа, до кінця віку! Гей!“
Ой, уклоняюся наперед Господу Богу
і отаману-батькові кошовому,
і всьому товариству кривному й сердешному,
і всім головам слухающим,
55. і на многії літа, до кінця віку! ¹⁾

¹⁾ Пк. 149, т. XIV, ст. 41 (слова й голос).

Християнських бранців, що їх привозили на продаж до Азова, Козлова та Кафи, звідтіля продавали на різні роботи або на так звані турецькі каторги. „Каторга“ (турецьке *kadriga*, від Грецького *katerga*) або теж галера було довге низьке судно (коло 50 метрів довжини й 10 м. широчини) з наметом для Баші (Паші) і з широкими чердаками, на яких посередині був прохід, а по обидва боки од проходу стояло 25—30 ослонів для гребців. Гребці всі були закуті в кайдани, а кайдани ланцюгами було приклепано до лав. Кожна лава (5—7 душ) керувала одним веслом, що спіралося на кізлини поверх чердаків. Гребці були завжди голі до поясу, спали й їли по черзі, працювали без відпочинку, навіть у свята („у святую неділеньку“) й ніколи не мали волі лягти або перейти на інше місце. Дощ мочив їх, а холодний вітер обсушував. Коли траплялося, що каторга потопала, бранці мусили гинути з нею.

Крім невольників по каторгах було ще особливе військо турецьке — так звані „яничари“ (яниченьки). Це були християнські діти, що попадали в займу турецьку при наскоках татарських. З самого малечку вчено було їх тільки військової справи, і не було кращих над них вояків: раз — що вибирали до яничарів найжвавіщих і найдужчих дітей, а друге — що не знали вони ні батька, ні матері й нікого другого в світі, крім свого Паші. Керувати тими яничара-

ми (їх було до 1000 душ по великих каторгах) і невольниками здебільшого приставляли християнських перевертнів (ренегатів)— „недовірків християнських“, що не стерпіли каторжного життя й „потуречились, побусурманились“. Ці „потурнаки“ (або „бутурлаки“, як зве їх невольничача дума) надзвичайно жорстоко поводитися з невольниками, пильнувати яких дуже допомагало їм те, що вони добре розуміли, про що балакали проміж себе бранці. Яничари були гарно озброєні, а каторги було рештовано гарматами. Кожна галера мала три вітрила й два „тенти“, якими в дощ прикривалися чердаки.

Кінець думи, де співець звертається до „батька кошового“ й „слухающих голів“,— типовий для дум, що склалися по свіжому сліду події й співалися перед „кривним-сердешним“ товариством у Січі.

13.

(Дума).

1. Що на Чорному морі,
на камені біленькому,
там стояла темниця камяная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
5. бідних невольників.
То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не
видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся попівна-Богуславка,
10. прихожає,
словами промовляє:
„Гей, козаки ви, бідні невольники!
Угадайте, що в нашої землі християнській за
день тепера!“
Що тоді бідні невольники зачували,
15. дівку-бранку,
Марусю попівну-Богуславку,
по річах познавали,

- словами промовляли:
„Гей, дівко-бранко,
20. Марусю попівно-Богуславно!
Почім ми можем знати,
що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не
видаєм,
25. то ми не можемо знати,
що в нашій землі християнській за день тепера!“
Тоді дівка-бранка,
Маруся попівна-Богуславно,
теє зачуває,
30. до козаків словами промовляє:
„Ой, козаки ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Вели-
кодная субота,
а завтра святий празник, роковий день Великдень“.
То тоді ті козаки теє зачували,
35. білим лицем до сирої землі припадали,
дівку-бранку,
Марусю попівну-Богуславно,
кляли-проклинали:
„Та бодай ти, дівко-бранко,
40. Марусю попівно-Богуславно,
щастя й долі собі не мала,
як ти нам святий празник, роковий день Велик-
день сказала!“
То тоді дівка-бранка,
Маруся попівна-Богуславно,
45. теє зачувала,
словами промовляла:
„Ой, козаки ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
бо як буде наш пан турецький до мечеті від-
їжджати,
50. то буде мені, дівці-бранці,
Марусі попівні-Богуславно,

- на руки ключі віддавати:
то буду я до темниці приходити,
темницю відмикати,
55. вас всіх, бідних невольників, на волю випускати.“
То на-святий празник, роковий день Великдень,
став пан турецький до мечеті від'їжджати,
став дівці-бранці,
Марусі попівни-Богуславці,
60. на руки ключи віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся попівна-Богуславка,
добре дбає,
до темниці приходить,
65. темницю відмикає,
всіх козаків,
бідних невольників,
на волю випускає
і словами промовляє:
70. „Ой, козаки ви, біднії невольники!
Кажу я вам,—добре дбайте,
в городи християнські утікайте;
тільки прошу я вас, одного города Богуслава не
минайте,
моєму батьку й матері знати давайте:
75. та нехай мій батько добре дбає,
гуртів, великих маєтків нехай не збуває,
великих скарбів не збірає,
та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі попівни-Богуславки,
80. з неволі не викупає;
бо вже я потурчилась-побусурменилась
для роскоші турецької,
для лакомства нещасного.“
Ой, визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
85. з тяжкої неволі,
з віри бусурменської—
на ясні зорі,

на тихі води,
у край веселий,
90. у мир хрещений!
Вислухай, Боже, у прозьбах щирих,
у нещасних молитвах
нас, бідних невольників! ¹⁾

Дума про Марусю Богуславку яскраво малює, в яких обставинах доводилося жити тим бранцям, що сиділи по темницях. Англійський автор так оповідає про життя цих бранців у Феці й Марокко: „Самі тяжкі роботи, які роблять в Європі тільки лиходії, ніщо проти того, що терпить багато чесних людей у цій неволі. Невольників на ніч замикають у темні камяні льохи, а ранком їх виводять на роботу жорстокі доглядачі, нещадно їх б'ючи й клянучи. Працюють ці нещасні частіш усього коло будинків імператорських, а інші по кінських стайнях або мелють борошно руками. Доглядачі люто карають їх за всяку дрібницю, за найменчу недбалість. Вони иноді такі лихі, що не дають часу бідному невольникові із'їсти шматок хліба. Після тяжкої денної праці тягнуть иноді їх уночі знову з лайкою на нову роботу. Гірше ж усього те, що нещасних разом з ослами й мулами запрягають у вози. На ніч замикають їх у підземні круглі темниці, ліктів у п'ять завдовжки й завширшки та три лікті глибині. Туди спускають їх по мотузній драбинці, яву потім приймають, а на дірку накладають залізну ляду. На їжу дають їм на день тільки фунт чорного яшного печива й трошки оливи. Траплялося, що султани вбивали цілі сотні християн-бранців або для забавки, або за те, що бранці здавалися їм не дуже роботящими“ ²⁾.

Доля гарних дівчат і молодих жінок, що попадали в неволю, була инша. За них платили великі гроші—до 6000 піястрів (коло 7000 срібних карбованців), зодягали їх у єдвабові (шовкові) сукні, добре годували. Всі мусульмане дуже любили брати собі за жінок бранок. Майже у всіх султанів були любими жінки—словянки. У Сулеймана I була за жінку—славнозвісна Росса або Роксолана („Радісна“),

¹⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 230.

²⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 237—238.

яка мала великий вплив на султана й його політику, верховодила всім царством і навіть примусила султана вбити рідного його сина, що був їй невгоден. Була вона поповна з Рогатина (на Галичині).

Про жінку Османа II оповідають, що її ще маленьку з простого роду полонили татари й продали турецькому визиреві Муратові, а його жінка віддала її одному туркові Мустафі, який прийняв її за дочку й одпустив на волю. Раз якось побачив її султан і дуже у неї закохався. Однак Мустафа сказав, що не може віддати її султанові за невольницю, а хіба султан візьме її за жінку. Так воно й сталося, і султан кохав її більш, ніж усіх своїх жінок.

Мати султана Османа III, теж бранка, була фанатичною мусульманкою, що всяку ніч по 1500 разів читала сто-дванадцятий розділ Корана й мала між турками славу мало не святої.

Так ми бачимо, що часто бранки „туречились-бусурманились“, хоч не завжди вони забували свій рідний край. Кажуть, що вищезгадана Росса була дуже прихильна до українців. Ще більшим оборонцем України й местником за неї була дівчина з України, жінка кримського хана Іслама Гірея, спільника, а потім ворога Богдана Хмельницького. Як каже слідом за народніми переказами Костомаров, та Ісламова жінка отруїла хана, помщаючись за те, що хан під Жанцем зрадив Хмельницького й побрав на Україні багато людей у неволю¹⁾.

С. Томашівський заспів думи вважає оригінальним, кінець же, на його думку, взято з дум-плачів. Дума не дійшла до нас цілком, і є тільки частиною якогось великого невольничого циклу. Джерела думи—мандрівні сюжети, що приростали до головного побутового факту²⁾.

14.

(Дума).

1. Ой, із города, із Трапезонта виступала галера,
трьома цвітами процвітана, мальована.

¹⁾ Пк. 142, ст. 37. ²⁾ Пк. 359.

- Ой, первим цвітом процвітана —
златосиніми киндяками ¹⁾ побивана;
5. а другим цвітом процвітана
гарматами арештована ²⁾;
третім цвітом процвітана —
турецькою білою габою ³⁾ покровена.
То в тій галері Алкан - Паша,
10. трапезонськеє князя, гуляє,
ізраного люду собі має:
сімсот турків, яничар чотиріста,
та бідного невольника півчвартаста
без старшини військової.
15. Первий старший між ними пробуває —
Кішка Самійло, гетьман запорожський;
другий — Марко Рудий,
суддя військовий;
третій — Мусій Грач,
20. військовий трубач;
четвертий — Лях-Бутурлак,
ключник галерський,
сотник Переяславський,
недовірок християнський,
25. що був тридцять літ у неволі,
двадцять-чотири як став на волі,
потурчився, побусурманився
для панства великого,
для лакомства нещасного!
30. В тій галері од пристані далеко одпусkali,
Чорним морем далеко гуляли;
проти Кефи города приставали,
там собі великий та довгий опочинок мали.
То представиться Алкану-Пашаті,
35. трапезонському княжаті, молодому паняті,
сон дивен, барзо ⁴⁾ дивен, на почуд.

¹⁾ В. Грінченко гадає, що „киндяк“ — стьожка.

²⁾ Від нім. rüsten — озброювати. ³⁾ „Габа“ — біле сукно.

⁴⁾ „Барзо“ — дуже.

- То Алкан-Паша,
трапезонське князя,
на турків-яничар, на бідних невольників покликає:
40. „Турки“ каже: „турки-яничари
і ви, бідні невольники!
Которий би мог турчин-яничар сей сон одгадати,
мог би йому три гради турецької дарувати;
а которий би мог бідний невольник одгадати,
45. мог би йому листи визволені писати,
щоб не мог ніхто нігде зачіпати!“
Сее турки зачували, нічого не сказали;
бідні невольники, хоч добре знали,
собі промовчали.
50. Тільки обізветься між турків Лях-Бутурлак,
клюшник галерський,
сотник Переяславський,
недовірок християнський:
„Як же“, каже: „Алкане-Пашо, твій сон одгадати,
55. що ти не можеш нам повідати!“
— „Такий мені, небожята, сон приснився,
бодай ніколи не явився!
Видиться — моя галера цвіткова, мальована,
стала вся обідрана, на пожарі спускана;
60. видиться — турки-яничари
стали всі в пень порубані;
а видиться — мої бідні невольники,
которийі були у неволі,
то всі стали на волі;
65. видиться — мене гетьман Кішка
на три часті розтяв,
в Чорнеє море пометав“...
То скоро тее Лях-Бутурлак зачував,
к йому словами промовляв:
70. „Алкане-Пашо, трапезонський княжату,
молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати;
скажи мені получче бідного невольника доглядати,
з ряду до ряду сажати

75. по два, по три, старії кайдани й новії направляти,
на руки, на ноги надівати;
червоної таволги ¹⁾ по два дубці брати,
по шиях затинати,
кров християнськую на землю проливати!“
80. Скоро то сее зачували,
од пристані Галеру далеко одпустили,
до города до Козлова, до дівки Санджаківни на
зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували.
Дівка санджаківна навстрічу вихожає,
85. Алкана-Пашу в город Козлов зо всім військом
затыгає.
Алкана-Пашу за білу руку брала,
у світлиці-камяниці зазивала,
за білу скамью сажала,
дорогими напитками напувала,
а військо серед ринку сажала.
90. То Алкан-Паша,
трапезонськеє князя,
не барзо дорогії напитки уживає,
як до Галери двох турчинів на підслухи посилає,
95. щоб не мог Лях-Бутурлак Кішки Самійла од-
микати,
упоруч себе сажати.
То скоро ся тії два турчини до Галери прибували,
то Кішка Самійло, гетьман запорожський,
словами промовляє:
100. „Ой, Ляше-Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був в такій неволі, як ми тепера:
добро нам учини,
хоч нас старшину одомкни;
хай би і ми у городі побували,
105. панське весілля добре знали“.
Каже Лях-Бутурлак:
„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорожський,

¹⁾ „Таволга“—колючий чагарник (spiraea).

- батьку козацький!
Добро ти учини:
110. віру християнську під носі подтопчи,
хрест на собі поламни!
Аще будеш віру християнську під носі топтати,
будеш у нашого пана молодого за рідного брата
пробувати!“
- То скоро Кішка Самійло зачував,
115. словами промовляв:
„Ой, Ляше-Бутурлаче, сотнику Переяславський,
недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
щоб я віру християнську під носі топтав!
120. Хоч буду до смерти біду та неволю приймати,
а буду в землі козацькій голову християнську
покладати!
- Ваша віра погана,
земля проклята!“
- Скоро Лях-Бутурлак теє зачував,
125. Кішку Самійла у щоку затинає.
„Ой,“ каже: „Кішко Самійлу, гетьмане запо-
рожський!
- Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
буду тебе паче всіх невольників доглядати,
старії й новії кайдани направляти,
130. ланцюгами за-поперек утрое буду тебе брати!“
- То тії два турчини теє зачували,
до Алкана-Паши прибували:
„Алкане-Пашо, трапезонське князя!
Безпечно гуляй!
135. Доброго і вірного ключника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
в турецьку віру ввертає!“
- То Алкан Паша,
трапезонськеє князя,
140. великую радість мало:
пополам дорогії напитки розділяло,
половину на галеру одсилало,

половину з дівкою Санджаківною уживало.

Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-
підпивати;

145. стали умисли козацьку голову кляшника розбивати:
„Господа! Їсть у мене що іспити й ісходити,
тільки ні з ким об вірі християнській розговорити“...
До Кішки Самійла прибуває,
поруч себе сажав,

150. дорогого напитка метає,
по два, по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки в ру-
ки брав:
то в рукава, то в пазуху, скрізь хусту третю
до полу пускав.

Лях-Бутурлак по єдиному випивав:

155. то так напився,
що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та угадав:
Ляха-Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спа-
ти клав;
сам восьмдесят чотирі ключи з-під голов виймав,

160. на пяти чоловік по ключу давав:
„Козаки-панове! Добре майте,
один другого одмикайте,
кайдани із ніг, із рук не кидайте,
полуночної години дожидайте!“

165. Тоді козаки один другого одмикали;
кайдани із рук, із ніг не кидали,
полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав,
за бідного невольника ланцюгами втрое себе
приняв,

170. полуночної години дожидав.

Стала полуночная година наступати,
став Алкан-Паша з військом до галері прибувати.
То до галері прибував,
словами промовляв:

175. „Ви, турки-яничари, помаленьку ячіте ¹⁾,
мойого вірного ключника не збудіте!
Сами ж добре поміж рядами прохочайте,
всього чоловіка осмотряйте!
Бо тепера він підгуляв,
180. щобі кому пільги не дав!“
То турки-яничари свічи у руки брали,
поміж рядів прохочали,
всього чоловіка осмотряли...
Бог помог: за замок рўками не приймали!
185. „Алкане-Пашо, безпечно почивай!
Доброго й вірного ключника маеш:
він бідного невольника з ряду до ряду посажав
по три, по два, старії кайдани посправляв,
а Кішку Самійла ланцюгами утроє прийняв“.
190. Тоді турки яничари у галеру вхочали,
безпечно спати лягали,
а котрі хмельні бували, на сон знемагали,
коло пристані Козловської спати полягали.
Тогді Кішка Самійло полуночної години дождав;
195. сам між козаків устав,
кайдани із рук із ніг у Чорне море пороняв;
у галеру вхочає,
козаків пробужає,
шаблі булатнії на вибор вибірає,
200. до козаків промовляє:
„Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,
ясици ²⁾ не учиніте,
ні которого турчина в галері не збудіте!“
То козаки добре зачували:
205. сами з себе кайдани скидали,
у Чорне море кидали,
ні одного турчина не збудили.
Тогді Кішка Самійло до козаків промовляє:
„Ви, козаки-молодці! Добре, браття, майте,
210. од города Козлова забігайте,

1) „Ячати“ — кричати.

2) „Ясица“ — галас.

- турків-яничарів у пень рубайте,
которих живцем у Чорнеє море бросайте!“
Тоді козаки од города Козлова забігали,
турків-яничар у пень рубали,
215. которих живих у Чорнеє море бросали.
А Кішка Самійло Алкана-Пашу із ліжка взяв,
на три части розтяв,
у Чорнеє море побросав,
до козаків промовляв:
220. „Панове-молодці! Добре дбайте,
всіх у Чорнеє море бросайте,
тільки Ляха Бутурлака не рубайте,
между військом для порядку, за яризу військо-
вого ¹⁾ зоставляйте!“
- Тоді козаки добре мали:
225. всіх турк.в у Чорнеє море пометали.
тільки Ляха-Бутурлака не рубали,—
между військом, для порядку, за яризу військо-
вого зоставляли.
- Тоді галеру од пристані одпускали,
сами Чорним морем далеко гуляли.
230. Та ще у неділю, барзе рано-пораненьку,
не сива зозуля закувала,
як дівка Санджаківна коло пристані походжала
та білі руки ламала, словами промовляла:
„Алкане Пашо, Трапезонськеє княжату!
235. На що ти на мене такеє великеє пересердие маєш,
що од мене сьогодні барзе рано виїжджаєш?
Когда би була од матері сорому й наруги приняла,
з тобою хоч єдину ноч переночувала!“
- Скоро ся тов промовляли,
240. галеру од пристані одпускали,
сами Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку,
у полуденну годиноньку
Лях-Бутурлак од сна пробуждає,

¹⁾ „Яриза“—ярига, нижчий служка військовий.

245. по галері поглядає,
що ні єдиного турчина на галері немає.
Тоді Лях-Бутурлак із ліжка встає,
до Кішки Самійла прибуває.
250. „Ой, Кішко Самійлу, гетьмане запорожський,
батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
як я був на останці віка мого на тебе!
Бог тобі допомог неприятеля побідити.
255. та не умітимеш у землю християнську входити!
Добре ти учини:
половину козаків у окупи до опачин ¹⁾ посади,
а половину в турецькеє дорогеє плаття наряди;
бо ще будемо од города Козлова до города Ца-
ріграда гуляти,
260. будуть із города Царіграда дванадцять галер
вибігати,
будуть Алкана-Пашу з дівкою Санджаківною по
зальботах поздоровляти;
то як будеш одвіт давати?“...
Як Лях-Бутурлак научив,
так Кішка Самійло, гетьман запорожський, учинив:
265. половину козаків до опачин у окупи посадив,
а половину в турецькеє плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Царіграда
гуляти,
стали із Царіграда дванадцять галер вибігати
і галеру із гармати торкати,—
270. стали Алкапа-Пашу з дівкою Санджаківною по
зальботах поздоровляти.
То Лях-Бутурлак чогось догадав:
сам на чердак виступав,
турецьким біленьким завизалом махав;
раз то мовить по-грецьки,
275. у друге — по-турецьки;

1) „Опачина“—весло.

- каже: „Ви, турки-яничари, помаленьку, браття,
ячіте,
од галери одверніте;
бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
на похмілля знемагає,
280. до вас не встане,
голови не зведе.
Казав: як буду назад гуляти,
то не буду вашої милости й по вік забувати!“
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
285. до города Царіграда убігали:
із дванадцяти штук гармат грімали,
ясу ¹⁾ воздавали.
Тогді козаки собі добре дбали:
сім штук гармат собі арештували,
390. ясу воздавали,
на Лиман-ріку іспадали,
к Дніпру-Славуті низенько укланяли:
„Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
295. а тепера чи не дасть нам Бог хоть час на волі!“
А у Тендрові-острові ²⁾ Семен Скалозуб з
військом на заставі стояв,
та на тую галеру поглядав,
до козаків словами промовляв:
„Козаки, панове-молодці! Що сая галера чи блудить,
300. чи світом нудить,
чи много люду царського має,
чи за великою добиччу ганяє?
То ви добре майте:
по дві штуки гармат набірайте,
305. тую галеру з грозної гармати привітайте,
гостинця їй дайте!“
Тогді промовляли:

¹⁾ „Яса“ — салют, привітання гарматним пострілом.

²⁾ Тендра або теж Тендер — низький піскуватий острів на південь од Кинбураської коси.

- „Семене Скалозубе, гетьмане запорожський,
батьку козацький!
310. Десь ти сам боїшся
і нас козаків страшишся.
Єсть сяд галера не блудить
ні світом нудить,
ні много люду царського має,
315. ні за великою добиччу ганяє:
се, може, є давній, бідний невольник із неволі
утікає“...
- „Віри не доймайте,
хоч по дві гармати набірайте,
тую галеру із грозної гармати привітайте,
320. гостинця їй дайте:
як турки-яничари, то в пень рубайте,
а як бідний невольник, то помочі дайте!“
Тогді козаки, як діти, не гаразд починали:
по дві штуки гармат набірали,
325. тую галеру із грозної гармати привітали,
три доски у судні вибивали,
води дніпровської напускали...
Тогді Кішка Самійло, гетьман запорожський, чо-
гось одгадав,
сам на чердак виступав,
330. червоні, хрещаті, давній корогви із кишені виймав,
розпустив,
до води похилив,
сам низенько уклонив:
„Козаки, панове-молодці! Ся галера не блудить
335. ні світом нудить,
ні много люду царського має,
ні за великою добиччу ганяє:
се єсть давній бідний невольник Кішка Самій-
ло із неволі утікає;
були пядесят чотирі годи у неволі,
340. тепер чи не дасть Бог хоч час на волі!“
Тогді козаки у каюки ¹⁾ скакали;

¹⁾ „Каюк“ — маленький рибальський човен.

- тую галеру за мальовані облавки ¹⁾ брали
та на пристань стягали;
од дуба до дуба
345. на Семена Скалозуба
паювали.
Тогді златосинії киндяки—на козаки,
златоглаві — на отамани,
турецькую білую габу — на козаки, на біляки,
350. а галеру на пожар спускали.
А срібро-злато на три часті паювали:
первую часть брали — на церкви накладали,
на святого Межигорського Спаса, на Трехтеми-
ровський монастирь, на святую Січовую
Покров давали, —
которі давнім козацьким скарбом будували,
355. щоб за їх, вставаючи й лягаючи, милосердного
Бога благали;
а другу часті по-між собою паювали;
а третю часті брали,
очеретами ²⁾ сідали,
пили та гуляли,
360. із семирядних пищалей грімали,
Кішку Самійла поздоровляли:
„Здоров,“ кажуть: „здоров, Кішко Самійлу,
гетьмане запорожський!
Не загинув еси у неволі,
365. не загинеш із нами козаками на волі!“
Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова,
в Київі-Каневі монастирі...
Слава не вмере, не поляже!
370. Буде слава славна:
поміж козаками,
поміж друззями,

¹⁾ „Облавок“ — борт великого судна.

²⁾ Так, очевидно, переробили співці пізнішого часу незнайоме їм слово „бчертом“—колом (кругом). Див. думу № 26, рр. 136—141.

- поміж лицарями,
поміж добрими молодцями!
375. Утверди, Боже, люду царського
народу християнського,
війська Запорожського,
Донського,
з цією чернью Дніпровою,
380. Низовою,
на многая літа —
до конца віку! ¹⁾

Дума розповідає про втечу з неволь турецької С. Кішки. Самійло Кішка на прикінці XVI і в початку XVII століття був запорожським отаманом. По деяких літописах суть вказівки на те, що його було взято в полон турками в бою на Цоцорі 1620 року. Про втечу з полону ніде нема ніяких посвідчень. Але І. Франко, спираючись на безсумнівні свідоцтва, визнає, що С. Кішка помер р. 1602; в турецькій або татарській неволі, мабуть, не був зовсім, і що звістку про його полонення на Цоцорі треба вважати місцевою канівською легендою, яка й одбилася на думі. ²⁾ В основу ж головного мотиву думи про втечу бранців з каторги турецької лягло оповідання про дійсну втечу з турецького полону русина сотника Симоновича з товаришами (1642 р.). В оповіданні про Симоновича бачимо ми паралельних персонажів: Алкана Пашу—Анти-Пашу, Ляха-Бутурлака—русина Микулу (обидва вони не зовсім тверді в своєму ренеґатстві й тими чи іншими способами дають втікачам змогу справити свій план втечи), Самійла Кішку—Симоновича ³⁾. І тут і там втікачі захоплюють чимало бранців турків і велику здобич на розкішній галері.

Дума оповідає, що С. Кішка вернувся на острів Тендру, де було звичайне пристановище запорожців, при „гетьмані“ Семенові Скалозубові. Семен Скалозуб був осаулом на прикінці 1598 року, а трохи пізніше (на думку Антоновича й Драгоманова) міг бути обраним за Кошового.

¹⁾ Пк. 6, т. I; ст. 208.

²⁾ Пк. 373, т. ХСХVIII, ст. 46—48.

³⁾ Пк. 232, ст. 212—232.

Про Марка Рудого, „суддю військового“, й Мусія Грача, „військового трубача“, що по тексту думи були товаришами С. Кішки по неволі, немає ніяких історичних свідочств. Можливо, що ми тут маємо діло просто з доробленням прізвища, що вживалося іноді авторами дум для віршового розміру й рифми.

Галера Алкана-Паші „виступала із города Трапезонта“. Уся земля турецька поділялася на киличі (повіти). З киличів складалися санджаки (губернаторства), а з санджаків ¹⁾—ейялети (намістництва). Алкан Паша був намістником трапезонського ейялету й їхав „на зальоти“ (свататися) до дочки козловського губернатора (дівки Санджаківни).

Як бачимо з рядків 352—355, частину здобичі козаки „накладали на Січову Пскрову, Трехтемировський монастирь і Межигорського Спаса“. Монастирі Трехтемировський або теж Терехтемировський і Межигорський завжди вважалися за козацькі, й тому козаки звичайно „накладали“ на них частину здобичі, а під старість і самі приходили замолювати гріхи свої за святою брамою. Терехтемировський монастирь ще з 1576 року віддав Баторій грамотою на шпиталь козакам. Був цей монастирь на Дніпрі, недалеко від Переяслава у місті Терехтемирові, де козаки повинні були держати свої гармати. Під час польської війни його було зруйновано, й запорожці перейшли парафіянами до Межигорського Спаса, що стояв і стоїть досі теж на Дніпрі, верстов за 20 від Київа (заснував його ще 1161 року Андрій Боголюбський). ²⁾

Кінець думи (ряд. 378) свідчить про ту симпатію, яка була тіж запорожцями й донськими козаками. Ми знаємо, що 1558 року донці ходили з Дмитром Впшневецьким походом на Кримчаків тоді саме, як дніпрянські козаки з московським воеводою Адашевим заходили на Крим низом од Дніпра.

Варіант думи про С. Кішку, записаний П. Мартинівичем від кобзаря Івана Крюковського, де в чому відріж-

¹⁾ Килич—по-турецьки—шабля, „санджак“,—корова.

²⁾ Максимовичъ. Собрание сочиненій, т. II, стор. 255—288.

няється од нашого варіанту. Дума починається не з виїзду Алкан-Паші із Трапезонта, а з оповідання про те, як попав С. Кішка з товаришами в неволю турецьку.

1. Ой, у лузі Базалузі там був курінь нетязький,
там жив-проживав Кішка Самійло, гетьман ко-
зацький;
то він там жив-проживав
та коло себе сорок два чоловіка нетяг мав.
5. То турецьке баша, молоде паня, по Чорному морі
безпешно гуляло
та кіяного собі дива не видало,
та по Чорному морі проїжджає
і до луга Базалуга прибуває.
То до луга Базалуга прибували.
10. то там собі вони пристань занимали
та в луг-Базалуг гуляти із галери виходжали;
та там вони собі в лузі Базалузі педовго про-
мешкали,
курінь козацький-нетязький увидали,
усіх козаків-нетяг гетьманських, запорожських
сонних забрали,
15. та залізні пута їм на руки, на ноги понадівали,
та в галяру забрали,
та до турецького баші приставляли ¹⁾.

Отже цей заспів думи не дає ніяких реальних подробиць дійсного полонення яких небудь козаків у неволю й нагадує найскорше не дуже художню ампліфікацію (доброблення) тексту яким-небудь співцем пізнішого часу, коли кобзарь уже не мав звязку з живим козацьким життям, а дороблював текст думи на підставі загальних формул професійної обробки. Відрізняється й далі текст Крюковського від нашого варіанту: виступає дід Соленко, образ якого зостався неясним.

У варіанті Котляревського ²⁾ „Ляха-Бутурлаку“ змальовано надто лютим і жорстоким ренегатом. З цим змістом

¹⁾ Шк. 216, кн., II стор. 276.

²⁾ Шк. 119, стор. 226—233.

згоджується й самий кінець думи, де Семен Скалозуб загадує козакам зарубати старого зрадника.

Сон „барзо дивен“ (рядок 34 і далі), що пророкував Алкану-Паші смерть від С. Кішки, — одна з самих улюблених форм всевітньої епічної народної творчости, починаючи від самих старих часів. Можна порівняти сон цариці Єлени з рос. пісні „про взятіє Казани“.

„А ты встань, Симеонъ-царь, пробудися!
Что ночесь мнѣ, царицѣ, мало сналося,
въ сновидѣньицѣ много видѣлося,
какъ отъ сильнаго московскаго царства
какъ бы сизой орлице вострепенулся,
какъ бы грозная туча подымалась,
что на наше вѣдь царство наплывала“..¹⁾

або мотиви віщого сну в „Слові о полку Ігоревім“ (сон Святославів) та численних варіантах апокрифів „Сонъ пресвятыя Богородицы“ й духовних віршах, що пішли від цих апокрифів.

Див. також про віщі сні в Біблії (сні Іосифа, сон Фараона, сон царя Навуходонсора); в германському епосі — сні Кримгільди („Пісня про Нібелунгів“—авентюри I й XVI), сон прекрасної Уте („Пісня про Нібелунгів“—авентюра XXV); в французькому — сні Карла Великого („Пісня про Роланда“ — строфи ССХІV—ССХV); в перському — сон Зо-раба перед боєм, з Рустемом („Рустеміяда“); в сербському— сон царя Лазаря („Пісні про Косово поле“) та ин.

15.

(Дума).

А.

1. Ізпід города, зпід Азова то не великі тумани
уставала,
як три брати рідненькі,
як голубонькі сивенькі,

¹⁾ Кирша Даниловъ. „Древнія російскія стихотворенія“. Спб. 1892 г. стор. 225.

1

А не сивий ту-ла-ли ма-ти-па-ли. А не сивий ту-ла-ли ма-ти-па-ли.

То три бра-тязь-ра-да А-со-ва із ту-речь-кої, з ду-сунь меншо-ї не-со-ли

а бї-ка-ли. А два бра-ти-ки-ни, а найменши-ший ти ко-ти-нець

до кін-ни-ми бра-та-ми й у-га-ня-є. А ой сире ко-рін-ня, ай з ві-ле-є

ка-міння сво-ї но-ж-ли по-би-ва-є, слі-ди кро-в'я да-чи-ва-є не-ма-ля на-за-си

ла-є, між-до-ло-ни-й у-ві-га-є, за-стре-ме-на-ва-та-є, до бра-тів сво-ва-ми по-мовля-є..

із города, із Азова, з тяжкої неволі у землю хри-
стіянську, до батька, до матері, до роду утікали.

5. Два брати кінних,
а третій брат менший, піша-пішаниця,
за кінними братами уганяє,
і на біле каміння,
на сире коріння
10. свої ніжки козацькі-молодецькі побиває,
кров'ю слід заливає ¹⁾,
за стремена хватає,
словами промовляє:
„Браття миле, браття любе! Хоч одно ви мило-
сердя майте —
15. опрані ²⁾ кульбаки, добич з коней скидайте,
мене, брата-піхотинця, міждо коні ³⁾ беріте,
хоч мило верст увезіте

¹⁾ Пк. 6, т. I. ст. 106, pp. 1—12. ²⁾ замість „оправні“— оброблені.

³⁾ М. А. Андрієвський гадає, що тут розуміється козацький звичай перевозки людей: між двома кінями причеплювався килим або й рядно, і таким способом два чоловіки, як у колісці, везли третього (Пк. 5, ст. 23).

- і доріжку укажіте!
Нехай я буду знати,
20. куди за вами в городи християнські з тяжкої не-
волі втікати!“
То старший брат згорда словами промовляє:
„Чи подобенство, мій брате, щоб я своє добро
турецьке на шляху покидав,
тебе, труп, на коня брав?
Одначе ми сами не втечемо,
25. ні тебе не ввеземо.
Будуть Кримці та Нагайці, безбожні бусурмени,
тебе, пішого-піхотинця на спочинках минати,
а нас будуть кіньми доганяти
і назад у Турещину завертати!“
То брат, піший-піхотинець, за кінними біжить-
підбігає,
30. чорний пожар під білі ноги підгортає,
словами промовляє:
„Браття любе, браття миле! Хоч одно ж ви ми-
лосердя майте:
назад коней завертайте,
з піхов шаблі виймайте,
35. міні брату меншому, пішому-піхотинцю, з пліч
голову здіймайте,
у чистому полі поховайте,
звіру птиці на поталу ¹⁾ не подайте!“
То брат старший згорда словами промовляє:
„Чи подобенство, брате, тебе рубати?
40. Одначе шабля не візьме,
рука не зведеться,
сердце не осмілиться
тебе рубати!
А як ти жив-здоров будеш,
45. сам у землі християнські увійдеш“.

Також дивись оповідання літопису, як під час пожару, що був у Твері 1573 року, „владыку Акакія промежь дву конь едва изъ града ѓмчаша“ („Софійській Временник“, ч. II, ст. 399).

¹⁾ „На поталу“ — на злобич, на їжу.

То брат найменший, піший-піхотинець, за кін-
ними підбігає,

словами промовляє:

„Браття миле, браття любе! Хоч одно ж ви мило-
сердя майте:

будете до тернів, до байраків прибігати,

50. так у боки забігайте.

віти тернові рубайте,

по шляху покидайте,

міні брату, пішому-піхотинцю, на признаку да-
вайте!“

То став брат старший та середульший до
тернів, до байраків прибігати,

55 у боки забігали,

віти тернові зелені рубали,

брату меншому, пішому піхотинцю, признаку да-
вали.

Да став же брат найменший, піший-піхотинець,
до байраків прибігати,

став віти тернові знаходити:

60. у руки бере,

к серцю кладє,

словами промовляє

і сльозами ридає:

„Боже мій милий, Сотворителю небесний!

65. Видно то мої братіки сюди з тяжкої неволі вті-
кали, об міні велике старання мали!

Коли б міні Господь поміг з сії тяжкої неволі

Озівської втікати,

мог би я своїх братіків при старости літ шаню-
вати й поважати!“¹⁾

То їхали старші брати не день, не два, не
три, не чотири..

70. Як стали старші брати з тернів, з байраків виїз-
жати,

до річки до Кримки прибувати,

¹⁾ Ік. 6, т. I, ст. 114, рр. 12—73.

став середульший брат до старшого словами про-
мовляти:

„От тут“, каже: „брате старший рідненький, го-
лубоньку сивенький, трави зелені, очерета
воздобні, а води довольні,
станьмо ми тут, коні попасімо,

75. а найменшого брата, пішого-піхотинця, підождімо!“
А старший брат зачуває,

до середульшого словами промовляє:

„Як будеш ти, середульший брат, за найменшим
жалкувати,

буду я шаблю булатну із ножна виймати,

80. та твою голову з плечей іздіймати,
і твоє тіло козацьке-молодецьке на три части ру-
бати,

а в города християнські до отця, до матері сам
буду доїзжати,

то й сам знатиму, який отцеві-матусі одвіт одда-
вати!

То ти, брате середульший, не знаєш, що як буде
найменший брат між нами пробувати,

85. то буде отець і мати батьківщину на три части
паювати,

то будем ми втрюх велику между собою супере-
ку мати.“

Середульший брат тее зачуває,

до старшого словами провляє:

„Ми ж будем в городи християнські до отця, до
матері, до свого роду доїзжати,

90. буде нас отець і мати на здоровья стрічати,
буде об своєму сину й об нашому брату питати!“

— „Тобі ж то,“ каже: „брате середульший, сього
не знати,

який отцеві й матері одвіт оддавати?“

Були ми в городі Озові на вірі бусурменський,

95. на каторзі турецький,

то ми ночної доби утікали,

свого брата найменшого од сна будили — не збу-

- дили,
то там його в каторзі турецький, у вірі бусур-
менський, у городі Озові приостановили.“¹⁾
То став же брат старший та середульший на
полівку ізбігати,
100. на степи високі, на великі дороги розхідні²⁾,
не стало тернів та байраків рубати,³⁾
і тільки поле лиліє⁴⁾,
на йому трава зелена зеленіє,⁵⁾
тільки вітер повіває,
105. серце їх козацьке-молодецьке потішає.⁶⁾
До став же брат середульший до старшого про-
мовляти:
„Нум, брате, ми з себе зелені жупани скидати,
червону та жовту китайку видирати,
пішому брату меншому на признаку покладати,
110. нехай же він, бідний, знає, куди за нами кінни-
ми тікати!“
До став же брат старший згорда словами про-
мовляти:
„Чи подобенство, брате, щоб я своє добро турець-
ке на шматки драв,
брату меншому на признаки давав?
Як він жив-здоров буде,
115. то сам у землі християнські, без наших призна-
ків усяких прибуде.“
До брат середульший милосердя має,
із свого жупана червону та жовту китайку ви-
дирає,
по шляху стеле-покладає,
меншому брату признаки даває.

1) Пк. 54, ст. 501.

2) У другий раз Никоненко співав Кулішеві: „на вишчі степи Са-
марські, на шляхи Муравські ізбігати.“ („Зап. о южн. Руси,“ т. I, ст. 35).

3) Пк. 6, т. I, ст. 116, pp. 74—76.

4) „Лиліти“ або теж „леліти“—переливатися (про воду або траву).

5) Пк. 6, т. I, ст. 110, pp. 112—113.

6) Пк. 216, IX, ст. 73.

120. То став брат найменший, піший-піхотинець,
на полівку ізбігати,
на степи високі, на великі дороги розхідні,—
нема ні тернів, ні байраків,
ніяких признаков, ¹⁾
і тільки поле лиліє,
125. на йому трава зелена зеленіє. ²⁾
Став червону китайку та жовту знаходити.
У руки бере,
к серцю кладе,
словами промовляє
130. і сльозами ридає:
„Що недурно ж ся червона та жовта китайка по
шляху валяє ³⁾,—
либонь моїх братіків на світі не має:
альбо їх порубано,
альбо їх постріляно,
135. альбо у орду тяжку позаймано!
Колиб я мог добре знати,
що їх порубано,
альбо постріляно,
мог би я в чистому полі тіла шукати,
140. в чистому полі поховати,
звіру-птиці на поталу не дати!“ ⁴⁾
Як став найменший брат, піший-піхотинець,
Муравськими шляхами проходити,
став буйний вітер повівати,
став бідного козака, найменшого брата, пішого
піхотинця з білих ніг валяти.
145. „Оттак-то“, каже: „Господи милосердний, у чистому
степу,
одно — безхліб'я,
друге — безвіддя,

¹⁾ Пк. 6. т. I, ст. 116, pp. 76—94.

²⁾ Пк. 6, т. I, ст. 110, pp. 112—113.

³⁾ Пк. 54, ст. 502. Замість „валяється“ за-для рифми. Див. статтю, стор. 21.

⁴⁾ Пк. 6. т. I, ст. 116, pp. 95—109.

- а третє — безздоров'я!“..... 1)
- До Осавур-могили прибуває,
150. на Осавур-могилу зіхожає,
там собі безпечно девятого дня спочивок має,
девятого дня із неба води-погоди вижидає.
Мало немого спочивав.....
К йому вовці-сірохманці находжали,
155. орли-чорнокрильці налітали,
в голівках сідали, —
хотіли задалегоді живота 2) темний похорон од-
правляти.
- Тоді він словами промовляє:
„Вовці-сірохманці, орли-чорнокрильці,
160. гості мої милі!
Хоч мало немого обождіте,
поки козацька душа з тілом розлучиться!
Тоді будете мині з лоба чорні очі висмикати,
біле тіло коло жовтої кости обірати
165. і камишами вкривати!“
Мало-немножко спочивав...
От, руками не візьме,
ногами не піjde
і ясно очима на небо не згляне....
170. На небо взирає,
тяжко воздыхає:
„Голово моя козацька!
Бувала ти у землях турецьких,
у вірах бусурманських,
175. а тепер припало на безвідді, на безхліб'ї погигати!
Девятий день хліба в устах не маю,
на безвідді, на безхліб'ї погигаю!“...
Тут тєє промовляв... не чорна хмара налітала,
не буйні вітри вінули,
180. як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
Тоді вовці-сірохманці находжали,
і орли-чорнокрильці налітали,

1) Пк. 54, ст. 502.

2) ще по живому.

- в головках сідали,
з лоба чорні очи висмикали,
185. біле тіло коло жовтої кости оббірали,
жовту кість по-під зеленими яворами розношали
і комишами вкривали. ¹⁾
Ей то то-же козака ні отець, ні мати оплакала,
як сива зозуля прилітала,
190. да у головах сідала,
да жалобно закувала:
„Ой, голово, голово козацькая-молодецькая!
Сеж ти ні допила, ні доїла,
а ні хороше не сходила;
195. ай довелося валятися,
звіру-птиці на поталу податися!“ ²⁾
А ще став брат старший да середульший
до річки Самарки прибїгати,
стала їх темна нічка обіймати,
став брат старший до середульшого промовляти:
200. „Станьмо, братіку, тута, коні попасімо!
Тут могили великі,
трава хороша
і вода погожа,—
станьмо тутечка, підождімо,
205. поки сонце обітріє, ³⁾

¹⁾ Пк. 6, т. I, ст. 117, р. Пр 113—151.

²⁾ Пк. 6, т. I, б. 132, рр. 152—160.

³⁾ У Антоновича й Драгоманова, що взяли наш варіант думи з книги П. Куліша, надруковано „обітріє“ (Пк. 170 т. I, ст. 40). З приводу цього П. Куліш пише: „Издатели „Исторических пѣсень“ поправили слово „обітріє“, вообразивъ, что въ немъ сдѣлана опечатка. Они напечатали въ своемъ изданіи „обітріє“. Нѣтъ, „обітріє“ значить „обвїтріє; но двѣ согласныя губныя не позволяютъ украинская фонетика произнести, и потому Архипъ Никопенко пѣлъ такъ, какъ у меня напечатано. Я у него спросилъ: „Що воно таке, Архипе, обітріє?“... Архипъ отвѣчалъ: „Се якъ вітромъ перейде під час ісходу сонця, от сонце й обітріє“ (Пк. 171, ст. 341).

М. Андрієвський гадає, що „обітріє“=„обутрїєть (у=i, какъ въ „огірок“, „дїброва“ и т. п.)“—Пк. 5, ст. 81. Порівн. також: „ще й сонце негразд обутрїє, кожне йде в степ“ (Пк. 249, 1862 р., VI, ст. 58) або „сонце обітріє“=„появиться на востѣкъ“ (Пк. 227, 1879 р. II, ст. 256).

- чи не прибуде ік нам наш піший піхотинець.
Тоді на його велике усердие маю,
ую добич скидаю,
його, пішого, міждо коні хватаю!“
210. — „Було б тоді, брате, як я казав, хватати!
Теперь девятый день минув,
як хліб - сіль їв,
воду пив,
досі й на світі немає.“
215. Тоді вони коней пустопаш попускали,
кульбаки під себе послали,
ружжя в комишах поховали,
безпечно спать полягали,
світової зорі дожидали.
120. Став Божий світ світати,
стали вони на коні сідати,
через річку Самарку у християнські землі
утікати, —
став брат старший до середульшого промовляти:
„Як ми будем, братіку, до отця, до матки прибувати,
225. як ми їм будем повідати?
Будем ми, брате, по правді казати, —
буде нас отець - мати проклинати;
а будемо ми, брате, перед отцем, перед маткою
олгати, —
так буде нас Господь милосердний і видимо й
невидимо карати.
230. А хіба, брате, так іскажемо:
що не в одного пана пробували,
не одну неволю мали
і ночної доби з тяжкої неволі втікали,
так ми й до його забігали:
235. „Устань, брате, з нами, козаками, з тяжкої нево-
лі втікати!“
Либонь-то він так ісказав:
„Тікайте ж ви, братці,
а я буду тут зоставаться,
чи не буду собі лучшого долі-щастя мати!“

240. А буде отець-мати помірати,
і будем ґрунта - худобу на дві часті пакувати, —
і третє між нами не буде мішати."
Тут теє промовляли,
і не сизі орли заклекотали,
245. як їх турки-яниченьки із-за могили напали, —
постріляли, порубали,
коні з добиччу назад у город, у турещину по-
завертали.
- Полегла двох братів голова вище річки Самарки,
третя у Осавур - могили,
150. а слава не вмре, не поляже
однині до віка,
а вам на многая літа! ¹⁾.

Б.

1. То-же не туман наступає,
то-ж не дробен дощик налягає,
то-ж три брати з города з Озова, з тяжкої нево-
лі утікали:
то вони за город вибігали,
5. як сиві орли вилітали.
Коні в руки хватали,
найменшого свого брата, пішого піхотинця, по-
кидали.
- Той же піший піхотинець добре гадає,
на чорне коріння,
10. на біле каміння
свої ноги побиває,
кров'ю слід заливає,
жовтим піском засипає,
сльозами проливає,
15. словами промовляє,
старшого брата всердно просе-благає:
„Братіку наш найстарший, ясний соколе!

¹⁾ Пк. 6, ст. 118, pp. 152—207. Голос із Збірн. Ф. Колесси—Пк. 149, т. XIII (співав М. Дубина).

- Хоть малую годину обождіте,
коні приноровіте,
20. то вже мене до отця, до матері в християнські го-
рода із собою возьміте!“
То старший брат зачуває,
і йому одвічає —
сам не бере і середульшому не дозволяє:
„Братіку наш найменший, піший-піхотинцю!
25. Сам же ти знаєш, що ми з города з Озова два
рази утікали,
города Озовська віра бусурменська-неприятельсь-
ка два рази нас доганяла,
назад завертала, —
то вже третій раз як доганятиме,
то вже наше тіло козацьке-молодецьке сіктиме-
рубатиме;
30. хоч не буде сікти рубати,
то буде назад завертати,
у в Орабьську землю везти продавати,
по сто злотників за невольника буде братц.“
То же піший піхотинець добре гадає,
35. між коні вбігає,
за стремена хватає,
сльозами проливає,
і словами промовляє,
старшого брата всердно просе-благає:
40. „Братіку наш найстарший, ясний соколе!
Хоч не хочете мене із собою взяти,
то лучше моє тіло козацьке-молодецьке на три
часті розрубайте,
в мать сиру землю поховайте,
только звіру-птиці на поталу не дайте!
45. Только мене на чужой стороні у чужоземській
землі не покидайте!“
То старший брат зачуває, —
сам не бере, —
середульшому не дозволяє:
„Братіку наш найменший, піший піхотинцю!

50. Що як будем ми твое тіло козацьке-молодецьке
сікти-рубати,
то вже наша душа
то й по вік не скупиться гріха!
Лучше ми будем уперед тебе темними лугами
гуляти,
з терну верхи віття будем стинати,
55. назад себе тобі предмету давати,
щоб ти знав, куда до отця, до матері в християн-
ські города підступати...“
То вже вони виїзжають у три гаї зелених:
середульший брат добре гадає,
з терну верхи віття стинає,
60. назад себе йому покидає...
То вже вони виїзжають з трьох гаїв зелених.
Тільки вітер повіває,
серце їх козацьке-молодецьке потішає.
То вже третього дня піший піхотинець тим же
путем у три гаї вбігає...
65. З терну верхи віття хватає,
сльозами проливає
і словами промовляє:
„Отсюди ж то мої браття пробігали,
як сиві орли пролітали,
70. то ще вони об міні добре гадали,
що міні на предмету давали!“
То вже вони соїзжають на три шляхи на три
Муравські.
Середульший брат до старшого глазами завиває
і словами промовляє:
75. „Братіку наш найстарший, ясний соколе!
Що ми будем думати-гадати
об найменшому брату?
Яку предмету будем давати?“
То старший брат до його лицем обертає
80. й словами промовляє,
а нічого не одвічає.
Середульший брат добре гадає,

- на собі дорогу одежу обриває,
на три шляхи, на три Муравські розкидає,
85. найменшому брату на предмету даває,
щоб він знав, куда до отця, до матері в християн-
ські города підступати.
А старший брат до середульшого словами про-
мовляє:
- „Братіку наш середульший!
Що ти думаєш-гадаєш,
90. що ти на собі дорогу одежу обриваєш?
Як будем ми до отця, до матері доїзжати,
то вже ні в чому буде нам між челядь піти
стати погуляти.“
То вже шостого дня піший піхотинець на три
шляхи, на три Муравські збігає,
сльозами проливає
95. й словами промовляє:
„Ой, не дурно ж з моїх братів одежа валяє!
Десь моїх братів, сивих орлів, на світі немає!..
Коли б міні Господь дав, Ісус Христос, Син Бо-
жий, їх тіло козацьке-молодецьке находжати,
у матір сиру землю поховати,
100. звіру-птиці на поталу ¹⁾ не дати!“
То вже вони на Осавур-могілу соїзжають,
на Осавур-могілі припочивок мають...
То вони стали припочивали,
три дні, три ночі його ждали,
105. сами поміж собою тиху розмову мали:
„Що як би ж то ми знали,
то б ми довше ждали,
або зворотилися — з собою взяли.“
Потом коні в руки брали,
110. до Самарю проїзжали,
коні напували,
сами проміж собою взаїменно тиху розмову мали.

¹⁾ „На поталу“—на здобич, на їжу.

Старший брат до середульшого словами промов-
ляє:

„Братіку наш середульший!

115. Як будемо ми до отця, до матері доїзжати,
щоб ти знав, який одвіг дати!“
То вже девятого дня піший піхотинець на Оса-
вур-могилу збігає,
припочивок має:
ногами не поступає,
120. руками не облаждає, ¹⁾
головоньки на світ Божий не піднімає...
Приліта до його три зозулі сивокрилиї;
одна сіда на рученьках,
друга на ніженьках,
125. третя в його головоньках...
То вони не кували, —
як отець або мати словами промовляли:
„Головко далешня,
нестотешня! ²⁾
130. Було сій головоньці
три пригодоньці:
первая пригодонька — без хліба;
друга пригодонька — безвіддя;
третя пригодонька — помірає на чужій стороні
135. без отця, без матері,
без рідного ріддя!“
— „Коли б міні Господь дав, Ісус Христос, Син
Божий, на ноги стати,
рученьками облаждати,
головоньку на світ Божий підняти,
140. хоть би до отця, до матері трьома зозулями по-
клон подати!“ ...
Бог йому дав —
на ноги став,
рученьками обладав,
головоньку на світ Божий підняв,
145. трьома зозулями поклон подав.

¹⁾ Мабуть рос. „обладаеть“—володіє.

²⁾ „Не тутешня“.

- Сам к сирой землі припадає,
Богу душу оддає.
Приліта до його три орли сизокрилі:
один сіда на ніженьках,
150. другий тіло розриває,
третій по полю розношає.
Вітер повіває,
комиш похиляє,
тіло його козацьке-молодецьке прикриває,
155. звіру-птиці на поталу не попускає.
То старший брат до середульшого
словами промовляє:
„Що як будем ми до отця, до матері доїзжати,
як будеш отцеві-матері істину-правду одкривати,
160. то вже од мого меча твоя голова буде з плеч до-
долу злітати!“
То вже вони до отця, до матері доїзжають,
навстріч отець-мати виступають,
горячими сльозами своє лице обливають:
„Ой сини ж мої, сини,
165. сиві орли!
Де ви свого найменшого брата, а нашого сина
позаділи?
Чи ви вбили,
чи зрадили,
чи молодій душі з світа ізгубили?“
170. То старший брат з коня не встає, —
отцеві й матері одвічає:
„Не бийте нас, отець-мати, не проклиняйте!
Ми свого найменшого брата, а вашого сина ні
вбили,
ні зрадили,
175. ні молодій душі з світа не згубили...
Що ми в городі ув Озові не в одній неволі бували,
не одну й муку принімали,
ми його й в глаза не видали“.
Середульший брат з коня устає,
180. отцеві й матері у ноги упадає:

„Ой, не бийте нас, отець-мати, й не проклинайте,
що ми свого найменшого брата ні вбили,
ні зрадили,
ні молоді душі з світа не згубили...

185. Ми в городі ув Озові ув одной неволі бували,
одну муку принімали;
ми з города з Озова всі три разом вибігали,
як сиві орли вилітали.

То старший брат меншого сам не брав

190. і міні не позволяв;

то й іще мені старший брат такі речі одвічав,
що як буду я вам істину-правду казати,
то вже од його меча моя голова з плеч буде до-
долу злітати“.

То отець і мати середульшого сина за гостя
принімає,

195. а старшого з домівки зганяє,

а найменшому сину в небесное царство одсилає...

Слава Тобі, слава Тобі!

Всім трьом братам небесное царство!

Всім православним християнам

200. честь—хвала

на здравіє! ¹⁾.

Раніш вже було зазначено, що Азов був одним з видатніших пунктів невольничого торгу. Азов заснували генуезці, які й дали йому імя „Тана“. Року 1475 його одвоювали у генуезців турки й назвали Азов (Asak). Наша дума зве Азов „турецьким городом“, тому можемо думати, що складено цю думу не раніш кінця XV століття. До того відомо, що з кінця XVI віку по річці Самарі, через яку переходили згідно з думою брати-втікачі, вже з'являються запорожські виселки (паланки). В думі ж про них і не згадується ще. Значить, перша редакція думи нашої могла скластися тільки на прикінці XV віку або в початку XVI ²⁾.

¹⁾ Од лірника Івана Пересади. Пк. 216, X, ст. 71—78.

²⁾ Пк. 5, ст. 10 й далі.

Брати тікали спершу азовським степом до байраків річки Міуса, яку здибуємо в багатьох варіантах думи (Колібаба співав: „із байраків, із *мелюсів* вибігає“). Приток Міуса—Кринка (у думі „Кримка“), а сам Міус втікає в лиман Азовського моря. Між річками Міусом та Кринкою й нині є славнозвісна Савур-могила, що згадується мало не в кожній думі, майже як епічний шаблонний епитет, як представник тих численних могил, „свідків слави дідивщини“, що розкидано їх по всій Україні. Савур-могила має до 50 ф'ютів височини. „Кажуть,“ мовляв кобзарь Остап Вересай: „що ідуть у Ростов чи Марнополь (Маріуполь), [то] за два да чи за три дні її видно, поки дойдеш“¹⁾. А висока вона через те, „що на могилі стоїть ще могила“.

З басейну річки Кринки брати тікали далі на „степи високі, на великі дороги розхідні“, це б то до того місця, де їм дорогу пересікав Муравський шлях, про який вже згадувалося, коли йшла мова про наскоки татарські. Як гадають, звався він так від старого міста, тепер слободи Мурахви (Богодухівського повіту на Харківщині). Вів він з Перекопу до Москви через Таврію, Катеринославщину, Харківщину, Орловщину й Тульщину. За річкою Самарою (приток Дніпра), через яку йшов шлях, починалися вже „землі християнські“.

По азовських степах нишпорили всюди кримські й нагайські татари, що випасували тут скотину. Коли танув по весні сніг і починала просихати торішня трава, так звана „нежерь“, вони пускали по степу пожари. Коріння перегорало й на пожарині виростала чудова трава.

В думі про „трьох братів азовських“ маємо ми дуже багато живих побутових деталей, хоч все-ж таки не можемо пристосувати її до якогось певного історичного факту. Тут маємо просто типовий образ втечі з неволі. Всі численні варіанти нашої думи поділяються на два гуртки, з котрих кожен має свій особливий кінець: одна редакція за-

¹⁾ Пк. 294, ст. 7—10 (матеріали).

кінчується смертю всіх трьох братів, а друга — поверненням додому старших братів (середній кається перед батьками, а старшого проганяють з дому). Костомаров вважає за початкову редакцію — другу. В цій редакції здійснюється моральна мета думи, що пронизує її всю ¹⁾. Народня творчість надзвичайно художніми рисами змалювала жорстоку постать старшого брата, млявого хоч і незлого середнього брата, і любого всесвітньому епосу молодшого брата, якого й батьки, певно за його щире, любов'ю до всіх налите серце, кохають більш старших дітей, який і справді в годину смерти не знаходить слова докору своїм братам, а побивається, щоб їх тіла не досталися „звіру-птиці на поталу“. Моральна мета народньої філософії з'ясовується в тій карі, яку несе злочинство старших братів: в першій редакції погибель, як блискавка, падає на голови обох братів, а в другій — смерть моральна жде старшого брата-егоїста — вічна ганьба й докір громадянства. Через високу художню вартість думи вона поширена більш усіх інших дум; всякий кобзарь знає її, бо більш інших уміє вона дійти до серця людського й торкнутися кращих його струн!

16.

(Дума).

1. Ой, усі поля Самарські почорніли,
ясними пожарами погоріли;
тільки не згоріло у річки Самарки,
у криниці Салтанки,
5. три терни дрібненьких,
три байраки зелененьких;
то тим вони не згоріли,
що там три брати рідненьких,
як голубоньки сивеньких,
10. постреляні да порубані спочивали;
то там вони спочивали,

¹⁾ Шк. 112, VІІ, ст. 21.

що на рани постріляні да порубані дуже
знемагали.

Озветься старший брат до середульшого словами,
обіллється гіркими сльозами:

15. „Прошу я тебе, братіку мій рідненький,
як голубонько сивенький!
Добре ти учини:
хоч із річки Самарки,
20. холодної води знайди,
рани мої постріляні да порубані окропи-охолоди!“
То середульший брат тее зачуває,
до його словами промовляє:
„Братіку мій рідненький,
25. як голубонько сивенький!
Чи ти мені, брате, віри не доймаєш,
чи ти мене на сміх підіймаєш!
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас куля постріляла?
30. Що маю я на собі девять ран — рубані -широкі,
а чотирі — стреляні глибокі!
Так ми добре, брате, учинімо,
свого найменшого брата попросімо:
нехай найменший брат добре дбає,
35. хоч навколішки встає,
військову суремку ¹⁾ в головах достягає,
у військову суремку добре грає -програє;
нехай би нас стали странні козаки зачувати,
до нас доходжати,
40. смерти нашої доглядати,
тіло наше козацьке-молодецьке в чистім полі
поховати!“
То найменший брат тее зачуває,
до старших братів словами промовляє:
„Братіки мої рідненькі,
45. як голубоньки сивенькі!
Не єсть се нас шабля турецька порубала,

¹⁾ „Сурма“ — труба.

не есть се нас куля яничарська постріляла,
а есть се отцьова й пані матчина молитва пока-
рала!

Як ми ув охотне військо од отця, од матері, од
роду од'їзжали,

50. ми з отцем, з матіррю і з родом опрощення не
брали!

А як против церкви, дому Божого, проїзжали,
ми шапок з голови не знімали,
милосердного Бога на поміч не прохали!“¹⁾

Річка Самара, або те-ж Самарка, втікає в Дніпро не-далечко від Катеринославу. Як сказано раніш (прим. до № 15), через Самару йшов з Перекопу Муравський шлях, по думі „про трьох братів“ ще зовсім пустинний, отже на якому вже в XVII в. частенько можна було спіткати „странного“ козака. В XVII в. там вже була Самарська Паланка, досить міцний запорожський присілок.

В думі не згадується про який-небудь похід, в якому б брали участь три брати. Найпевніш вони у трьох виїхали „пошукати татарина“ та й наложили головами. Про такі випадкові сутички козацтва з татарами писав кошовий Іван Сірко до хана Кримського 1675 року: „що зась²⁾ зь охочихъ молодцевъ чамбули³⁾ ваши і наши, по розлеглихъ і дикихъ степахъ гуляючи, сходитимуться і битимуться, того намъ і вамъ до зайстя⁴⁾ въ войну великую причиною ставити сполна не треба.“⁵⁾

В кінці думи проводиться та-ж релігійна та моральна ідея, яку бачимо в думках про Олексія Поповича, Коновченка, Бідную Вдову та инш.

1) Пк. 6, т. I, ст. 257.

2) „Що зась“—„коли ж.“

3) „Чамбул“—кінний загін для наскоку.

4) „Причиною до зайстя въ войну“—„приводом до початку [войни].“

5) Пк. 6, т. I, ст. 259.

17.

(Дума).

1. На Чорному морі,
на білому камені
ясненький сокіл жалібно квилить-проквиляє,
смутно себе має,
5. на Чорнеє море спільна поглядає,
що на Чорному морі недобре ся починає,
що на небі усі звізди потьмарило,
половину місяця в хмари вступило,
а із Низу буйний вітер повіває,
10. а по Чорному морю супротивна хвиля вставає,
судна козацькі на три части розбиває.
Одну часть взяло—
в землю Агарську занесло;
другу часть гірло Дунайське пожерло,
15. а третя—где ся має?
В Чорному морі потонає.
При тій часті був Грицько Зборовський,
отаман козацький запорожський;
той по судну похожає,
20. словами промовляє:
„Хтось між нами, панове, великий гріх на собі
має,
щось дуже злая хуртовина на нас налягає.
Сповідайтесь, панове, милосердному Богу,
Чорному морю й мені—отаману кошовому;
25. в Чорнеє море впадіте,
війська козацького не губіте!“
То козаки тее зачували,

- усі замовчали,
бо в гріхах себе не знавали.
30. Тільки обіззався писарь військовий,
козак лейстровий,
Пирятинський Попович Олексій:
„Добре ви, братця, вчиніте,
мене самого візьміте,
35. мені чорною китайкою очі завяжіте,
до шиї білий камень причепіте,
да й у Чорнеє море зіпхніте!
Нехай буду один погібати,
козацького війська не збавляти!“
40. То козаки теє зачували,
до Олексія Поповича промовляли:
„Ти-ж святеє письмо в руки береш, читаєш,
нас простих людей на все добре наставляєш,
як-же ти найбільше од нас на собі гріхів маєш?“
45. — „Хоча святеє письмо я читаю,
вас простих людей на все добре наставляю,
а я все сам не добре починаю.
Як я із города Пирятина, панове, виїзжав,
опрощення з пан-отцем із пані-маткою не брав,
50. і на свого старшого брата великий гнів покладав,
і близьких сусідів хліба-й-соли безневинно збавляв,
діти малії, вдови старії стремням у груди товкав,
безпечно по вулицям конем гуляв,
проти церкви, дому Божого проїзжав,
55. шапки з себе не знімав, хреста на себе не клав.
За те я, панове, великий гріх маю,
тепер погібам!
Не єсть се, панове, по Чорному морю хвиля вставає,
а єсть се мене отцьовська й материнська молитва
карає!
60. Колиб мене ся хуртовина злая в морі не втопила,
од смерті молитва боронила,
то знав би я отця й матір шанувати-поважати,
то знав би я старшого брата за рідного отця по-
читати,

- і сестру рідненьку за неньку у себе мати!“—
65. То як став Попович Олексій гріхи свої спові-
дати,
то стала злая хуртовина по Чорному морю стихати,
судна козацькі догори як руками підіймала,
до Тентрева ¹⁾ острова прибивала.
То всі тогді козаки дивом дивували,
70. що по якому Чорному морю, по бистрої хвилі
потопали,
а ні одного козака з-межи війська не втерjali!
Отже тогді Олексій Попович із судна вихожав,
бере святеє письмо в руки, читає,
усіх простих людей на все добре навчає,
75. до козаків промовляє:
„От тим-би то, панове, треба людей поважати,
пан-отця й пані-матку добре шанувати;
бо котрий чоловік теє уробляє,
по вік той щастя собі має,
80. смертельний меч того минає:
отцьова й матчина молитва зо дна моря виймає,
од гріхів смертельних душу одкупляє,
на полі й на морі на поміч помагає!“ ²⁾

Дума „про бурю на Чорному морі“ дійшла до нас у дуже великому числі варіантів. Додаємо до нашого варіян-ту частину другого варіянту, де повніше оповідається про каяття Олексія Поповича й про те, чим козаки ублагали Чорне море.

1. „ ...То ще я їхав селами й городами
і всякими чудними сторонами;
то там жони старії стояли,
може, вони к чому доброму думали й гадали;
5. то я шапки не зняв
і помагайбі не дав.

¹⁾ Тендра — низький піскуватий острів на південь од Кінбурн-ської Коси.

²⁾ Пк. 6, т. 1, ст. 185. Голос перших рядків думи записано від Г. М. Хоткевича (див. ввідну статтю—кінці розділів III та IV).

Не питався: „яка у вас церква святая“?

Та питався: „де у вас корчма нова
і шинкарка молода?“

10. У неділю рано-пораненьку
по церквах і по монастирах служби одправляють,
а я у корчмі п'ю-гуляю,
танці справляю.

І по том я, панове-молодці, увесь гріх свій знаю.

15. Ой, могла б мене отцева-пані-матчина молитва
на Чорному морі рятувати,
уже б я знав, як свою матір шанувати-поважати,
і рідного брата за брата пощитав би!“

Тогда козаки добре дбали,
узяли йому назад руки ізвязали,

20. чорним оксамитом очи затмили.
То ще такого козака у море пускати пощадили:
на лівій руці мизиного пальця втинали,
його кров у Чорнеє море метали.
То скоро Чорнеє море кров християнську зажи-
вало,

- 25 то так уклало,
як би нікогда й не грало,
суден козацьких не розривало... 1)

По інших варіантах замість Олексія Поповича тра-
пляються „два брата рідненьких,
як голубоньків сивеньких;
і меж ними третій — чужий-чужениця
бездольний, безрідний і безпомощний пото-
пає.“ 2)

Брати також сповідають гріхи свої, й Бог визволяє їх
з біди; тільки довелося бідному
„чужому-чужениці на Чорному морі потопати:
йому опрощення ні од кого прийняти
і на чужині (нікому йому) порятунку дати!“

1) Пк. 6, т. I, ст. 184.

2) Ibid. ст. 195 й далі.

Ів. Єрофеев вважає останні варіанти за пізнішу редакцію.¹⁾

В думі змальовано морський похід запорожців наприкінці XVI століття. Як переказують сучасники, в таких походах брало участь по 200—300 козацьких чайок (по 50—70 душ на кожній).

Козацька чайка (мал. Боплана).

Спосіб будування чайок мав на Чорному морі свою певну традицію ще з самих старих часів. Ще Тацит пише про походи Аніцета, що по смерті Вітелія зруйнував Трапезунд: „Варвари плавали відважно в пороблених на швидку руч човнах (т. з. самарае) з крутими полами й широким тулубом, збитим без міді й заліза; під час бурі наставляють вони на облявок дошки, по силі хвиль, аж поки не закриють човна як покрівлю; так крутяться вони серед хвиль, маючи однакові чердак і керму в човна, а стерно—переносне, так що вільно їм і безпечно нападати чи вперед чи назад“ (Histor. III, 47). Та ж традиція була й на Дніпрі. Іпатський літопис так повідає під 1151 роком про війну Ізяслава з Юрієм Долгоруким і про „лодьи“ Ізяславові: „бѣша въ нихъ гребци невидимо, токмо весла видити, а человѣкъ бѣшеть не видити; бяхуть бо лодьи покрыти досками, и борци стояще горѣ въ бронехъ и стрѣляюще, а кормьника два бѣста—един на носѣ, а другой—на кормѣ; каможе хотяхуть, тамо поидяхуть, не обращающе лодий“.

Боплан описує нам походи козацькі на чайках. Трохи нижче річки Чортомлика збирались козаки запорожські на острів, що був посеред Дніпра. Навколо нього було багато маленьких островків, прикритих очеретами, зза яких одбивались козаки, коли гналася за ними турецька галера.

¹⁾ Пк. 112, VII, ст. 31.

На головному острові була військова скарбниця, де ховалися зброя, гроші й добич. Кожний козак мав свій куточок; тут робили вони й свої човни. На дно йшла видовбана липа або біла верба, до якої прибивали дошки заввишки на 12, а завдовж—на 60 футів. Човни були без палуби, о двох стернях і з щоглою. Товсті скрутні з очерету, що тяглися по обидва боки впововж і були привязані мотузками з липової або глодової кори, були просмолені й не давали чайці потонути, коли заливала її вода. На щоглі було вітрило, дуже погано зроблене; його піднімали козаки тільки при добрій годині; коли ж був великий вітер, ішли вони на веслах, яких було 20—30 на кожній чайці. Козаки так швидко ними гребли, що попереджували галери турецькі.

Пускалися в море козаки звичайно в'осени. З собою брали вони запас риби й води.

Галери турецькі, що стояли під Очаковим, помітивши козаків, робили сполох, і по всьому побережжю розбігалися гінці. Отже козаки їх попереджували й за 30—40 годин доходили до Леванту. Там виходили вони на беріг, кожний з рушницею, а на човнах zostавляли тільки по два збройних і по два хлопці для охорони; несподівано напали на міста, брали їх, руйнували до щенту, пускали на попіл і часто знищували все на цілу милю од берегу.

Чайки йшли всього на 1¹/₂ ф. над водою. Тому помічали козаки турків раніш, ніж турки їх. Вони спускали щоглу й намагалися перед вечером зайти так, щоб сонце було у них ззаду; за годину до заходу сонця вони підходили ближче, щоб не згубити з очей корабля або галери. Опівночі, коли давали гасло, 80—100 чайок раптом напали на невірних, робили великий переполох, брали корабль, грабували й потім топили його з людьми, бо козаки не вміли керувати великими судами.

Вночі козаки мали перевагу над невірними; за те в день часто розбивали їх турки гарматною стріляниною й топили чайки так, що рідко zostавалася їх і половина; недобитки ховалися по очеретах ¹).

¹) Пк. 6, т. 1, ст. 205—208

„Отаман козацький запорожський Грицько Зборовський“ — історична постать: Самуїл Зборовський, баніта ¹⁾ польський, що втік на Запорозжя, був кошовим і ходив з козаками 1581 року морем на Молдавію. Бешкети й гріхи головного героя думи, за які він і його товариші караються бурею, відповідають рисам поведження тих, що приходили на Запорозжя ради гульні та авантюризму або ховаючись від законної кари за свої провини.

Що до сюжету й літературних впливів, дума „про бурю на Чорному морі“ — надзвичайно складне з'явище, бо в ній маємо ми дуже цікаве з'єднання образів і легенд різних віків і місць.

Сюжетом думи, на гадку проф. М. Дашкевича, ²⁾ могло бути жалісне оповідання про сумну подію й разом про вирятуння більшості учасників від смерти або неволі. Основою думи став похід Самуїла Зборовського 1581 року, один з учасників якого міг дати перший нарис думи. Моралізуючий елемент думи прийшов пізніш, це — слід впливу „старців“. Сумний фінал походу могло бути прикрашено в половині XVII віку; під той же час могли відбитись на думі різні впливи — книжні, легендарні та інші. Проф. М. Дашкевич зближує думу з „билінами“ про Альошу Поповича (Ростовського) й думає, що образ Олексія Поповича — переробка старого „билінного“ Альоши Поповича: однаково грішні й Олексій і Альоша, що до п'яцтва, однаково прихильні до жінок, однаково грамотні, однаково заносяться перед людьми. „Биліна“ каже про Альошу:

„Онъ не могъ съ людьми съѣхаться,
по хорошему съ людьми разъѣхаться“. ³⁾

(Н. Е. Ончукова „Печорскія былины“ Спб. 1904, ст. 201).

До подібного ж висновку приходять і проф. О. Веселовський, коли каже: „южный Алеша Поповичъ доживаетъ

¹⁾ Злочинець, що втік від кари по суду. Король або уряд називали його вигнанцем, об'являли його поза законом, і кожний чоловік мав право убити такого „баніту“. „Баніція“ — вигнання. ²⁾ Пк. 80.

³⁾ Пк. 80, ст. 14; також — Пк. 78, ст. 61 та ин.

свой вѣкъ въ образѣ Олексія Поповича малорусской думы.“ З цим не погожуються проф. Потєбня й Сумцов, а також і проф. Мілер. Останній більш зближує Олексія й Садка: обох героїв кличе до себе море, й обидва вони щасливо виходять з небезпечного становища; в „биліні“ про Садка мають значіння „отца-матери молитвы великія“, як і в думі. Проф. Потєбня знов таки не згожується і з проф. Мілером, бо в думі немає „метанія жребія“; він вказує, що цікавіші паралелі можна провести між думою й болгарськими та сербськими піснями. В болгарській пісні „про Станковича Дуку“ переказується, як

розгулялось солонее море,
буйний вітер хвилі піднімає,
хвилі встали високо до неба —
до дна моря видно і до пекла.
Розгулялось солонее море,
ось потопить всю Святую Гору
з монастирем ясным Хиландаром.

Ігумен Сава з братією, трьома стами ченцями, боючись, щоб море не затопило Святої Гори з монастирем, просить Станковича Дуку, що вже лежить-нездужає „десятеє літо“, сповідати свої гріхи.

І говорить тут Станкович Дука
до того ігумена до Сави:
„ ...Я скажу тобі свої гріхи всі:
не грішив я перед Богом а ні в чому,
тільки кохав три куми хрестових,
спалив тільки три тирла ¹⁾ ягнячих,
...Підпалив я три комори з житом... ²⁾
...Манастирів девять я пошарпав...“

Ігумен Сава питає Дуку, чи не погрішив він ще в чому. Дука кається, що крім того ще й тяжко провинився перед своєю матіррю.

¹⁾ „Тирло“—загорода для худоби, куди заганяють її з волопою.

²⁾ Порівн. думу № 17, ряд. 51—„близьких сусідів хліба-й-соли безневинно збавляв.“

Піднявшись рано у неділю,
взяв з собою коней, соколів я,
соколів та гончаків з хортами
і поїхав лісом полювати.
Навстріч мені стара моя мати
в руках несе білії просфори.
(Святкувала Юрія святого,
так несла ті просфори до церкви).
Тут схопив мене за серце диявол!
Скочив я тогді з коня додолу
і одняв у неї білії просфори,
розкришив я їх хортам та гончим,—
хорти їдять, гончі не схотіли.

Стала мене мати проклинати:
„Сину ти мій, Станковичу Дуко!
Лежи ж хворий, сину, девять років,
пролежи ж ти та девять постілок,
до постілок ще й девять подушок!“
Кинувсь я на стару свою матір,
підняв її високо руками
і ударив об чорную землю...
Оттакеє моє прегрішення!“

Каже отець Сава трьом стам ченцям-браттям:
„Візьміть, браття, легкий камінь,
легкий камінь в триста і три ока ¹⁾,
навяжіте його Станкові на шию,
навяжіте, киньте його в море,—
чи не прийме Станка цеє море?“

Що робити тут трьом стам ченцям тим?
Навязали йому легкий камінь,
легкий камінь в триста і три ока,
навязали та й кинули в море;
а море ж то Станка не прибрало,
а море ж то назад одступало,
як побігло море, одступило
на сорок ступенів ще й чотирі.

¹⁾ „Око“—міра ваги (три фунта).

Коли ідуть люде по закону,
коли ідуть в церкву на Петрів день,
то сідають вони на цей камінь...

Давно було все це, в стародавні літа!
Хто согрішить перед матіррю старою,
хто согрішить перед любою сестрою,
хто согрішить перед милим родом,
тому гріх той ввіки не проститься!
Хто слухає, буде всім вам радість
і від Бога добре здоров'я!¹⁾

Наводить проф. Потєбня ще зовсім схожу пісню чорногорську про Леку (Олексія?) Дукадина й висловлює гадку, що межі редакціями думи й пісень болгарської та сербської повинен бути ще якийсь ступінь.

Проф. Сумцов наводить паралель думи з шотландською піснею про Робина Броуна, якого за гріхи потребувало море, а за щире каяття визволила Діва Марія, і з датською (XVI в.) про Петра, що грабував церкви й монастирі, обдирав людей по лісах, зневажав доньок шляхетних людей і губив дітей. Петра кинули в море, й корабль, що стояв недвижно, пішов знову далі. Падаючи в море, Петро хреститься, море під ним перевертається в покриту травою землю, й Петро цілий вертається до-дому. Наводить також проф. Сумцов популярні в XVII віці легенди про втишення бурі на Чорному морі з „Неба нового“ Голятовського і з „Записок Петра Могили“ та середньовічні оповідання на ту ж тему.²⁾ І. Франко вважає найближчим до думи оповідання з Четвіх-Миней про кару злочинця на морі („Джерело цих усіх творів — біблейське оповідання про Іону“³⁾).

Так багато проведено чужоземних порівнянь до нашої думи, а ще більше, може, чекає свого дослідувача. Не вважаючи на все те, треба долучити думу „про Олексія Поповича“ до числа оригінальних і високо художніх україн-

¹⁾ Пк. 276, т. II, ст. 305—310. Переклад на українську мову наш.

²⁾ Пк. 326, ст. 5—11.

³⁾ Пк. 371, ст. 300—303.

ських творів. В цій пісні багато власних оригінальних рис. Перший вступ малює чудову антитезу „чорного“ моря й „білого“ каменя, що в дуже типовою для Чорного моря, як і „сокіл ясенський“ — вістник бурі. „Злоспротивна хвиля“ (як каже в своєму оповіданні П. Могила: „вѣтръ крѣпкій и волны *противныи*“) — теж улюблений образ дум („лиха хуртовина“, „хвилешна хвиля“). Земля „Агарська“ або „Біларабська“ — в широкому значінні — взагалі „далека“ сторона.

Думка про силу „отцьової-матчиної“ молитви, її вагу й значіння—проходить мало не крізь усі думи:

„Слухайте, козаки, панове-молодці,
як се старе письмо просвіщає,
на все моленіє указує:
которий чоловік отцьовську - матчину молитву
штить, шанує, поважає,
того отцьовська-матчина молитва зо дна моря
винімає,
од гріхів душу одкупає,
до царствія небесного провозжає;
та отцьовська-матчина молитва у купецтві і в ре-
местві, і на полі, і на морі на поміч приспіває!“¹⁾

18.

1. Ой, на горі вогонь горить, (2)
а в долині козак лежить,
накрив очі китайкою, (2)
заслугою козацькою.
5. Що в головах ворон криче, (2)

¹⁾ Пк. 6. т.1, ст. 181.

- а в ніженьках коник плаче.
„Віжи, коню, дорогою, (2)
широкою степовою,
щоб татари не піймали, (2)
10. сіделечка не здіймали,
сіделечка золотого (2)
з тебе, коня вороного!
Як прибіжиш додомоньку, (2)
стукни-грюкни в воротонька.
15. Вийде батько — розсідає, (2)
вийде мати — розпитає:
„Ой, коню ж мій вороненький, (2)
а де ж мій син молоденький?“
— „Не плач, мамо, не журися, (2)
20. бо вже ж твій син оженився
та взяв собі паняночку — (2)
в чистім полі земляночку!“ ¹⁾

Це — одна з так званих „пісень про рубаних козаків“. Подібні пісні, на думку П. Житецького, — матеріал, на підставі якого склалися такі думи, як про Хведора Безрідного, Коновченка та ин. ²⁾

19.

(Дума).

Ой, по по-тре-бі, по по-тре-бі бар-зе царсь-кий да там-то мно-го війсь-ка, тей, по-на-ре-но да те-пез ме-чу
по-ло-же-но; да й не з-ди-но-то ті-ла ко-заць-ко-го мо-ло-дця-во-го жи-во-го не о-ста-нов-ме-но.

1. По потрібі, по потрібі барзе царській
до там-то много війська понажено —

¹⁾ З Полтавщини (див. „Пердне слово“).

²⁾ Пк. 119 ст. 143—144,

- до через мечу ¹⁾ положено,
да й не единого тіла козацькього-молодецького
живого не остановлено!
5. Та там-то между тим трупом
Хведор Безродний-бездольний пробуває,
порубаний, постреляний,
на рани смертельні не змагає.
А коло його джура Ярема промешкає;
10. та Хведор Безродний бездольний промовить сло-
вами,
да обіллється гірко сльозами:
„Ой, джуро Яремо! Дарую тобі по смерті свої
коня вороного,
а другого білогривого,
15. і тягеля ²⁾ червоні,
од піл до коміра золотом гаптовані,
і шаблю булатную, пищаль семипядную.
Ой, да добре ж ти дбай,
да на коня сідай,
20. да передо мною повертай:
да нехай я буду знати,
ай чи удобен ти будеш проміждо козаками про-
бувати?“
- До джура Ярема добре дбає,
да на коня сідає,
25. да перед ним повертає.
Ой, до Хведор Бездольний-безродний
словами промовляє,
гірко сльозами ридає:
„Ой, благодарю Тебе, Господа милосердного,
30. а що не ледай - кому моя худоба буде доставати:
до він за мене буде Господа милосердного прохати!
Ой, джуро Яремо,
да добре ж ти дбай,

¹⁾ „Шабля, меч — усе одно“ (співець Вересай).

²⁾ „Така одежа, чи що: золотом есть там на йому погаптовано, звісно, як у начальника. То там так прозивається, що він його *тяга* на собі, носить“ (співець Вересай).

- да на коня сідай,
35. ой, да їдь ти по над лугом та Базавлугом,
да по над Дніпром-Славутою;
до як ушкала ¹⁾ гудуть, до ти схоронися,
а як лебеді ячать, до ти озовися,
а як козакі їдуть Дніпром-Славутою,
40. до ти об'явися.
Да шличок на копію іскладай,
а сам низенько укланяй,
наперед Господу Богу
і батькові кошовому,
45. отаману військовому,
і всьому товариству кривному й сердешному“.
Ой, добре ж то він дбає,
ой, да на коня сідає,
да по-над лугом Базалугом проїзджає,
50. по-над Дніпром-Славутою козаків стрічає,
шличок на копію іскладає,
а сам низько укланяє
наперед батькові кошовому,
отаману військовому,
55. і всьому товариству кривному й сердешному.
До то батько кошовий,
отаман військовий,
промовляє словами:
„Джуро Яремо! Се ти не своїми кіньми гуляєш,
60. і тягеля червоний, од піл до коміра золотом гапто-
вані, не свої маєш;
і не свою шаблю булатную, не свою пицаль се-
мипядную маєш,
а десь ти свого пана вбив,
або стрєбив
або молодого душі ти ізбавив!“
65. „Ой, батьку кошовий,
отамане військовий!

¹⁾ „Ушкала—то пулі чи бомби, як кажуть тепер“ (співець Вересай).
„Ушкалі“ — розбійники

- Я свого пана ні вбив,
ні стрибив,
ні молодого душі я не ізбавив;
70. а мій пан лежить у лузі в Базалузі,
постреляний да порубаний,
на рани смертельні не змагає.
Да прошу я милости вашої всенижающе у луг
Базавлуг прибувати,
тіло козацькеє - молодецькеє в чистім полі знахо-
дити й поховати,
75. звіру - птиці на поталу ¹⁾ не подати!“
До то батько кошовий,
отаман військовий,
да добре він дбав:
із семисот козаків та п'ятдесят вибірав
80. да в луг Базалуг у субботу вислав.
До вони в луг Базавлуг прибували
у субботу проти неділі
у четвертій полунощній годині;
да тіло молодецькеє знахожали,
85. на червону китайку клали,
тіло козацькеє-молодецьке обмивали,
а шаблями суходол копали,
а шапками до приполами перст виносили.
Глибокую яму викопали,
90. Хведора Безродного-бездольного похоронили,
високою могилу висипали,
і прапірок у головах устромили,
да премудрому лицарові славу учинили.
А тим вони його поминали,
95. що у себе мали:
цвіленькими сухенькими військовими сухарцями!
Услиши, Господи, у прозьбах і в молитвах
люду царському,
народу християнському
100. і всім головам слухащим

1) „На поталу“ — на їжу, на злочин.

на многі літа
до кінця віка! ¹⁾

Тільки один варіант нашої думи зв'язує героя її з
батьком-матіррю. Хведор Безрідний каже своєму джурі:

„Ти мені, слуга, на чужій стороні — отець і мати
рідненька

і брат, і сестриця вірненька...“ ²⁾

По останніх бачимо ми козацьку, військову обстано-
ву смерті.

Максимович гадає, що Хведор Безрідний—Хома Без-
рідний, що був писарем військовим при гетьманові Богдан-
ку (1576 р.). Костомаров гадає, що Хведір Безрідний — не
власне імя, а рядове ³⁾. Ів. Каманін зближує Хведора Без-
рідного з подольським полковником Хведором Михайлови-
чем; в 1658 році він був в Межибожі й звідти писав до п.
Станислава Беншовського, йменуючи себе „стражником по-
граничним“ ⁴⁾.

Базавлук — річка, що виходить з верходніпрянського
повіту на Катеринославщині і втікає в Дніпро на грانیці
катеринославського й херсонського повітів. Остап Вересай,
що співав думу, сам не знав, як казати вірніше, й казав
то „Базалуг“, то „Базавлуг“. Тому й у нас оставлено
обидві вимови.

П. Житецький гадає, що дума про Хведора Безрід-
ного склалася на підставі поетичних мотивів, розкиданих
по численних піснях „про рубаних козаків“ (див. пісню
№ 18). Проф. Халанський порівнює нашу думу з піснею
із збірки Караджича про смерть Марка Кралевича, де Мар-
ка теж названо „безрідним“ ⁵⁾.

¹⁾ Пк. 294, „Матеріали“, ст. 18—21. (Виправлено текст по нотному
запису М. В. Лисенка—там же № 1).

²⁾ Пк. 119, ст. 208. ³⁾ Ibid., ст. 207—208.

⁴⁾ Пк. 139, окр. стор. 12. ⁵⁾ Пк. 376.

20.

(Дума).

1. Ой полем, полем Килиїмським,
то шляхом битим ординським,
ой там гуляв козак Голота,
не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
5. Правда, на козакові шати ¹⁾ дорогії —
три семирязі лихий:
одна недобра, друга незгожа,
а третя й на хлів негожа.
А ще, правда, на козакові постолі вязові,
10. а унучі китайчані —
щирі жіноцькі рядняні;
волоки ²⁾ шовкові —
удвоє, жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка бирка, ³⁾
15. зверху дірка,
травою пошита,
вітром підбита,
куди віє, туди й провіває,
козака молодого прохоложає.
20. То гуляє козак Голота, погуляє,
ні города, ні села не займає, —
на город Килию поглядає.
У городі Килиї татарин сидить бородатий,
по гірницях похожає,
25. до татарки словами промовляє:
„Татарко, татарко!

1) „Шати“ — багате вбрання, риза, оклад на іконі.

2) „Волоки“ — завязки з постолів.

3) „Бирка“ — вівця. Шапка „бирка“ — з овечої шкіри.

- Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
ой, чи ти бачиш те, що я бачу?“
Каже: „Татарине, ой, сідий, бородатий!“
30. Я тільки бачу, що ти перед мною по гірницях
похожав,
а не знаю, що ти думаєш да гадаєш.“
Каже: „Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає:
то козак Голота добрим конем гуляє.
35. Я його хочу живцем в руки взяти
да в город Килию за продати,
і ще ж ним перед великими панами-башами ви-
хваляти,
дорогії сукна не мірячи почитати“.
40. То тее промовляв, — дороге плаття надіває,
чоботи обуває,
шлик бархотний на свою голову надіває,
на коня сідає,
безпечно за козаком Голотою ганяє.
45. То козак Голота добре козацький звичай знає, —
ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: „Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
чи на мою ясененькую зброю,
50. чи на мого коня вороного,
чи на мене, козака молодого?“
— „Я“, каже: „важу на твою ясененькую зброю,
а ще лучче на твого коня вороного,
а ще лучче на тебе козака молодого!“
55. Я тебе хочу живцем у руки взяти,
в город Килию за продати,
перед великими панами-башами вихвалати
і много червоних не лічачи набрати,
дорогії сукна не мірячи почитати“.
60. То козак Голота добре звичай козацький знає,
ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає:
„Ой“, каже: „татарине, ой, сідий же ти, бородатий!
Либонь же ти на розум не багатий:
ще ти козака у руки не взяв,

65. а вже козакові віри доняв,
а вже з його й гроші пощитав!
А ще ж ти між козаками не бував,
козацької каші не їдав,
і козацьких звичаїв не знав!“
70. То теє промовляв,
на присішках став,
без міри пороху підсипає,
татарину гостинця в груди посилає.
Ой, ще козак не примірівся,
75. а татарин ік лихій матері з коня покотився.
Він йому віри не донімає,
до його прибуває,
келепом межі плечі гримає,
колиж огледиться, аж у його духу немає.
80. Він тоді добре дбав,
чоботи татарські істягав,
на свої козацькі ноги обував;
одежу істягав,
на свої козацькі плечі надівав;
85. бархотний шлик іздіймає,
на свою козацьку голову надіває.
Коня татарського за поводи взяв,
у город Січі припав;
там собі п'є-гуляє,
90. поле Килиїмське хвалить-вихваляє:
„Ой, поле Килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
95. хороші мислі мали,
од мене більшу добичу брали,
і неприятеля під ноги топтали!“
Слава не вмре, не поляже,
од нині до віка!
100. Даруй, Боже, на многі літа! ¹⁾

¹⁾ Інк. 6, т. 1, ст. 168. Голос перших рядків записано від Г. М. Хоткевича (див. ввідну статтю — кінці розділів III та IV).

Події думи чиняться на полі Килиїмськiм, коло міста Килиї, що стоїть на Килиїському рукаві, яким втікає Дунай у Чорне море. Склалася дума у другій половині ХVІ століття, коли цю частину запорожських степів вже було більш-менш заселено й коли козаки часто робили наскоки на татар.

Убрання козака Голоти змальовано в думі цілком правдиво, що до історичного боку епохи. Раз — що козакам часто бракувало сукна або чого иншого для одежи (обставини життя,) а друге — кожний запорожець навмисне силкувався підкреслити свою байдужість до свого убрання (мода). Московський священик Лук'янов так каже про козаків Палія: „А все голудьба безпорточная, а на иномъ и клочка рубахи нѣтъ“. Це як раз тоді, коли в тому ж Хвастові „домостройства много, — пространныя поля хлѣбомъ засѣяны... церкви Божіи украшенны“... ¹⁾ Проте голота була часто дуже гарно озброєна, мала „ясенькую зброю“. Подібне з'явище бачимо ми ще й тепер у черкеських джигітiв.

Ів. Каманін бачить в козакові Голоті історичного Голоту, „спільника й полковника Богдана Хмельницького, що здобував міста, ходив з козаками на Полісся й Литву з доручення гетьмана і там в 1648 році при облозі Загола згинув від ворожого меча під час нещасливої стрічі з польським відділом“. ²⁾

Ів. Франко каже: „В козаці Голоті малюється тип веселого одчай-душі, що шуткуючи вбиває багатого Татарина, але так само може піти в села і організувати гучний гайдамацький гурток із наміром грабунку на більший розмір“. ³⁾

21.

(Дума).

1. Ой, на славній, панове, Україні,
у славнім городі у Корсуні ⁴⁾,

¹⁾ Пк. 6, т. I, ст. 174—176.

²⁾ Пк. 139, окр. ст. 11.

³⁾ Пк. 369, ст. 71.

⁴⁾ Корсунь — колись полкове місто; тепер містечко на р. Росі, 100 в. від Черкас.

там кликне-покликне Хвилон, Корсунський пол-
ковник,
козаків на Черкень-долину ув охотне військо
викликає:

5. „Гей, козаки, діти-друзі!
Прошу я вас, добре дбайте:
чи нема міждо вами котрого козака старинного,
отамана куринного,—
у першому разі на герці погуляти,
10. за віру християнську одностайне стати?
Чи не міг би котрий козак собі слави-лицерсьтвія
достати?“

Оттоді ж то у городі Крилові¹⁾ жила собі
удова,

- старенька жона,
по мужові Грициха,
15. а на прізвище Коновчиха,
та мала собі сина єдиного — Івася Вдовиченка,
змалку леліла, у найми не пускала,
чужим рукам на потирання не давала.
Іще ж то вдова глас козацький зачуває,
20. сина свого, Івася Вдовиченка, у поле до плугів
одсилає.

- Оттоді то Хвилон, Корсунський полковник,
на доброго коня сідав,
до города Крилова прибував,
хрещатий корогов на ринку поставляв,
25. осавули по вулицях рєзсилав,
червонії прапорки у руки давав.
Осавули по вулицях пробігали,
червонії прапорки у руках проношали,
козаків на Черкень-долину ув охотне військо
викликали.

¹⁾ Крилов — заштатне місто при річці Тясмині, олександрійського повіту на Херсонщині. Засновано його, як фортецю, 1615 року за часів гетьмана Дорошенка на тім місці, де в XIII—XIV вв. були так звані „татарські перегази“. Року 1674 (за Самойловича) зруйновано його. Нині на тім місці Новогеоргієвск—теж заштатне місто.

30. Іще ж то сам Хвилон, Корсунський полковник,
на доброго коня сідає,
міждо винниці і міждо броварниці пробігає,
іще стиха словами промовляє:
„Гей, винники - броварники!
35. Годі вам по запічках валяться,
по броварнях пив варити,
по винницях горілок курити,
очей своїх молодецьких викурятн,
своїми молодецькими плічми сажн витирати,—
40. ходіте з Хвилонем, Корсунським полковником, на
Черкень-долину ув охотне військо гуляти:
чи не міг би котрий козак собі слави-лицерсьвія
достати!“
- Оттоді ж то Івась Удовиченко у полі глас
козацький зачуває,
із поля до господи піхотою прибуває,
до матері, старенької удови, крижем у ноги впадає:
45. „Ой мати моя, вдово,
старенька жоно!
Благослови мені, козакові молодому, у першому
разі на герці погуляти.
за віру християнську стати:
чи не міг би я собі слави лицерсьвія достати?“
50. Тоді то вдова стиха словами промовляє:
„Ой, Івасю Вдовиченку, дитя мое!
Чи тобі в мене нічого спити,
чи нічого ззісти,
чи ні в чому хороше сходити?
55. Чи тебе городова старшина не знає,
чи міщанська челядь не поважає?
Бєть у нас коні воронії
і чотирі воли плуговії,—
будем ми у полі хліб орати,
60. будем панів і козаків на хліб-на-сіль затыгати,
будуть нас без лицерсьвія добре знати.“
- То Івась Удовиченко промовляє:
„Ой, мати моя, вдово,

- старенька жоно!
65. Хоча ж у нас є й коні воронії
і чотири воли плуговії,
хоча ми будемо у полі хліб орати,
будем панів і козаків на хліб-на-сіль затягати,—
будуть мене пани й козаки на підпитку зневажати:
70. полежієм, домотуром, гречкосієм узивати.
А коли б ти, мати, добре дбала,
до города Корсуна одбувала,
із жидом-рандарем торг торгувала,
мені, Івасеві Вдовиченку, коня на славу спаро-
вляла,
що моя душа козацька барзо улюбовала.“
Тоді то удова,
старенька жона,
істиха словами промовляє:
80. „Ой, Івасю Вдовиченку, дитя моє!
Не за тобою сі скарби-маетки збірала,
щоб я тобі коня на славу спаровляла!“
—„Щоб же ти сього говорить не дождала!“
Оттоді то як у святий день у неділю
85. удова,
старенька жона,
до Божої церкви ік утрени одходила,
всю козацькую зброю у кімнату замикала,
тільки шаблю булатну
90. та пищаль семипядну
на кілку покидала.
Тоді ж то Івась Вдовиченко
шаблю булатну
і пищаль семипядну
95. забірає,
козацьке собі запалчиве серце має,
келепом кімнату одбиває,
всю козацьку зброю на плечі забірає,
піхотою ув охотне військо поспішає,
100. матір стареньку на воротах стрічає,
ізгорда словами промовляє:

- „Гей, мати моя, вдово,
старенька жоно!
Не подобало б тобі козакові молодому й дороги
переходити,
105. подобало б тобі в кутку сидіти,
та хоть чужую дитину малую колихати,
аби як з упокоєм хліба-соли уживати!“
Тоді то вдова,
старенька жона,
110. удариться об поли руками,
обіллється дрібними сльозами,
промовить стиха словами:
„Ой, Івасю Вдовиченку, дитя моє!
Бодай же ти й туди не дійшло
115. і відти не прийшло!
Щоб тебе перва куля не минула,
у первій військовій потребі спіткала!“
Оттоді то вдова,
старенька жона,
120. два дні свого сина клене-проклинає,
на третій день подумає-погадає,
руки до Бога здімає,
Господа з небес благає:
„Дай мені, Боже, сі слова перед собою мати,
125. а свого сина, Івася Вдовиченка,
хоч раз у вічі повидати!“
Тоді ж то вдова не вбогою себе мала,—
одинадцятєро скоту з кошари на вибір займала,
до Қорсуна одбавляла,
130. із жидом-рандарем торг торгувала,
Івасеві Вдовиченку коня на славу спаровляла,
ще козакові запорожському сім кіп на жупан
давала,
а три копи на оковиту горілку:
„Ей, козаче, козаче!
135. Коли б ти добре дбав:
де мого сина нагониш,
там його оконищ,

- добрим лицарем настановиш.
Нехай він по походах піхотою не ходить,
140. своїх молодецьких ніжок не вриває,
мене матері, старенької вдови, не проклинає!“
Тоді то козак,—як він коня до рук приймав,
на Гайман долині козаків наганяв,
чотири сотні обминав,
145. у пятій сотні Івася Вдовиченка пізнавав,
коня до рук йому уручав.
Тоді ж то Івась Удовиченко на доброго коня сідає,
міждо козаками, як сокіл, літає:
„Я ж думав, що мене мати клене-проклинає,
150. аж вона обо мні велике старання має!
Дай мені, Боже, сей поход сходити,
знав би я, як свою матір у домі споважати!“
Оттоді то на Черкень-долину прибували,
козацькими таборами постали.
155. Тоді ж то Хвилон, Корсунський полковник,
із намету вихождає,
до козаків стиха словами промовляє:
„Гей, козаки, діти-друзі!
Прощу вас, добре дбайте:
160. чи нема міждо вами которого козака старинного,
отамана курінного,
у першому разі на герці погуляти,
за віру християнську достойно і праведно стати?
Чи не міг би которий козак собі слави-лицер-
сътвія достати?“
165. Тоді то всі козаки мовчали,
тільки Івась Удовиченко стиха словами промовляє:
„Ой, Хвилоне, Корсунський полковниче,
батьку старий!
Благослови мені, козакові молодому,
170. у першому разі на герці погуляти,
за віру християнську достойно-праведно стати!
Чи не міг би я собі слави-лицерсътвія достати?“
Тоді ж то Хвилон, Корсунський полковник,
стиха словами промовляє:

175. „Ой, Івасю Вдовиченку!
Ще ти дитя молоде,
розумом недійшло,
у походах не бувало,
крови християнської не вбачало:
180. кров християнську побачиш,
барше скоро ізомлієш.
Чи не обереться котрий козак старинний?“
Тоді Івась Вдовиченко промовляє:
„Ой, Хвилоне, Корсунський полковниче,
185. батьку старий!
Візьми ти утя одно старее,
а друге младеє,
пусти ти на воду:
чи не однаково буде плисти младе,
190. як би старе?
Чи не однаково буде козак молодий
на герці гуляти, як би старий?“
Тоді ж то Хвилон, Корсунський полковник,
стиха словами промовляє:
195. „Ой, Івасю Вдовиченку, дитя молодее!
Коли ж ти мою загадку відгадав,
благословляю ж тобі у першому разі на герці по-
гуляти!“
- Тоді ж то Івась Удовиченко,
як од Хвилона, Корсунського полковника,
200. благословення приймав,
сам на доброго коня сідав,
міждо козацькими таборами пробігав,
шлик із себе скидав,
хрест на себе складав,
205. батькову й матчину молитву споминав,
із усяким козаком сердешне опрощення мав,
старого козака рідним батьком узивав,
молодого козака рідним братом узивав,
на турецькі табори пробігав,
210. турецькі намети поперевертав,
турок п'ятдесят під міч узяв,

дев'ятеро живцем ізв'язав,
перед Хвилона, Корсунського полковника, в намет
приставляв.

Тоді то Хвилон, Корсунський полковник, із намету
вихождає,

215. Івася Вдовиченка рідним братом узиває:
„Ой, Івасю Вдовиченку, братіку мій рідний!
Десь ти“, каже: „у походах бував,
козацьких звичаїв познав;
прошу ж тепер до свого намету,—
220. сядем ми з тобою, поговоримо про козацькі при-
кмети.“

Тоді ж то Івась Удовиченко
з Хвилонем, Корсунським полковником,
попліч сідає,
мед та оковиту горілку попиває.

225. Як став у собі нещасний хміль зачувати,
став у друге у Хвилона, Корсунського полковника,
благословення прохати.
Тоді то Хвилон, Корсунський полковник,
істиха словами промовляє:
230. „Ой, Івасю Вдовиченку, братіку мій рідний!
Не велю я тобі хмельному на герці гуляти,
а велю я тобі у наметі на моєму ліжкові одпочи-
вати.“

Тоді то Івась Удовиченко на те не вважає,
удруге на доброго коня сідає,

235. міждо козацькими таборами пробігає,
шлика не скидає,
хреста на себе не складає,
батькової й матеріної молитви не споминає
і всякого козака зневажає.
240. Тоді то на Черкень-долину пробігав...
Як став із Низу літній вітер повівати,
став його нещасний хміль ізнемогати,
став він коневі на гриву ізлягати,
став і поводи з рук упускати...
245. Стали його турки в хмелю познавати,

стали по комишах засідати,
стали його з коня збивати...
Став його кінь по Черкень-долині сам гуляти.
Тоді ж то Хвилон, Корсунський полковник, із
намета вихождає,

250. на Черкень долину поглядає,
до козаків стиха словами промовляє:
„Гей, козаки, діти-друзі!
Прошу я вас, добре дбайте,
на коні сідайте,

225. на Черкень-долину пробігайте:
не дурно Івася Вдовиченка кінь по степу гуляє—
мабуть нашого першого лицаря на світі немає!
Хоч його тіло у трупу знаходжайте,
перед Хвилона, Корсунського полковника, у
намет приставляйте!“

Оттоді то козаки добре дбали,
на коні сідали,
на Черкень-долину пробігали,
Івася Вдовиченка у трупу тіло знахожали.
Вже він і очима не гляне,

265. і руками не здійме,
і ногами не пійде,
тільки стиха словами промовляє:
„Помалу, браття! Не вразьте моїх смертельних ран!
Не булатними шаблями мене рубали,

270. не ординськими стрілами з коня збивали,—
се мене отцьова молитва та материні сльози по-
били!“

Оттоді то козаки добре дбали,
Івася Вдовиченка взяли,
перед Хвилона, Корсунського полковника, у намет
приставляли.

275. Тоді ж то Хвилон, Корсунський полковник, із
намета вихождає,

істиха словами промовляє:
„Ой, Івасю Вдовиченку, братіку мій рідний!
Я ж тобі не велів хмельному на герці гуляти,

- а велів тобі у наметі на моєму ліжкові одпочивати!“
280. Тоді то Івась Удовиченко стиха словами промовляє:
„Ой, Хвилоне, Корсунський полковниче,
батьку старий!
Не булатними шаблями мене рубали,
не ординськими стрілами з коня збивали,—
285. се мене отцьова молитва та материні сльози побрили.“
- То Хвилон, Корсунський полковник, промовляє:
„Де ж тепер, Івасю Вдовиченку, повелиш поховати:
чи до города Крилова одбавляти,
чи на Черкені-долині по-козацьки поховати?“
290. —„Ой, Хвилоне, Корсунський полковниче,
батьку старий!
Не велю я тобі до города Крилова одбавляти,
моїй матері туги й жалю завдавати,
а велю на Черкені-долині по-козацьки поховати.....“
295. Оттоді ж то козаки добре дбали,
штихами ¹⁾ суходіл копали,
шликами землю виношали,
із усяких пищаль ²⁾ подзвонили,—
по Івасю Вдовиченку похорон ісчинили...
300. Оттоді то козаки назад до города Корсуна
прибували.
То ще вдова козаків стрічала,
у козаків сина свого питала.
То один козак сказав їй правду:
„Ей, мати-вдово,
305. старенька жоно!
Не журись по своєму синові, Івасю Вдовиченку!
Уже ж тепер твій син на Черкені-долині оженився.....
- Поняв собі туркеню, препишную панну;
уже ж він і в військо не ходить,
310. ніякої податі не дає,
ніхто в козацький угол не стукає“.

¹⁾ „Штих“—вістря, спис.

²⁾ „Пищаль“—рушниця, самопал.

- Оттоді то вдова недогадлива бувала,
ще у другого козака правди питала.
То другий козак усю правду їй сказав:
315. „Ей, удово,
старенька жоно!
Не журись по своєму синові, Івасю Вдовиченку!
Уже ж тепер твій син на Черкені-долині оженився:
появ собі туркеню, препишную панну;
320. уже ж тепер він в військо не ходить,
ніякої податі не дає...
Ніхто в козацький угол не стукає:
появ собі панянку —
у чистім полі могилу-землянку;
325. на могилі трави зелененькі
і квітки біленькі....“
— „А я ж думала, що буду із своїм сином жити,
чужоземській невістці годити,
аби як з упокоєм хліб-сіль уживати!“....
330. Оттоді ж то удова не убогою себе мала,—
всіх козаків у двір завертала,
бочку меду, а другу оковитої горілки викотила,
всіх козаків поїла-годувала,
по Івасю Вдовиченку похорон і весілля счинила.
335. Оттоді ж то Івась Вдовиченко помер,
а слава його не вмре, не поляже!....¹⁾

М. Костомаров і П. Житецький гадають, що дума про Вдовиченка склалася в першій половині XVII в. Полковник Хвилоненко жив у першій половині XVII в. і був відомий, як товариш Гуні й Остряниці в повстанні проти Ляхів.²⁾ Варіантів думи зберіглося дуже багато, отже ж історична основа в думі вже зробилася неясною: Вдовиченко б'ється то з турками, то з кримцями й нагайцями; в думі плутаються Корсунь з Криловим (рр. 12 та 300—301) і трапляються непевні імена „Черкені-долина“, „Гайман-долина“. Дума більш цікавила людність своїм морально-психологічним змістом, своїм вічно гострим питанням про суперечку між старим

¹⁾ Пк. 221, ст. 413.

²⁾ Пк. 119, ст. 212.

і молодим. між „батьками й синами“, між родинним і громадським життям. Один лірник казав, що думу цюю просять його співати батьки непокорливих дітей і парубки, яким прийшла черга йти в салдати.

22.

1. Як загадано, заповідано
усім парубкам у військо йти:
„У кого є коні, то годуйте,
а в кого немає, то купуйте,
5. а в кого є син, то зряжайте,
а в кого немає, то наймайте“.
- Та жила удова та на край села,
та в неї нема ні одно сина,
та в неї нема ні одно сина,
10. ой, тільки дочка Катерина,
та й тую в військо та виряжає,
а виряжаючи та навчає:
„Ой, донько ж моя, Катериночко,
ой, як підеш ти та у те військо,
15. та не виступай вперед війська,
та не оставайся позад війська,
та держись війська та середнього:
а наперед війська рубаються,
а позаду війська стріляються,
20. а посеред війська ховаються“.
- Катериночка не послухала
та наперед війська виступала.
Десь взялось та два татарини,
взяли кониченька за поводи,
25. Катериночку за білу ручку,
та дали кониченьку сіна-вівса,
Катериночці та меду-вина.
Коник ірже — сіна-вівса не їсть,
Катериночка мед-вина не п'є,
30. та мед-вина не п'є, а слъози лле,

а все сльози лле та за ненькою,
та за ненькою, родинонькою. ¹⁾

На нашій пісні відбився мандрівний мотив про „дівчину-вояка“, що трапляється в епосах усіх слов'янських і романських народів. Звичайні елементи цього мотиву такі: у батька (матері) немає сина, дочка йде замість сина на війну, переодягшися вояком; там догадуються, що вона — дівка, роблять їй різні іспити, і нарешті вона виходить заміж за того, хто її розгадав, або тікає від нього до-дому, до своїх батьків. І. Сазонович вважає сербський епос за джерело, що з нього поширився на Захід і Схід мотив „про дівчину-вояка“ ²⁾. Пісні південно-слов'янські й російські („біліни про Ставра Годіновича“) більш, як інші заховали первісну форму оповідання. Пісні ж українські дуже мало відбили на собі цей мотив. Тим то в нашій пісні не бачимо ми штучної обробки сюжету, як по інших епосах, і самий характер „дівчини-вояка“ не зовсім ясний. Фінал пісні — татарський полон замість виходу заміж за царевича, або взагалі за якогось героя — більш усього відповідає реальному характеру української поезії.

23.

Adagio. p mf

Ой зійшла зоря ввечір вая, над Почаївом стала; виступило турецьке військо, як та чорная хмара.

Турки з татарми брами облягли монастирь воювати; Матір Божая Почаївська.

1. Ой, зійшла зоря ввечір вая,
над Почаївом стала;
виступило турецьке військо,
як та чорная хмара.
- б. Турки з татарми брами облягли
монастирь воювати;
Матір Божая Почаївська

¹⁾ Пк. 394, ст. 692.

²⁾ Пк. 297, ст. 172.

буде нас рятувати.

Отець Залізо ¹⁾ з келії вийшло,

10. слъозами умліває:

„Ой, рятуй, рятуй, Божая матір,
монастирь загибає!“

— „Ой, не плач, не плач, отче Залізо,
монастирь не загине:

15. мусимо встати, чуд показати,
монастирь рятувати.“

Ой, вийшла, вийшла Божая Матір,
ой, та на хресті стала,
кулі вертала, турків вбивала,

20. монастирь рятувала.

Турок не вірить,—із лука мірить,
на монастирь ціляє;
і тії стріли назад летіли,
сами їх побивали.

25. Дознались турки, злі недовірки —
славу учинили:
у славнім місті Вишневцеві
кров з піском змісили.

Ми есть люде і всі християне,

30. усі до Бога вдаряємо,
Матері Божій Почаївській
усі поклон создаємо, —
щоб нас боронила, всіх сохранила,
од злоби рятувала, —

35. по нашій смерті своїм нахором ²⁾
усіх нас докривала ³⁾.

М. Драгоманов вважає, що ця пісню зложено про події 1675 р. ⁴⁾, коли турки приходили на Поділля й Браสลівщину під час боротьби Дорошенка з Самойловичем.

¹⁾ Іов Залізо був ігуменом Почаївським. Жив з 1581 р. по 1651.

²⁾ „Нахор“=„омофор“ або „нарамник“—церковні шати, які архиєреї носять на раменах. На іконах „Покрови“ звичайно Божу Матір малюють з омофором на руках, яким вона покриває люд християнський.

³⁾ Пк. 187, 36. 1, № 1. ⁴⁾ Пк. 97, част. 1, розд. 1. ст. VIII.

Б. Боротьба з Ляхами.

24.

(Дума).

1. Ей з день - години синались великі війни на
Україні!
Ніхто-ж-то не мог обібраться, —
за віру християнську достойно-праведно стати;
тільки мог обібраться Барабаш да Хмельницький
5. да Клиша Білоцерківський.
Тоді був Барабаш у городі Черкаському гетьманом,
а пан Хмельницький у городі Чигрині—полков-
ничим,
а Клиша Білоцерківський—в Білій-Церкві писарем
військовим.
Тоді пан Барабаш не багацько гетьманував,
10. да вже пан Хмельницький до себе кумом зазивав,
а ще дорогими напитками вітав,
істиха словами промовляв:
„Ей, куме“, каже: „куме!
Чи не могли б ми з тобою корселевських листів
прочитати,
15. а козакам козацьких порядків подавати,
за віру християнську достойно-праведно стати?“
Да вже тоді пан Барабаш, гетьман молодий, нехо-
роші мислі собі має,
істиха словами промовляє:
„Ей, куме“, каже: „куме!
20. На-що нам королевські листи читати?
На-що нам козакам козацькі порядки давати?
На-що нам за віру християнську достойно-пра-
ведно стояти?

- Лучче нам з Ляхами,
 з мостивими панами,
 25. хліб-сіть з упокоєм вічний час вживати!“
 Да вже пан Хмельницький од свого кума сі
 слова зачуває,
 та іще лучче свого кума напитками вітає.
 Та вже пан Барабаш, гетьман молодий,
 у свого кума Хмельницького дорогого напитку
 напився,
30. у його домі спать повалився.
 Да вже пан Хмельницький добрі мислі собі мав:
 у свого кума із лівої кишені ключі винімав,
 а з-під пояса шовковий платок висмикав,
 а з мизиног пальця щиро-злотий перстень знімав,
35. на свого служителя добре кликав-покликав:
 „Служителю мій вірний!
 Велю тобі значки од моїх рук забрати,
 самому на доброго коня сідати,
 та до города Черкаського скорим уремням, темною
 годиною прибувати,
40. Барабашській пані низький поклон покласти,
 чи не могла б вона нам шкатули з королевськими
 листами оддати?“
- Служитель на доброго коня сідав,
 до города Черкаського скорим уремням, темною
 годиною, прибував,
 у сінечки війшов — із себе шличок ізнімав,
 а в світлицю війшов — низесенький поклон послав,
 а тії значки на скам'ї поклав:
45. — „Ей, пані гетьманша молодая!
 Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий, шка-
 тулу з королевськими листами оддати,
 чи не могли б вони з кумом у двох прочитати?“
50. Да вже тогді пані Барабашева як удариться об
 поли руками,
 як оболлється гарячими сльозами:
 — „На-що їм королевські листи читати?
 На-що козакам козацькі порядки давати?

- На-що б їм за віру християнську достойно-праведно стояти?
55. Лучче б їм з ляхами,
з мостивими панами,
хліб-сінь з упокоєм вічний час вживати!
Велю ж тобі, служителю, до ворот одходити
і шкатулу з королевськими листами із землі винімати,
60. самому на доброго коня сідати
і до города Чигирина скорим уремням, темною
годиною, прибувати.
Да вже тогді служитель до ворот одходив,
шкатулу із землі винімав,
сам на доброго коня сідав,
65. до города Черкаського скорим уремням, темною
годиною, прибував,
і своєму пану Хмельницькому шкатулу з королевськими листами до рук добре оддав.
Барабаш, гетьман молодий, од сна проспався
й став у свого кума Хмельницького королевські
листи в руках доглядати.
Да вже тоді не став дорогого напитку підпивати,
а став до свого кума стиха словами промовляти:
„Ей, куме“, каже: „куме!
На-що нам королевські листи читати?
На-що нам козакам козацькі порядки давати?
На-що нам за віру християнську достойно-праведно стояти?
75. Лучче нам з ляхами,
з мостивими панами,
хліб-сінь з упокоєм вічний час вживати!“
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова
зачуває,
да до свого кума з гордістю вже сі слова промовляє:
80. „Ей, куме, куме Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти міні сими словами досаждати,
да вже я ж не зарікаюсь тобі з пліч, як галку,
голову зняти,

- жону твою з дітьми живцем забрати,
турському салтану в подарунку одіслати!“
85. Да вже пан Барабаш, гетьман молодий, од
свого кума сі слова зачуває,
та стиха із двора ізїзджає
і на свого старосту Кричевського кличе-покликає:
„Ей, старосто Кричевський!
Чи не можна б міні пана Хмельницького забрати
90. та турецькому салтанові в подарунку живцем
одіслати?
Да щоб нас ляхи, мостивиї пани, за білосорів¹⁾
почитали“.

- Тогді поїхав пан Барабаш путьом-дорогою,
а пан Хмельницький лугом Базалугом²⁾.
І случилось пану Хмельницькому з-правої сто-
рони чотирі полковники:
95. один полковник — Мартин Ольшанський,
а другий — Максим Полтавський,
третій полковник — Іван Богуня,
а четвертий — Матвій Борохович.
Да вже тогді вони на лядській табори ізїзджали
100. й до козаків стиха словами промовляли:
„Ей, козаки, друзі-молодці, добре дбайте —
руське отченаш читайте,
ляхів у пень рубайте,
кров їх лядську з жовтим піском мішайте,
105. а віри християнської на поталу³⁾ в вічний час
не подайте!“
- Да вже тогді козаки, друзі-молодці, добре дбали,—
руське отченаш читали,
ляхів, мостивих панів, в пень рубали,
віри християнської на поталу в вічний час не
подали.

¹⁾ „Білозір“ — красень, милий. Також епітет місяця.

²⁾ Була Базавлуцька Січ. Кобзарі часто вживають для консонансу вираз „луг Базавлуг“ (або Базалуг). Див. №№ 14 і 19 раніш (сторінки 104 та 141).

³⁾ „на поругу“.

110. Да вже пан Барабаш, гетьман молодий, іще до
свого кума стиха словами промовляє:
„Ей, куме“, каже: куме!
На-що нам королевські листи читати?
На-що нам козакам козацькі порядки давати?
На-що нам за віру християнську достойно-пра-
ведно стати?
115. Лучче нам з ляхами,
з мостивими панами,
хліб-сінь з упокоєм вічний час вживати!“
Да вже пан Хмельницький од свого кума сі
слова зачуває,
да до свого кума з гордістю вже сі слова про-
мовляє:
120. „Ей, куме, куме Барабашу, гетьмане молодий!
Як будеш ти мені сими словами досаждати,
да вже я не зарікаюсь тобі з пліч, як галку, го-
лову зняти,
жону твою з дітьми живцем забрати,
турьському салтану в подарунку одіслати!“
125. Як теє зговорив,
то барзе добре і вчинив:
своєму куму Барабашу, гетьману молодому,
із пліч голову, як галку, ізняв,
жону його із дітьми живцем забрав,
130. турьському салтану в подарунку одіслав.
Да вже тогді пан Хмельницький гетьманом став.
Да вже козаки, друзі-молодці, добре дбали,
істиха словами промовляли:
„Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане-Зіновію,
135. наш батю, полковнику чигиринський!
Дай, Господи, щоб ми за твоєї голови пили й
гуляли,
а неприятеля под нозі топтали,
а віри християнської на поталу в вічний час не
подали!“—
Да вже тогді вони померли,
140. а їх слава не помре й не поляже!

Утверди, Господи, люду царського імператорського,
і самодержця імператора нашого Олександрю
Миколаєвича,
і всім слушаючим пошли, Боже, много літ!¹⁾

Дума про Хмельницького та Барабаша передає дійсні факти так, як ми їх знаходимо по всіх свідоцтвах письменників, як козацьких, так і польських. Грамота, яку король Владислав видав 1646 року козакам, повертала їм назад їх колишні права, наказувала будувати чайки королевським коштом і давала дозвіл побільшити число реєстрових козаків до дванадцяти й навіть до двадцяти тисяч. Цією грамотою король ніби згоджувався на те, щоб козаки піднімались добувати собі права.

Клиша, що його дума зве писарем військовим, був у 1637 р. полковником Білоцерківським.

Іван Кречовський був полковником Переяславським, мав наказ від коронного гетьмана Конецьпольського заарештувати Хмельницького, отже навмисне дав йому змогу втекти. Пізніш Кречовський пристав до повстанців і був полковником Київським.

Мартин Ольшанський — Мартин Пушкаренко, перший полтавський полковник при формуванні полтавського полку при Хмельницькому 1648 року.

Максим Полтавський — мабуть Максим Кривоніс, один з перших, що піддержали Хмельницького.

Іван Богуня — Іван Богун, відомий полковник подністрянський.

Матвій Борохович — мабуть Матвій Гладкий, перший миргородський полковник при Хмельницькому.

Географію подій переплутано, бо бенькет був у Хмельницького в Чигирині, а грамота переховувалась у Барабаша в Черкасах.

Барабаша було вбито перед боєм на Жовтих водах тоді, як його реєстрові козаки стали переходити до Хмельницького (див. про цей бій пісню № 25).

¹⁾ Пк. 6, т. II, ст. 10—15.

Про одсилку Барабашихи з дітьми в подарунок султанові — цілком вигадано. ¹⁾

25.

1. Чи не той-то хміль, що коло тичин в'ється,
гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
гей, не один лях лежить головою в воду.
5. „Не пий, Хмельницький, дуже той Жовтої води:
іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди!“
— „А я ляхів не боюся і гадки не маю,
за собою великую потугу я знаю:
іще орду татарську за собою веду,
10. а все, вражі ляхи, на вашу біду!“
Утікали ляхи, погубили шуби....
Гей, не один лях лежить, вищірівши зуби!
Становили ляхи дубовії хати —
прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
15. Утікали ляхів де-якії повки —
їли ляхів собаки і сірії вовки....
Гей, там поле, а на полі квіти:
не по однім ляху заплакали діти!
Гей, там річка, через річку глиця ²⁾:
20. не по однім ляху зісталась вдовиця...³⁾

Під урочищем Жовті Води мав Хмельницький першу перемогу над поляками при допомозі Перекопської татарської орди (1649 р.).

26.

(Дума).

1. Як од Кумівщини да до Хмельнищини,
як од Хмельнищини да до Брянщини,
як од Брянщини да й до сього ж то дня,
як у землі кралевській да добра не було:

¹⁾ Цк. 6, т. II, ст. 15—18.

²⁾ „Глиця“ — деревяна голка; дрючок; кладка, шест.

³⁾ Цк. 6, т. II, ст. 18.

5. як жиди-рандарі
всі шляхи козацькі заорандовали,
що на одній милі
да по три шинки становили.
Становили шинки по долинах,
10. зводили щогли¹⁾ по високих могилах.
Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали:
на славній Україні всі козацькі торги заорандовали;
да брали мито-промито:
од возового
15. по гів золотого,
од пішого-пішениці по три денежки мита брали,
од неборака старця-
брали кури да яйця,
да іще питає:
20. „Чи нема, котик, ще цього?“
Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали:
на славній Україні всі козацькі церкви заорандо-
вали.
Которому б то козаку альбо мужику дав Бог ди-
тину появи́ти,
то не йди до попа благословиться,
25. да пійди до жида-рандара да полож шостак,
щоб позволив церкву одчинити,
тую дитину охрестити.
Іще ж то которому б то козаку альбо мужику дав
Бог дитину одружити,
то не йди до попа благословиться,
30. да пійди до жида-рандара да полож битий та-
ляр, щоб позволив церкву одчинити,
ту дитину одружити.
Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали:
на славній Україні всі козацькі ріки заорандо-
вали:
перва на Самарі,

¹⁾ „Щогла“—довгий дрючок, яким тягнуть неві під льодом; „шест“.
Також—щогла на кораблі (мачта).

35. друга на Саксані,
третя на Гнилій,
четверта на Пробойній,
пята на річці Кудесці.
Котрий би то козак альбо мужик ісхотів
риби ловити,
40. жинку свою з дітьми покормити,
то не йди до попа благословиться,
да пійди до жида рандара да поступи йому часть.
оддать,
щоб позволив на річці риби вловити,
жінку свою з дітьми покормити.
45. Тоді ж то один козак мимо кабака іде,
за плечима мушкет несе,
хоче на річці утя вбити,
жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандар у кватирку поглядає,
50. на жилівку свою стиха словами промовляє:
„Ей, жидівочко ж моя Рася!
Що сей козак думає, що він у кабак не вступить,
за денежку горілки не купить,
мене, жида-рандара, не перепросить,
55. щоб позволив йому на річці утя вбити,
жінку свою з дітьми покормити?“
Тоді то жид-рандар стиха підходить,
козака за патли хватає.
То козак на жида-рандара скоса, як ведміль,
поглядає,
60. іще жида рандара мостивим паном узиває:
„Ей, жиду“, каже: „жиду-рандаре,
мостивий пане!
Позволь мені на річці утя вбити,
жінку свою з дітьми покормити!“
65. Тоді жид-рандар у кабак ухожає,
на жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей, жидівочко ж моя Рася!
Буть мені тепер у Білій-Церкві наставним равом¹⁾“:

¹⁾ „Рав“—„рабин“.

назвав мене козак мостивим паном!“

70. Тоді-то у святий божествений день у четверток,
як жиди-рандарі у Білу-Церкву на сейм збірались,
один до одного стиха словами промовляли:

„Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі!

Що тепер у вас на славній Україні слишчо?“

75. „Слищен“, говорить: „тепер у нас гетьман Хмель-
ницький!

Як од Білої-Церкви да до славного Запорожа
не така стоїть жидівська сторожа!“

Тоді обізветься один жид Оврам
(у того був невеличкий крам, —

80. тільки шпильки та голки,
що ходив по-за Дніпром да дурив козацькі жінки):
„Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі!

Як із Низу тихий вітер повіне,

85. вся ваша жидівська сторожа погине!“

Тоді ж то як у святий день божествений
у вовторник
гетьман Хмельницький козаків до сходу сонця у
поход виправляв,

істиха словами промовляв:

„Ей, козаки ви, діти-друзі!

90. Прошу вас — добре дбайте,
од сна вставайте,

руський отченаш читайте,
на славну Україну прибувайте,
жидів-рандарів у пень рубайте,

95. кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
віри своєї християнської у поругу не подайте;
жидівському шабашу не польгуйте ¹⁾!“

Отогді-то всі жиди-рандарі догадливі бували,
усі до города Полонного повтікали.

100. Тоді-то Хмельницький на славну Україну
прибував,
ні одного жида-рандара не заставав.

¹⁾ „Польгувати“—давати вільготу.

- Тогді-то Хмельницький не пишний бував,
до города Полонного прибував,
од своїх рук листи писав,
105. у город Полонного подавав,
а в листах прописував:
„Ей, полоняне, полонянська громада!
Коли б ви добре дбали,
жидів-рандарів міні до рук подали!“
110. Тогді-то полоняне йому одписали:
„Пане гетьмане Хмельницький!
Хоть будем один по одному лягати,
а не можем тобі жидів-рандарів до рук подати!“
Отогді-то Хмельницький у другий раз листи писав,
115. у город Полонного подавав:
„Ой, полоняне, полонянська громада,
нехороша ваша рада!
Єсть у мене одна пушка „Сирота“,—
одчиняться ваші залізні широкі ворота!“
120. Тогді-то як у святий день, божествений четверток,
Хмельницький до сходу сонця уставав,
під город Полонное ближей прибував,
пушку „Сироту“ упереду постановляв,
у город Полонного гостинця подавав.
125. Тогді то жиди рандарі горким голосом заволали:
„Ей, полоняне, полонянська громада!
Колиб ви добре дбали,
од Польщі ворота одбивали,
да нас за Вислу річку хоть у одних сорочках
пускали!“
130. То б ми за річкою Вислою пробували,
да собі дітей дожидали,
да їх добрими ділами наущали,
щоб на козацьку Україну і кривим оком не по-
глядали!“
- Отогді-то козакам у городі Полонному дана
воля на три часа з половиною:
135. „Пийте-гуляйте,
коло жидів-рандарів собі здобу хорошу майте!“

- Тогді-то козаки у городі Полонному пили-гуляли,
здобу хорошу собі коло жидів-рандарів мали;
обратно на славу Україну прибували,
140. очертом ¹⁾ сідали,
сребро, злато на три части паювали:
первую часть на Покрову Січовую да на Спаса
Межигорського оддали,
другу часть на меду да на оковитій горілці про-
пивали,
третю часть между собою, козаками, паювали.
154. Тогді-то не один козак за пана гетьмана Хмель-
ницького Бога просив,
що не один жидівський жупан зносив. ²⁾

27.

(Дума).

1. Ой, обізветься пан Хмельницький,
атаман-батько Чигиринський:
„Гей, друзі-молодці,
браття козаки запорожці!
5. Добре дбайте, барзо гадайте,
із ляхами пиво варити зачинайте:
лядський солод, козацька вода,
лядські дрова, козацькі труда!“
Ой, з того пива
10. зробили козаки з ляхами превеликеє диво!
Під городом Корсунем вони станом стали,
під Стеблевом вони солод замочили,
ще й пива не зварили,
а вже козаки Хмельницького з ляхами барзо по-
сварили:
15. за тую бражку
зчинили козаки з ляхами велику дражку;
за той молот
зробили ляхи з козаками превеликий колот;

¹⁾ Колом (кругом).

²⁾ Пк. 6, т. II. ст. 20—25.

- а за той не знать який квас
20. не одного ляха козак за чуба стряс.
Ляхи чогось догадались —
від козаків чогось утікали,
а козаки на ляхів нарікали:
„Ой ви, ляхове,
25. пеські синове!
Чом ви не дожидаєте,
нашого пива не допиваєте?“
Тоді козаки ляхів доганяли,
пана Потоцького піймали,
30. як барана звязали
та перед Хмельницького гетьмана примчали:
„Гей, пане Потоцький!
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Кам'янськiм Подiльцi пробугати,
35. печеного поросяти, куриці з перцем та з шапра-
ном уживати,
а тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати,
і житньої соломахи ¹⁾ з туслуком ²⁾ уплітати,
хіба велю тебе до рук Кримському хану дати,
щоб навчили тебе Кримські нагаї сирі кобиліни
жовати!“
40. Тоді ляхи чогось догадались,
на жидів нарікали:
„Гей ви, жидове,
поганські синове!
На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
45. на милю по три корчми становили,
великі мита брали:
від возового
по пів-золотого,
від пішого — по два гроші,
50. а ще не минали й сердешного старця —
відбірали пшоно та яйця!

1) „Соломаха“ — рідке гречане тісто, зварене з маслом.

2) „Туслук“ або „тузлук“ — розсол на рибу.

- А тепер ви тії скарби збирайте;
та Хмельницькогоєднайте;
а то, як не будете Хмельницькогоєднати,
55. то не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного
прудко тікати!"

- Жидове чогось догадались,
на річку Случу тікали.
Котрі тікали до річки Случі,
то погубили чоботи й овучі;
60. а котрі до Прута,
то була від козаків Хмельницького доріженька
барзо крута.

- На річці Случі
обломили міст ідучи,
затопили усі клейноди
65. і всі лядські бубни,
Котрі бігли до річки Росі,
то zostалися голі й босі.
Обізветься первий жид Гичик
та й хапавться за бичик;
70. обізветься другий жид Шльома:
„Ой, я ж пак не буду на сабас дома!“
Третій жид озоветься Оврам:
„У мене невеликий крам —
шпильки, голки,
75. креміння, люльки;
так я свій крам
у коробочку склав
та козакам пятами наживав“.
Обізветься четвертий жид Давидко:
80. „Ой, брате Лейбо! уже ж пак із-за гори козацькі
корогви видко!“

- Обізветься пятий жид Юдко:
„Нумо до Полонного утікати прудко!“
Тоді жид Лейба біжить,
аж живіт дріжить;
85. як на школу погляне,
його серце жидівське зів'яне:

„Ей, школо ж моя, школо мурована!
Тепер тебе ні в пазуху взяти,
ні в кишеню сховати,

90. але ж доведеться Хмельницького козакам на бала-
ки покидати!

Отсе, панове-молодці, над Полонним не
чорна хмара встала:

не одна пані-ляшка удовою зосталась.

Озоветься одна пані-ляшка:

„Нема мого пана Яна!

95. Десь його звязали козаки, як би барана,
та повели до свого гетьмана!“

Озоветься друга пані ляшка:

нема мого пана Кардаша!

Десь його Хмельницького козаки повели до свого
коша!“

100. Озоветься третя пані-ляшка:

„Нема мого пана Якуба!

Десь узяли Хмельницького козаки та либонь
повісили його десь на дуба!“¹⁾

Думи ці надзвичайно яскраво виявляють причини, що викликали народньо-козацьке повстання, й малюють паніку після Корсунського бою. Про те, що жиди держали на одкупі шляхи й торги, маємо ми силу свідoctв. Анонимний автор мемуарів (1640 р.) оповідає: „Все це скоїлося з за того, що старости й пани-дідичі хотіли побільшити свої прибутки на Україні. Вони прикликали жидів і всі без винятку прибутки віддали їм в оренду, в тім числі й церкви, ключі від яких були в жидів. Хто бажав вінчатися або хрестити дитину, той повинен був платити мито жиду-рандарові. Це довело хлопів до того, що вони повстали й сполучились з козаками; обливши шляхетською кров'ю весь край і вирізавши своїх панів, наводнили вони всю Україну величезними ватагами самих хлопів“. Дяк Григорій Кунаков з наказу царя Олексія „довѣдывался о черкаской войнѣ“. Він пише так: „Только который черкашанинь укурить вина

¹⁾ Шк. 6, т. II, ст. 31—36.

или сварить пиво или медъ, не являсь жидомъ, или противъ жида учнетъ говорить, не снявъ шапки, и жида де за то, спримѣтываясь къ нимъ за посмѣхъ, ихъ грабили и разоряли, животы ихъ отнимали, и женъ и дѣтей въ работу имѣли насильствомъ“.

Особливо тяжкі оренди пішли на запорожських вжитках по річках Самарі, Саксагану, Гнилій, Прсбойній і Каїрці (в думі „Кудеска“).

Від кагалів збиралися на сейми представники.

Містечко Полоннее було пунктом, туди збиралися втікачі при початку повстання Хмельницького,

В перших рядках думи про рандарів Україна називається „землею Кралевською“. Це свідчить про те, що дума склалася ще за перших часів Хмельниччини, коли не було ще думки на Україні про відлучення від Польщі.

Кумівщина — час нещасливої для козаків битви під Кумейками, що розвязала долю повстання Павлюка (1637 р.).

В бою під Корсунем (15 травня 1648 р.) Хмельницький взяв у полон коронного гетьмана Миколу Потоцького, котрий раніш панував на Поділля. Потоцького віддав Хмельницький своєму спільникові — хану Тугай-бееві.¹⁾

28.

Tempo di marcia.

Гей, не дивуйте, добрий люде, що на Україні повстало:
що за Дашевим, під Сорокою множество ляхів пропало!

1. Гей, не дивуйте, добрий люде,
що на Україні повстало:
там за Дашевим, під Сорокою
множество ляхів пропало!
5. Перебійніс водить немого —

¹⁾ Пк. 6, т. II, ст. 30—38.

- сім сот козаків з собою,
рубав мечем голови з плечей,
а решту топить водою.
Ой, пийте, ляхи, води-калюжі,
10. води-калюжі болотянії,
а що пивали по тій Україні
меди та вина ситнії!
Ой, та зависли ляшки, зависли,
як чорна хмара на Вислі,
15. ляську славу загнав під лаву
сам бравий козак гуляє.
Нуте, козаки, нуте у скоки,
заберемося під боки,
заженім ляшка, вражого сина,
20. аж за той Дунай глибокий!
Дивують ляхи, вражії сини,
що ті козаки вживають:
вживають вони щуку-рибаху
ще й соломаху¹⁾ з водою.
25. Ой, чи бач, ляше, як козак пляше
на сивім коню горою:
мушкетом бере, аж серце вяне,
а лях від страху вмірає.
Ой, чи бач, ляше, що по Случ наше,
30. по Костяну могилу:
як не схотіли, забунтовали
та й утерjali Вкраїну!
Ой, чи бач, ляше, як пан Хмельницький
на жовтім піску підбився:
35. від нас козаки, від нас, юнаки,
ні один ляшок не скрився!
Гей, ну, козаки, гей, та у скоки
та заберімося в боки:
загнали ляшків геть аж за Вислу,
40. що не вернуться й в три роки!²⁾

¹⁾ Козацька страва: рідке гречане тісто, варене з маслом.

²⁾ Пк. 6, т. II, ст. 39—41. Голос з Пк. 137, Зб. I, № 13.

Максим Кривоніс або теж Перебійніс—славнозвісний ватажок повстанських „загонів“ 1648 р. Винищивши в Переяславі жидів та шляхту, він перейшов на правобережну Україну й дійшов до самого Кременця. По всьому Поділлю, до самої Горині, панські замчища, міста й містечки зруйнував він до щенту. Шляхта юрбами тікала за Вислу, і ні однієї шляхетської души не зосталося на Поділлю. Кривоніс панував по всьому Бугові. Коло Бугу-ж і Дашів і могила Сорока (тепер у липовецькому повіті на Київщині). Сорока стоїть праворуч до річки Собі (втікає в Буг), між містечками Ільїнцями й Дашевим. Могила має приблизно 30 сажнів високости; верх її зрізано.

Слова пісні „по Случ наше“ відповідають тим грядицям козацтва, що встановлено було Зборовським договором, сам же Кривоніс узяв було й Кременець.

Слова „Хмельницький на жовтім піску підбився“ натякають на перемогу при Жовтих Водах, після якої й почався рух „загонів“. ¹⁾

Пісня наша склалася під впливом вірши 1651 р.— „Дума козацькая о войні з козаками над рікою Стиру на те нуте: „Ой, постив би я сім понеділів, осьмью неділеньку.“ „Вірша“ малює битву під Берестечком. Наводимо частину з неї (вона досить довга), що характеризує стиль мови її й розмір віршу.

„Хан утікаєть і куш міняєть,
наметов одбігаєть.
Ляхи гонили, татаров били,
хан ся не оглядаєть.
Тут зась козаки, хотя і юнаки,
ой, різко утікали.
Ляхи гонили і їх стинали,
аж табур розорвали,
і гди би ночи тьма на помочі
козакові не била,

¹⁾ Пк. 6, т. II, ст. 46—47.

не одна мати, гди б хто дал знати,
козацькая завила¹⁾

29.

1. Да не буде лучче, да не буде краще,
як у нас да на Україні:
що немає жида, що немає ляха,
не буде унії! ²⁾

30.

1. Розлилися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі,
пожурились славні козаченьки, гей, гей, у неволі.
Гей ви, хлопці, ви добрі молодці, гей, гей, не
журітися,
посідлайте коні воронії, гей, гей, садовітеся!
5. Та поїдем у чистеє поле, гей, гей, у Варшаву,
та наберем червоної китайки, гей, гей, та на
славу;
гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не
злиняла
та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не про-
пала.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, черво-
ніла,
10. а щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змар-
ніла.
Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася,
чогось наша славна Україна, гей, гей, засмути-
лася.
А ми ж тую червону калину, гей, гей, та підні-
memo,
а ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розве-
селимо. ³⁾

¹⁾ Пк. 343, ст. 27—28.

²⁾ Пк. 170. т. II, ст. 251.

³⁾ Пк. 6, т. II, ст. 50.

Пісня № 29 є тільки уривок, який дійшов до нас. Однак і цей фрагмент яскраво свідчить нам про той настрій, що панував на Україні, яка вперше за весь час довгої боротьби почула себе вільною від панства. „Всѣ де, сказывають, ляхи вѣ бѣгахъ,“ пише один сучасник. Була надія закінчити діло визволення, хоча б для цього треба було дійти до самої Варшави. Сам Хмельницький так думав. Сучасник Мясковський так переказує його слова: „Я вирву весь народ руський з польської неволі..., пійду битись за православну віру. Чорні люде до Люблину й Кракова поможуть мені... Досить з нас буде України, Волині й Поділля, досить з мене користи й багатства в моїй землі і в моєму княжестві, що тягнеться до Львову, Холму й Галичу. Стану я на Вислі й скажу всім ляхам: „Сидіть, мовчіть, ляхи!“ Туди зажену я всіх дук і княжат, а як будуть брикати й за Вислою, то й там знайду їх. На всій Україні не зостанеться ні одного князя, ні одного шляхтича!...“

31.

(Веснянка).

Ой, що то за хижка
там на виріжку ¹⁾?
Виступцем,
пане Вишневецький,
вовводо грецький,
та виведи танчик
по-німецькій!

Під тою хижкою
пани сиділи....

Виступцем і т. д.

Пани сиділи,
собак лупили....

Виступцем і т. д.

Ножі поламали,
зубами тягали....

Виступцем і т. д.

¹⁾ „Виріжок“ — ріжок на кінці сеяща.

Ой, там на виріжку
поставлю я хижку,
виступцем
тихо йду,
а вода по каміню,
а вода по білому
іше тихше! ¹⁾

Ця пісня — весняний танок „виступець“. Коли співають два рядкі пісні, дівчата йдуть широким колом. Коли ж співається приспів, вони то вскакують в середину кола, витягнувши кулаки вперед, поки зйдуться, то подаються назад.

Наш танок цікавий тим, що дає зразок того, як козаки глузували з ворога, якого держали в облозі. У веснянку вставлено глузування з Яреми Вишневецького, заклятого ворога козацтва, і з польського війська, що було обложене козаками в Збаражу (1649 р.) й дуже голодувало. Князь Ярема під той час ще був недужий: його було ранено в ногу. Сучасники переказують, що в Збаражу їли коней, котів і собак. Твардовський теж оповідає, що козаки весь час не переставали співать уразливих для ляхів пісень і глузувати з них, що було сили. ¹⁾

32.

Sostenuto.

5¹ Ой, за лісу, із-за темного, із-під чорного гаю, як крикнули та козаченьки: „Утікаймо, Нечай!“

а козаченьки: „Утікаймо, Нечай!“

1. Ой, зза лісу, із-за темного, із-під чорного гаю, як крикнули та козаченьки: „Утікаймо, Нечай!“ А Нечай-же того не думає, та Нечай не гадає: із кумасею, із Хмельницькою мед-вино кружає.

¹⁾ Пк. 6, т. II, ст. 54.

²⁾ Пк. 6, т. II, ст. 55.

5. Ой, поставив та козак Нечай та сторожу на місті,
а сам пішов до кумаєньки шуки-риби їсти.
Не вспів козак, не вспів Нечай кінець столу сісти, —
подивиться в віконечко, аж нема сторожі на місті.
Не вспів козак, не вспів Нечай шуки-риби їсти,
10. ой, як гляне в віконечко, аж ляшеньки в місті.
Ой, як крикне та козак Нечай на джуру малого:
„Сідлай, хлопче, сідлай коня вороного,
а під мене та другого — гнідого!
Ой, підтягай, малий хлопче, попруги ізтуга, —
15. буде на ляхів, на тих панів велика потуга!“
Не вспів козак, та не вспів Нечай на коника спасти,
як став ляхів, як став панків, як снопикки, класти.
Не вспів козак, не вспів Нечай на коника сісти,
як взяв ляшків, як став панків, як капусту, сікти.
20. Обернувся козак Нечай од брами до брами,
виклав ляшків, виклав панків у чотирі лави.
Ой, як глянув козак Нечай на джуру малого, —
кладає джура, кладе малий ще лучче й од нього.
Ой, як гляне козак Нечай на правую руку, —
25. не вискочить кінь козацький із лядського трупу.
Ой, як гляне козак Нечай та на лівее плече,
за ним річка кровавая, що й конем не втече.
Ой, кинувся та козак Нечай з містечка втікати,
а за ним же пан Потоцький та й став здоганяти;
30. наздогнав же та Нечая в полі на долині
та й ухопив козака Нечая ззаду за чуприну.
Ой, чи се ж той хміль, що по тину в'ється,
ой, чи се ж той козак Нечай, що з ляхами б'ється?
Не за великий час, та за малую годину
35. покатилаь Нечаєва головонька в долину.
Ой, збіглися та козаченьки — стали сумувати:
„Ой, де б же нам Нечаєве тіло добре поховати?
Поховаймо його тіло а де церква Варвара,
ой, щоб розійшлась та по всьому світу Нечаєва
слава!“¹⁾

¹⁾ Пк. 187, Збірн. IV, ст. 9 (слова й голос від кобзаря П. Братиці).

Пісня про Данила Нечая, що був полковником бра-славським за гетьмана Богдана Хмельницького, вважається за одну з найбільш популярних історичних пісень (В. Доманицький нарахував до 80 варіантів її). Полковник Данило Нечай був прихильником чорного льду на Україні й згинув від рук польського панства, коли розв'язувалась доля України. Після Збаражської перемоги козаків над поляками, по Зборовському договорі число реєстрових козаків було призначено сорок тисяч, решта ж повстанців повинні були вернутися в підданство до своїх старост і панів. Незадоволені козаки (з тих, що не попали в реєстр) почали знову боротьбу з панами. Хмельницький почав карати неслухняних, і через те ще більш загострив відносини повстанців до себе. „Наипаче“, каже літопис Грабянки: „забужане и подиѣстряне о семъ роптаху; имъ же предводителемъ о томъ Нечай бѣше“. Почали гуртуватися ватаги так званіх „левенців“. Сам Хмельницький боявся різко виступати проти Нечая, бо Нечай був багатирь і мав у чорних людей велику популярність. Проти цього „гультайства“ польний гетьман Калиновський 1651 р пішов з військом на Браславщину.

Данило Нечай пішов з трьохтисячним загоном назустріч йому до Бару (коло Тульчина) так званім Чорним лісом (в пісні „чорний гай“). У містечку Красному (ямпільського повіту) Нечай став станом і чекав підмоги від місцевої людности. Було саме в масниці. Нечай пішов в гостину до якоїсь куми (в пісні вона зветься частіш усього Хмельницькою — тут може відлунує той факт, що брат Данила — Іван оженився з дочкою Хмельницького, Оленою), а козаки теж почали гуляти. Де-які люде чули, як гуде земля, і попереджали про це Нечая, та він не вважав на перестороги. Раптом з'явилися ляхи у Красному. Козаки кричали: „Гей, утікаймо, Нечая, — ляхи в місті!“ Отже Нечай вискочив з-за столу й крикнув: „Утікати? Щоб то козак Нечай утікав! Як можна славу свою козацьку під ноги топтати? Давай швидко коня, джуро! Виріжемо всіх ляхів, таки всіх до одного!“ Скочивши „охляп“ на свого буланого, Нечай розпочав січу. Спочатку з допомогою мешканців Красного

Нечай вибив було польських жовнірів, аж підійшла до ляхів підмога. Після страшного бою Нечая було вбито. Козаки перенесли тіло його до замку, де ще три дні одбивались. Нарешті ляхи всіх знищили. Шляхта порубала „на дрібний мак“ мертвого Нечая за те, що грабував їх маєтки (jako wudzierse fortun onych) і спалила все містечко. Імя Доброціського, що вбив з мушкета Нечая, не згадується ні в одному з варіантів. Частіш усього в піснях тут виступає Потоцький, який був в той час головою всього війська на Поділлю.

По де-яких варіантах видно, що Нечая вважали за характерника. Щоб його вбити, треба „Гудзики вривати, на Нечая, на козака, куленьку зливати.“¹⁾

33.

(Дума):

1. Зажурилася Хмельницького сідая голова,
що при йому ні сотників, ні полковників нема:
час приходить умірати, —
нікому поради дати.
5. Покликне він на Івана Виговського,
писаря військового:
„Іване Виговський,
писарю військовий!
Скорійше біжи
10. да листи пиши,
щоб сотники, полковники до мене прибували,
хочу малу пораду давали!“
То Іван Виговський,
писарь військовий,
15. листи писав,
до всіх розсилав.

То сотники, полковники як їх прочитали,
усе покидали, до гетьмана Хмельницького ско-
рійш прибували.

¹⁾ Пк. 91, ст. 66—71.

- То гетьман добре їх приймає,
20. словами промовляє:
„Панове молодці! Добре ви дбайте,
собі гетьмана наставляйте;
бо я стар, болю,
більше гетьманом не здолію!
25. Коли хочете, панове, Антона Волочая Київського,
або Грицька Костиря Миргородського,
або Хвилона Чичая Кропивянського,
або Мартина Пушкаря Полтавського“.
- То козаки тебе зачували,
30. смутно себе мали,
тяжко здихали,
словами промовляли:
„Не треба нам Антона Волочая Київського,
ні Грицька Костиря Миргородського,
35. ні Хвилона Чичая Кропивянського,
ні Мартина Пушкаря Полтавського;
а хочем ми сина твого Юруся молодого,
козака лейстрового!“
- „Він, панове-молодці, молодий розум має,
40. звичайв козацьких не знає“.
- „Будем ми старих людей біля його держати,
будуть вони його научати,
будем його добре поважати,
тебе батька нашого, гетьмана споминати!...“
45. То Хмельницький тебе зачував,
великую радість собі мав,
сідою головою поклін оддавав,
сльози проливав.
Скоро після того ще й гірше Хмельницький
знемагав,
50. опрощення зо всіми приймав,
милосердному Богу душу оддав.
То не чорні хмари ясне сонце заступали,
не буйні вітри в темнім лузі бушували,—
козаки Хмельницького ховали,
55. батька свого оплакали...
А молодий Юрусь під Білою Церквою гуляє,

- об смерти отцьовській не знає;
скоро лейтарі до його прибували,
листи подавали,
60. то Хмельниченко листи як прочитав,
світа Божого не звидав!
То не багато Виговський гетьманував:
півтора года булаву держав.
Скоро сотники, полковники прибували,
65. Юрася Хмельниченка гетьманом поставляли:
„Дай же, Боже!“ козаки промовляли:
„за гетьмана молодого
жити, як за старого,
хліба-соли його вживати,
70. городи турецькі плюндрувати,
слави-лицарсьтва козацькому війську доставати!¹⁾

В думках і піснях епохи Хмельнищини влучно відбилися всі настрої козацтва: і високе піднесення духу при перших удачах (особливо див. №№ 25, 28, 29), і сумні передчуття нещасливого кінця (№№ 30, 33). Думи дуже правдиво переказують історичні події, до того близько до сучасних історичних свідоцтв, що І. Франко, розслідувавши їх, міг навіть висловитися, що на його думку, всі вони утворені пізніш подій на підставі книжних джерел (див. про це на прикінці першого розділу вводної статті про думи).

Взагалі можемо зауважити, що такі чисто демократичні ватажки, як Нечай або Перебійніс, були ближчі й більш зрозумілі масам, ніж навіть сам Хмельницький з його широкими планами та дипломатичними заходами. З Хмельницьким сталося майже те ж, що з славнозвісними Дмитром Вишневецьким або Петром Конашевичем - Сагайдачним (див. примітки до №№ 11 та 35).

¹⁾ Пк. 6, т. II, ст. 122—124.

III. Руїна на правобережній Україні.

34.

1. Та не спав я нічку не одну,
не буду спати ще й другу;
чогось мені трудно,
на серденьку нудно —
5. сам я молод не могу знати.
Та віють вітри все буйнії,
ідуть дощі все тучнії,
землю зворушають,
травою устилають,
10. а цвітами украшають.
Та ідуть люде-поселяне,
все з дочками, та з синами,
покидають ґрунти свої,
преславнії вжитки
15. і превтішнії пасіки.
Засмутилась птиця,
що назад воротиться,
на свої прежні вжитки ¹⁾.
20. Уже весна — Дніпр широкий,
перевози скрізь глибокі,
а зелені дуброви ключі попускали.
Ой, тече річка невеличка
і вшир вона не широка,
і вглиб вона не глибока —

¹⁾ „Назустріч їм верталась з вирія (теплого краю) птиця на свої
прежні вжитки і як побачила, що уже й людям нема життя, — тікають,
— засмутилась і вона“ (пояснення діда, що співав пісню). По нашому,
форму „воротиться“ треба розуміти, як „вертається.“

25. тільки каравель проходив
і бурлак проводив —
все за добрими панами;
а тепер не проходить
і бурлак не проведе —
30. за вражими ворогами. ¹⁾

35.

Tempo di marcia

Ой, на го-рі таженці жнуть, ой на го-рі таженці жнуть, а під го-ро-ю,
по-під горою, по-під зеленою козаки ідуть.

1. Ой, на горі та женці жнуть, (2)
а по-під горою, по-під зеленою
козаки ідуть. (2)
А попереду Дорошенко — (2)
5. веде своє військо, веде запорожське
хорошенько. (2)
Посередині пан хорунжий — (2)
під ним кониченько, під ним вороненький
сильне дужий. (2)
10. А позаду Сагайдачний, (2)
що проміняв жінку на тютюн та люльку —
необачний! (2)
— „Гей, вернися Сагайдачний! (2)
Возьми свою жінку, оддай мою люльку,
15. необачний! (2)
— „Мені з жінкою не возиться, (2)
а тютюн та люлька козаку в дорозі
знадобиться! (2)
Гей, хто в лісі? Озовися! (2)
20. Да викрешем вогню, да потягнем люльки —
не журися! (2) ²⁾

¹⁾ Пк. 240, ст. 24.

²⁾ Пк. 204, ст. 105.

36.

1. Та ой як крикнув же та козак Сірко,
та ой на своїх же козаків:
„Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
та збирайтеся до хана у гості!“
5. Та туман поле покриває,
гей, та Сірко з Січі та виїзжає.
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
що то орли та із Січі вилітали,
аж то військо та славне запоріжське .
10. та на Кримський шлях з Січі виїзжало;
та ми ж думали, ой та ми ж думали,
та що сизий орел по степу літає,
аж то Сірко на конику виїзжає.
Гей, ми ж думали, ой та ми ж думали,
15. та що над степом та сонечко сяє,
аж то військо та славне запоріжське
та на вороних конях у степу вигравав.
Та ми думали, ой та ми ж думали,
що то місяць в степу ой зіхожає,
20. аж то козак Сірко, та козак же Сірко
на битому шляху та татар оступає.¹⁾

Після Хмельнищини правобережна Україна не переставала бути ареною для боротьби москалів, турок і поляків. За гетьманства на правому боці Дніпра Дорошенка, а на лівому Брюховецького, Многогрішного й Самойловича (1663—1687 рр.) веселий край перейшов остаточно на руїну. З одного боку московське й козацьке військо не могло дати одсічі татарам і туркам, що робили наскоки, грабували міста й села, палили все, чого не могли взяти з собою, а людність вивозили на продаж. З другого боку, коли після Андрусовської умови (1667 р.) правобережну Україну віддано було полякам і коли польські жовніри стали заводити лад, палючи села й винищуючи все живе за колишнє підтримання повстанців, люде стали кидати свої хати, ґрунти,

¹⁾ Пк. 394, ст. 651.

пасіки й тікати на лівобережну Україну. Навіть дерев'яні церкви розбірали й перевозили на возах.

На Поділля сидів султан Магомет IV, котрого привів Дорошенко, що тоді передався Туркам. І коли сам Дорошенко з визирем і ханом ходив на ляхів, султан тим часом спустошував Україну.

Запорозьський отаман Іван Сірко, помщаючись за наскоки татарські, нищив татарські міста й улуси, не лишаючи нічого живого, й визволяв тисячі бранців з неволі. Черелякані татари теж тікали з своїх міст в гори або на судах переїздили на азіатський беріг. Та це все мало помагало й тільки ще більш роздрочувало татар і турок і викликало знову помсту за помсту. Довго пустіла нещасна Україна! Старообрядець Лук'янов, що коло 1700 року їхав до Святої землі, пише про путь з Павлочі до Немирова: „Февреля въ 6 день въ понедѣльникъ сырныя недѣли о полудні, їдши хлѣба и забравши всякой харчи себѣ и конемъ овса и сѣна, и поидохомъ въ степь глубокую; и бысть намъ сіе путное шествіе печально и уныливо, бѣше бо видѣти ни града, ни села; аще бо и быша прежде сего грады красны и нарочиты селы видѣніемъ — но нынѣ точно пусто мѣсто и не населяемо, не бѣ видѣти челоувѣка. Пустыня велія и звѣрей множество: козы дикія, и волци, лоси, медвѣди; нынѣ же все развоевано да разорено отъ Крымцевъ. А земля зѣло угодна и хлѣбородна, и оwoщу всякаго много; сады, что дикій лѣсъ: яблоки, орѣхи воложскіе, сливы, дули, да все пустыня; не дадутъ собаки Татары поселиться; только населятсѣ селы, а они собаки пришедъ и разорятъ, а всѣхъ людей въ полонъ поберутъ. Не погрѣшу землю эту назватъ златою, понеже всего много родится. И идохомъ тою пустынею пять дней, ничтоже видихомъ отъ челоувѣка“.

Року 1705 літописець Величко проходив з козаками од Корсуня до Білої Церкви на Волинь. Його вражіння цілком відповідають тому, що пише Лук'янов: „Видѣхъ просторныя тогочнія поля, лѣсы и обширныя садове, и красныя дубравы, рѣки, ставы, озера запустѣлыя, мхомъ, тростіемъ и непотребною лядиною ¹⁾ зарослыя. Видѣхъ же

¹⁾ сосновим лісом.

къ тому на ровныхъ тамъ мѣсяхъ много костей человѣческихкихъ сухихъ и нагихъ, тилько небо покровъ себѣ имущихъ, рекохъ въ умѣ: „кто суть сія?“ Тѣхъ всѣхъ, еже рѣхъ, пустыхъ и мертвыхъ насмотрѣвшись, поболѣхъ сердцемъ и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Україно-Малороссійская во область пустынь Богомъ оставлена, и населенцы ея, славные предки наши, безвѣстны явишася.“

Під час Руїни запустіла Вкраїна переходила то до поляків, то до турків, то до москалів. Тільки після 1676 року, коли відбулася „згода вічного миру“ Росії з Польщею, а заразом і союз проти Турції й Криму, коли західна Україна в побережній часті осталася за Москвою, а остання за Польщею — з'являються міцні колонізатори Самусь, Искра, Абазин, і особливо Семен Пилипович ¹⁾ Палій, полковник Білоцерківський, герой, улюблений простим народом. ²⁾ Ще пізніш за ними прийдуть польські колонізатори, як староста каньовський Микола Потоцький та інші.

Великий заколот та часта зміна гетьманів під час Руїни дуже мало відбилися на історичній пісні тако ж, як це ми бачимо, наприклад, і в російській історичній пісні часів бурхливих епох Петра I або Івана Грозного, коли колективна творчість не має хисту розібратися в калейдоскопі подій і користується з якихсь уривків, з того, що зостанеться неперейнятим з індивідуальної праці першого творця пісні, або тим, що твердо пройшло крізь горнило загального погляду. Тому бачимо ми, що про Петра Дорошенка, чоловіка великого духу й популярного народнього героя (гетьманував з 1665 р. по 1676), пісня все-ж таки каже, що він „веде своє військо запорожське хорошенько“, дійсного ж характеру старого козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного пісня вже не зберегла, навіть анахронічно звязала його з Дорошенком, тоді як він гетьманував багато раніш часів Руїни (1614—1622 р.). З славного культурного діяча й розважного, глибокого політика пісня

¹⁾ Пк. 242.

²⁾ Пк. 240. ст. 25—29.

зробила такого ж „необачного“ запорожського гуляку, як „молодецького“ Байду з Дмитра Вишневецького.

Про пісню „Ой, на горі та женці жнуть...“ було багато змагань. Пара „Дорошенко-Сагайдачний“ трапилася в нашій історії двічі. Після смерти славетного гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного († 1622 р.) був гетьманом Михайло Дорошенко (1625 р.), дід Петра Дорошенка. Тому де-які дослідувачі (Срезневський, Каманін) залічують пісню нашу до часів гетьманства П. Конашевича-Сагайдачного. Отже В. Грінченко в докладній розвідці довів, що пісня говорить про гетьмана Петра Дорошенка й про часи Руїни. „Десь уже пізніше притулився до неї гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нічим не стосується до вславленого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного“.¹⁾

Славетному козацькому лицареві часів Руїни, запорожському отаманові, Івану Сіркові, пощастило більш, ніж П. Дорошенкові. Про нього дійшли до нас деякі пісні, а про його удову та синів її, Петра й Романа, маємо гарну думу. „Постать Сірчихи дуже нагадує дружину Тараса Бульби в оповіданні Гоголя. Може Гоголь чув де думу про Сірчиху, а коли не чув, то, як людина надзвичайної поетичної вдачі, вгадав. У Бульбихи два сини, яких вона дуже любить — Остап і Андрій; Тарас, її чоловік, часто покидав сем'ю за-для низового товариства. Сірчиха жалкує, що чоловіка в вічі не бачила сім років, і всю свою щирю любов вкладає в двох своїх синів, котрі обидва гинуть“.²⁾ Починається дума так:

1. „В городі Мерефі жила вдова,
старенькая жона,
Сірчиха-Іваниха;
вона сім літ пробувала,
5. Сірка Івана в очи не видала,
тільки собі двох синів мала:
первого сина — Сірченка Петра,
другого сина — Сірченка Романа.

¹⁾ Пк. 62.

²⁾ Пк. 341, ст. 18.

- Вона їх до зросту держала,
10. іще од них слави-пам'яті по смерті сподівала“...
Почувши, що турки зрадою вбили сина її Петра, вона
1. „к сирій землі крижем упадає,
словами промовляє:
„Що вже тепер на моїй голові три печалі про-
буває:
первая печаль, що я сім год пробувала,
5. Сірка Івана в очи не видала;
другая печаль, що Сірка Петра на світі живо-
го немає;
третья печаль, що Сірченко Роман умірає!“¹⁾
-

...„Мать приникла къ изголовью дорогихъ сыновей своихъ, лежавшихъ рядомъ, глядѣла на нихъ вся, глядѣла всѣми чувствами, вся превратилась въ одно зрѣніе и не могла наглядѣться... Она вскормила ихъ собственною грудью, она возростила, взлелѣяла ихъ — и только на одинъ мигъ видитъ ихъ передъ собой....

Она мигъ только жила любовью, только въ первую горячку страсти, въ первую горячку юности, и уже суровый прельститель ея покидалъ ее для сабли, товарищества, для бражничества“... (Гоголь „Тарасъ Бульба“, гл. I).

¹⁾ Пк. 119, ст. 241 — 243.

IV. Епоха Петра I (руйнування Старої Січі 1709 р.)

37.

Andante sostenuto.

Ой, пи-ше, пи-ше та геть-ман Ма-зе-па та до Па-лі-я ли-сти: „Ой, при-їдь, при-їдь,
Па-лі-ю Се-ме-не, Та ч го-ті до ме-не.“

1. Ой, пише, пише, та гетьман Мазепа
та до Палія листи:
„Ой, приїдь, приїдь, Палію Семене,
та на бенькет до мене!
5. Ой, будемо, Палію Семене,
будем пити ще й гуляти, —
на москаля воювати!“
— „Ой, бодай же ти, гетьмане Мазепо,
10. ой, до того не діждав,
щоб я свою православну віру
та й під ноги підтоптав!...
Ой, пише, пише та гетьман Мазепа
та до Семена листи:
15. „Ой, приїдь, приїдь, Палію Семене,
та на бенькет до мене!“
Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
на подвірря в'їзжає,
а там його вельможний Мазепа
20. вином з чадом напуває.
Ой, вже Семен, ой вже Палієнко

меду-вина та й напився
та своєму вороному коню
та й на гриву похилився.

25. Ой, як крикнув вельможний Мазепа,
гей, на свої сердюки ¹⁾:
„Ой, візьміть, візьміть Палія Семена
та закуйте йому руки!“ ²⁾

Семен Пилипович Палій, родом з під Борзни ³⁾, ходив з Запорожжя 1683 р. з Яном Собеским проти турків. Після походу Палій сів на Хвастовщині, виганяючи шляхту та склигаючи до себе народ. Простий люд охоче йшов до нього й з українських земель, що були під Польщею, і з козацької лівобічної Гетьманщини, де тоді вже почало заводитись панство. Палій надумав одбити од Польщі всю козацьку землю часів Б. Хмельницького, по р. Случ, а чорні люде навіть похвалялись, що заженуть ляхів „геть аж за Вислу“.

В 1702 році Палій захопив вже королевську кріпость Білу Церкву й згожувався піддатися під владу Мазепи й московського царя. Царь Петро I не хотів однак брати під свою державу Палія, щоб не сваритися з Польщею, яка повинна була допомогти йому одбити у Шведів береги Балтійського моря. Мазепа ж боявсь Палія, бо його любили чорні люде й запорожці, котрі не терпіли самого Мазепу за панство й прислугу Москві, — боявсь, щоб коли не поставили гетьманом Палія замість його. Року 1704 вийшов приказ Петра I Мазепі йти на Шведів. Пішов з Мазепою й Палій.

Скрізь по Правобічній Україні народ став підніматись: люде думали, що збудеться їх жадання — сполучитись з лівобічанами й скинути польських панів. Мазепа наговорив Петрові I, що Палій хоче підняти проти Москви чорних людей і Запорожжя, й тому царь дав Мазепі дозвіл викликати Палія до Москви або й заарештувати його. Мазепа за-

¹⁾ „Сердюки“—наймана гетьманська гвардія, набрана не з самих козаків, а й з сторонніх людей.

²⁾ Пк. 187, Зб. II, № 1.

³⁾ Пк. 242.

кликав Палія до себе в обоз, заарештував його й вислав спершу до Батурина, а там через Москву на Сибір.

Після зради Мазепиної Петро I викликав Палія з Сібіру. Палій був під Полтавою, де, „бывши уже немощнымъ, обаче на конѣ аще и поддерживаниємъ ѣздячи, понуждалъ войско, дабы неприятелю зламаноу не дали обозрѣтися и убивали би шведовъ.“ Те, що Палій був при царі, мусило одбивати багато чорного люду й козаків од гетьмана.

Все ж таки Палій не діждався, щоб царь прийняв до себе Правобічну Україну. Петро I указом оддав її полякам, а „неспокойный Палій“ (як писав про нього гр. Долгорукий) в початку 1710 року успокоївся на віки. Поховано його, певно, в Межигорському монастиреві. ¹⁾

Пісня „про Палія та Мазепу“ склалась по гарячих слідах подій — після 1708 року. Оповідь Палія (рр. 9—12) відбиває церковні намови проти шведів і Мазепи та слова манифесту царського й Скоропадського, що шведи в поході зневажають „церкви благочестивыя“, а Мазепа „и Шведа для того въ Украину призвалъ, дабы поработить сей мало-россійскій народъ паки подъ древне ярмо Польское и церкви божіи лишить благочестія и привесть въ Унѣю“. ²⁾ Самі слова Палія взято з думи про Самійла Кішку (див. № 14, рядки 105 — 120).

Пізніш темні люде розуміли ці слова буквально й через те могло скластись таке оповідання: „От як став шведський король підмовлять Мазепу, щоб той ішов Петра Первого воювать, Мазепа й каже: „Як же я піднімусь на його, що він мині хрещений батько?“ — (То, бач, зна, що гріх!)— „А ти“, каже шведський король: „піді в церкву та на царських вратах потопчи Євангелію — будеш тоді проклятий, — тоді тобі не гріх!“ Мазепа послухавсь та й потоптав Євангелію; за те ж тепер його й звать проклятим“. ³⁾

¹⁾ Пк. 97, ч. I, розд. II, ст. 6—8.

²⁾ Ibid. ст. 20.

³⁾ Пк. 213.

Губагом.

Ой і не га-разд за-по-рож-ці, не га-разд вчи-ни-ли: степ ши-ро-кий, Край, Край ве-се-лий та й за-на-па-сти-ли.

1. Ой, не гаразд запорожці,
не гаразд вчинили:
степ широкий, край веселий
та й занастили!
5. Наступає чорна хмара
і дощик із неба:
зруйновали Запорожжя —
буде колись треба!
Ой, чи гаразд, чи не гаразд,
10. нічого робити!
Буде добре запорожцям
і під Турком жити! ¹⁾

Слово „Січ“ значить — лісовий поруб. По таких порубах ставили козаки свої перші селитьби. Всіх січей на Запорожжі налічують 8: Хортицька (з 1556 р. за Дм. Вишневецького), Базавлуцька, Томаківська, Микитина, Чортотлицька (1652—1708), Кам'янська (1710—1711), Олешківська (1711—1734) й Нова (1734—1775).

Перші серйозні суперечки між Москвою та січовиками почалися наприкінці XVII віку, коли під час Турецької війни почала поширюватися на південь влада Москви. Року 1701 московське військо заложило коло Січі Кам'яно-Затонське містечко, де залишило свою залогу (гарнізон). Запорожці хотіли повднатися з Кримом проти Москви, та Хан зрікся. Під час зради Мазепиної (1709 р.) Кошовий Кость Гордієнко з більшістю старшини й 8000 запорожців пристав до Шведів. Запорожські загопи стали в Келеберді

¹⁾ Ік. 170, т. II, ст. 254. Голос з Ік. 187, 36, II, № 6.

й Переволочній. Полковник московський Яковлев розбив їх і спустився Дніпром на Січ. Полковник „охочекомонного“ (або „компанійського“) полку Мазепиного, Ігнат Галаган, що спочатку пристав був до Шведів, перейшов до московського царя. За його допомогою Яковлев взяв Січ і зруйнував її до щенту. По смерті Мазепи запорожці обрали за гетьмана його писаря Пилипа Орлика, заснували Січ в Олешках і піддалися під Турка. ¹⁾

¹⁾ Пк. 97, ч. 1, розд. 1, ст. 1—24.

v. Польські магнати на Україні в першій половині XVIII століття.

39.

Льважно:

У містечку - - ку Богу-слав-ку Каньовського - го па-на таму-ля - ла Бондарів - на
як пи-шна - - я па-ва.

1. У містечку Богуславку Каньовського пана там гуляла Бондарівна, як пишная пава. Ой, в містечку Богуславку сидить дівок купка, mezi ними Бондарівна, як сива голубка.
5. Прийшов до них пан Каньовський та й шапочку ізняв, обійняв він Бондарівну та й поцілував.
„Ой, не годен пан Каньовський мене цілувати, тільки годен пан Каньовський мене роззувати!“
Ой, шепнули люде добрі Бондарівні тихо:
10. „Тікай, тікай, Бондарівно, — буде тобі лихо!“
Ой, тікала Бондарівна з високого мосту, сама ж вона хорошая, хорошего зросту.
Ой, тікала Бондарівна помежи домами, а за нею два жовнірі ¹⁾ з голими шаблями.
15. А на тій [на] Бондарівні червоній стрічці, куди вели Бондарівну, — скрізь криваві річки.
А на тій [на] Бондарівні червона спідниця, де стояла Бондарівна, — кривава криниця.
Ой, повели Бондарівну помежи крамниці, —

¹⁾ „Жовнір“ — салдат.

20. прицілився пан Каньовський з срібної рушниці:
„Ой, чи хочеш, Бондарівно, ізо мною жити,
а чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити?“
— „Ой, волю я, пан Каньовський, в сирій землі
гнити,
ніж з тобою по неволі на цім світі жити!“
25. Ой, як тільки Бондарівна та цеє сказала,
ой, вистрелив пан Каньовський, — Бондарівна
впала.
— „Ой, ідіте до Бондаря, дайте батьку знати:
нехай іде свою дочку на смерть наряджати!“
Ой, посунув пан Каньовський по столу таляри:
30. „Оце ж тобі, старий Бондарь, за личко румяне!
Ой, на ж тобі, старий Бондарь, таляриків бочку, —
оце ж тобі, старий Бондарь, за хорошу дочку!“
Ой, вдарився старий Бондарь в стіну головою:
„Дочко ж моя, Бондарівно, пропав я з тобою!“
35. Ой, поклали Бондарівну на тисову ¹⁾ лавку,
поки сказав пан Каньовський викопати ямку.
Лежить, лежить Бондарівна сутки ще й годину,
поки сказав пан Каньовський зробить домовину.
Ой, вдарили [в] усі дзвони, музики заграли,
40. а вже ж дівку Бондарівну на віки сховали! ²⁾

Пісня про Бондарівну оспівує відомого Каньовського старосту Миколу Потоцького (народ. 1712 р., вмер 1782 р.). Вона дуже поширена на правобічній Україні і в Галичині й дуже рідко зустрічається на лівому боці Дніпра. ³⁾ Це можна з'ясувати тим, що М. Потоцький мав великі маєтки в Галичині й був колонізатором правобережної України після часів Руїни. ⁴⁾

Після того, як Палієві й Самусеві не пощастило колонізувати зруйновану Україну, з початку XVIII століття знову почалася руїна, аж поки, згідно з Прутською умо-

¹⁾ „Тис“ — дерево з породи хвої (tuxus baccata). Дуже тверде, дуже довговічне, червонуватого кольору.

²⁾ Пк. 188, VI десяток, № 2. ³⁾ Пк. 88, ст. 483.

⁴⁾ Він писався так: „Микола на Потоку, Бучачу, Городенці й Гологорах Потоцький, староста Каньовський“.

вою, не було оддано Україну знову Польщі. Починалася нова колонізація України поляками. Після зруйнування Січі Петром I весь неспокійний елемент, що знаходив собі захисток на Січі, тепер розбрівся по спустошеній Україні й став гуртуватись у ватаги людей, що звались „гайдамаками“¹⁾. Ці ватаги нападали на шляхту, що оселялася на Україні, й тим не давали швидко розвиватися ділу колонізації. Найбільше доставалося від гайдамаків Браславщині й Київщині. Щоб дати змогу розвиватися з успіхом колонізації, треба було людині мати, крім сміливості й енергії, ще й великий організаторський хист, треба було вміти збирати коло себе ті елементи людности, що бажали порядку.

Таким чоловіком був М. Потоцький. Шляхтич давнього роду, він не зміг жити у згоді з Волинською шляхтою, пішов у спустошену Каньовщину, одягся в козацьке вбрання, широкі штани, одпустив собі козацького оселедця й почав старостувати. Мав він з своїх маєтків до мільйону доходу щорічно, й тому міг держати коло себе 3000 надвірнього війська. Ця чимала на той час армія давала йому змогу нікого не боятись і робити все по своїй волі. Він заводить нові села, приваблює людність до себе ріжними привилеями, тішиться з тих сел, п'є й гуляє з простими людьми за панібрата. І люде охоче йдуть до нього, бо знають, що староста Каньовський не дасть їх нікому на поталу.

Однак, той же огненний темперамент, що покоряє йому людність, робить його й страшним для неї: не маючи ні від кого одпору, Каньовський староста робиться справжнім свавольним паливодом. В народі ходить про нього сила оповідань. Примусити полізти на дерево жида кукати зозулю і засадити його звідти кулею („думав, що то зозуля!“); всипати 300 кайчуків шляхтичеві, не питаючись його роду; дати наказ повісити чоловіка з першого слова — Потоцькому нічого не заважало. Кажуть, що за Потоцьким рахувалося не менш 150 судових приговорів за карні злочин-

¹⁾ Від арабського дієслова „hada“ — „турбувати“. По турецьки „haidemak“ значить — „гнати“ (тут розуміється чи той, хто других жене, чи той, кого самого женуть).

ства. Більш над усе від нього доставалось дівчатам. Оповідають, що в останні роки його життя під час кожного його приїзду на свої села, вибирали для нього найкращу дівчину, піп вінчав (під пистолем) з нею пана старосту, а на другий день „молодий“ на похмілля скаржився своїм „хлопцям“, як тяжко бути жонатому, й ті просто помагали своєму панові: хватали „молоду“ в мішок і топили в річці. Ще за дванадцять років до смерти став учащати Потоцький до Почаївського монастиря, де збудував він чудовий храм. Отже в монастирі не сиділося йому: часто виривався він звідти й чинив різні бешкети (про життя його переказує Стороженко в оповіданні „Голка“ й Осташевський в своїх віршах).

Характер цього магната дуже підхожий до характеру Івана Грозного, тому й погляд народній на нього такий самий, як і на Грозного: ніякої ворожнечі, а швидче — якась симпатія. За ним, як за популярним ексцентриком, визнає людність якесь право „всипати канчуків“ кому-небудь, оригінально розсудити чийсь суперечку, а то й просто заподіяти смерть комусь під впливом надмірного жалю або нестриманого гніву. До нього йдуть судитися, про його розум, щедрість, справедливість і доброту усюди оповідають, навіть охоче притулюють до його імени різні куріози, що траплялися зовсім з іншими людьми.¹⁾

Богуслав, що про нього згадується в пісні, — містечко Каньовського повіту на річках Росі й Богуславці. З XVI в. Богуслав був староством, мав міцний замок, підйомний міст і рови.

Пісня про Бондарівну належить до числа так званих народніх балад. Ballata південно-романських народів — був невеличкий ліричний вірш з рефреном (приспівом) любовного змісту. Пізніш зміст балади став більш епічним. Сюжетом народньої балади буває взагалі якась надзвичайна подія, який-небудь сумний, трагічний випадок повсякчасного життя, що дуже вразив фантазію народа. На-

¹⁾ Пк. 273, X, ст. 234—242.

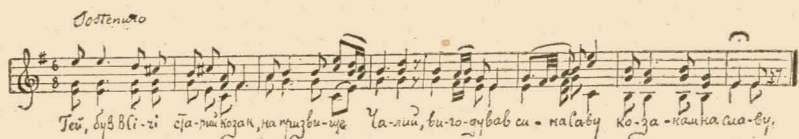
родня творчість ніколи не вигадує сюжетів, вона оспівує тільки те, що справді існувало. Та потроху реальні риси сюжету стираються, можуть забутися деталі, прізвиська, пісня навіть може перейти в далеку чужу сторону. В побутових і історичних піснях часто бачимо ми ліризм: співець ніби прикладає пісню до свого власного стану, висловлює своє власне почуття. Балада ж розповідає про подію цілком спокійно — епічно, як про давню старовину, що не має ніякого зв'язку з настроєм і переживаннями авторовими. Події, що їх оспівує балада, мають загальний, моральний інтерес, тому часто вже швидко після того, як виникла балада, стираються індивідуальні риси події, і вже трудно пристосувати її до якогось місця або часу по її ознаках. Пісня історична міцно держиться в тім місці, де була подія, про яку співається в пісні. Забуваються події, стираються риси життя, забувається й пісні. Коли ж вона має загально людський трагічний інтерес, вона не вмірає, а широко розповсюджується. Наша пісня про Бондарівну — в процесі перероблення історичної пісні на баладу.¹⁾

Мотив, що на нього співається пісня про Бондарівну, теж дуже підходить до баладного настрою: він сумний, отжеж спокійно-епічний.

¹⁾ Пк. 235.

VI. Г а й д а м а ч ч и н а.

40.

1. Гей, був в Січі старий козак, на прізвисько Чалий, вигодував сина Саву козакам на славу.
Ой, не схотів же той Сава козакам служити — відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити.
5. Гей, та схотів же той Сава слави залучити — став своїх братів-запорожців по степах ловити!
Наш отаман, пан кошовий по козаках тужить:
„Ой, хто б вловив того Саву, — сам йому послужить!“
— „Мого сина“, каже Чалий: „ніхто з вас не вловить,
10. хіба Гнатко з кравчиною ¹⁾ до себе підмовить!“
Наш отаман каже: „Гнатку! Як Саву не вловиш, — сам за нього, вражий сину, голову положиш!“
Пішов Гнатко з кравчиною Саву підмовляти, як же не схоче з Польщи іти, то й смерті предати.
15. По дорозі стрівсь їм литвин та й став наставляти, як їм того пана Саву у руки піймати:
„Візьмемо сирі землі в чоботи під ноги,
а щоб не знав той пан Сава нашої підмови!“
Сидить Сава кінець столу, дрібні листи пише,
20. а Савиха молодая дитину колише.
Ой, скінчивши дрібних листів, та й спатоньки ляже,

¹⁾ „Кравчина“ — військовий загін.

а щось йому під віконце: „Добривечір!“ каже.
„Піди, хлопку, піди, малий, та й уточи пива, —
нехай же ж ми та вип'ємо за здоров'я сина!

25. Піди, хлопку, піди, малий, та й уточи горілки, —
нехай же ж ми та вип'ємо за здоров'я жінки!
Піди, хлопку, піди, малий, та й уточи меду:
ой, щось мені нудно-трудно — голови не зведу!“

Пішов хлопець до пивниці замків відмикати, —

30. а козацькая старшина у двір уступати.
Не вспів хлопець, не вспів малий дійти до пивниці,
ускочили гайдамаки до Сави в світлицю:
„Здоров-здоров, пане Саво, здоров — як ся мавш?
Сидиш собі в світличеньці, меди попиваєш?

35. Здоров-здоров, пане Саво, здоров — як ся маєш?
Далекії в тебе гости — чом же не вітаєш?“

Ой, кинеться та пан Сава до ясної зброї:

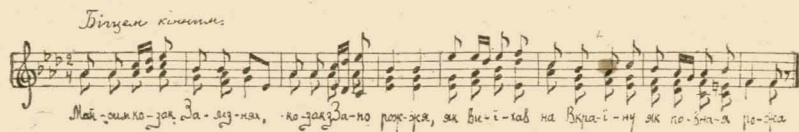
„Е, ні,“ кажуть: „пане Саво, — се тобі не в полі!“

Ой, кинеться та пан Сава до ясного меча —

40. одлетіла й голівонька до самого плеча!
Не досягнув той пан Сава своєї булави —
положили пана Саву на дубові лави:
„Оце тобі, пане Саво, сукні-адамашки, 1)
що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки!“

45. Прилітали з України та чорні ворони —
здзвонили пану Саві та й ув усі дзвони... 2)

41.

1. Максим козак Залізняк, козак з Запорожжя,
як виїхав на Україну, як повная рожа.
Зібрав військо сорок тисяч в місті Жаботині,
обступили город Умань у ідній годині.

1) „Адамашок“ — шовкова тканина.

2) З Полтавщини.

5. Обступили город Умань, поробили шанці,
як вдарили з семи гармат у середу вранці!
Як вдарили з семи гармат у середу вранці, —
накидали у годину жидів повні шанці....

Не їдна я ляска вдова з города втікала,

10. не їдна бідна мати із дітьми прощалась;
не їдна панські кудрі з горя поривала,
не їдна чорнявая по милім ридала....

Оттак козак Залізняк за родину бився
і за тоє вічної слави у внуках заручився! ¹⁾

42.

Marchiale.

Ой хвалив-ся та козак Швачка, під Білу Церкву іду-чи: „Гей, будем брати, та китаїку драти, та в ону-чах топтати!“

Гей, казав еси козак Бондаренко, а що славонь-ка буде: „Гей, будем брати, та поли драти, та плечи латати!“

1. Ой хвалився та козак Швачка, під Білу Церкву ідучи:
„Гей, будем брати, та китаїку драти, та в ону-чах топтати!“
Гей, казав еси козак Бондаренко, а що славонь-ка буде:
„Гей, будем брати, та поли драти, та плечи латати!“
5. Гей, на козаченьків, гей, на молоденьких та при-годонька спала:
гей, що в середу та ввечері усіх москва побрала.
Гей, побрали та й попарували усіх по два до купочки —
заглядають один на другого, як сизі голубочки.
Ой, побрали, та й попарували, та й повезли возами —

¹⁾ Пк 188, IX десяток, № 3.

10. ой, оглянемя на ту Україну та й обіллємя
сльозами!

Ой, забрали та й попарували, як голубоньків у пари,
гей, засмутилась уся Україна та як сонечко
в хмарі! ¹⁾

Перші звістки про Гайдамаччину знаходимо ми в актах 1717 року (про розбишцтва на Київщині та Браสลавщині). Вже з самого початку в цьому рухові видні риси не простого розбійництва, але протесту проти соціальних та політичних обставин життя. Після Андрусовського миру (1667 р.) на правобережній Україні, що одійшла до Польщі, почало заводитися кріпацтво, примус до унії та католицтва. Після руйнування Січі Петром I (1709 р.) почали гуртуватися гайдамацькі ватаги, до яких приставало селянство, міщане, донські козаки, навіть збідніла польська шляхта. Рух все більш розвивався в напрямку боротьби з польськими панами та жидами. Гайдамацькі ватаги робили наскоки на Річ Посполиту, грабували маєтки, а коронне військо, що стояло на Україні, не було в силах дати одсіч, бо було його дуже мало (усього до 1000 душ). В 1733—34 роках, коли польські конфедерати змагалися за своїх кандидатів на польський трон, Верлан підняв повстання гайдамаків. Російські війська задушили повстання. Отже 1734 року Запорозжці знову відбудовали Січ, і з того часу гайдамацький рух проти шляхти починає мати організований характер. Запорозжські зімовники та хуторі стають гніздами, де гуртуються гайдамацькі ватаги. Жорстокі кари, що поспробував був ужити польський уряд, не помогли, лиш підняли нове повстання. Напади ватажків Гриви, Медвіда, Харька й Гната Голого навели великого страху на шляхту. На протязі цілого 1750 року панували гайдамаки по всій Браславщині, Київщині й східному Поділлу, отже не змогли самі утворити якогось ладу, а все затихло до котрого часу. Найбільшої сили рух дійшов ще раз під час так званої Коліївщини (1768 року).

Уніятські митрополити оснувалися в Радомислі, завели там свою консисторію й завзято почали поширювати

¹⁾ Пк. 187, Збірн. II, № 2.

унію в Київщині. Ігумен Мотронинського монастиря (під Жаботином) Мелхиседек Значко-Яворський їздив скаржитися цариці Катерині. Цариця обіцяла заступитися. Між народом пішли чутки про те, що цариця дала „Золоту грамоту“, де наказувалося знищити до щенту поляків і жидів за їх утиски православної віри. Піднялося знову повстання (1768 р.). На чолі повстанців став послучник Медведівського монастиря Максим Залізняк. Він поєднався з ігуменом Мелхиседеком, розпустив усюди чутку, що в нього цариціна „Золота грамота“, зібрав у Холодному Яру (під Жаботином, Черкаського повіту) великий загін гайдамаків і взяв спершу м. Жаботин, за ним Лисянку, перебив ляхів і жидів, що переховувалися там, і підступив до м. Умані, де був замок Потоцьких. В Уманщині до нього пристав сотник Гонта з двірськими козаками Потоцького. Вкупі з Гонтою Залізняк здобув Умань і вирізав там усіх жидів і шляхту. Повстання розлилося всюди: ватажок Семен Неживий гуляв з гайдамаками по Черкащині, Іван Бондаренко — на Полісся (під Радомислем), Яків Швачка — на Київщині (під Васильковим і Білою Церквою). Багато російських салдат і навіть офіцерів брали участь в повстанні.

Повстання росло все більш. Цариця Катерина забезпокоїлася, почувши, що ходить поміж народом якась „Золота грамота“ від її імени; крім того вона не хотіла, щоб Україна відділилася від Польщі. Тому дала вона приказ задушити повстання. Генерал Кречетніков хитрощами захопив Залізняка, Гонту, Неживого й Бондаренка. Залізняка, як російського підданого, заслано в Сібір, а польських видано до польського суду ¹⁾. Польський суд зняв з Гонти з живого шкуру й четвертував його ²⁾. Повстання було задушено знову, потім знищено Запорозжя, приєднано Правобічну Україну до Москви, і повстання гайдамацькі більш не з'являлися.

¹⁾ Максимовичъ. Собр. сочин., т. I — „Сказаніе о Колівинцянѣ“, ст. 623—654. ²⁾ Пк. 8.

Сава Чалий, міщанин з Комаргорода, ямпільського повіту, був двірським козаком у князя Любомирського, дослужився вже до сотника. Під час гайдамацького повстання 40-х років XVIII століття пристав до Верлана, та скоро покаявся перед своїм паном, за що й зроблено було його полковником над тими козаками, що разом з ним повернулись до пана. Сава був бравий ватажок і не мало лиха коїв козацьким повстанцям. Гайдамаки постановили його покарати за зраду. Колишній товариш Сави — Гнат Голий з своєю кравчиною (ватагою) на саме Різдво 1741 року напав на його, вбив і забрав все його добро — „сукні-адамашки.“¹⁾ Самі події, що оспівано їх в пісні про Саву Чалого, малопомітні, проте ж пісня поширилася по всій Україні, бо в ній дуже влучно виявився погляд козацтва на зраду товариству, як на тяжкий гріх.

Пісню про Саву Чалого звать часто „думою“. Це не так. Вона швидче — посередковий ступінь від пісні до думи і своїм широко-епичним змістом і музичним складом: перша частина мотиву виконується речитативом, а останні чотирі такти мірним темпованим співом. Саме ж головне, чим відрізняється ця пісня від думи, є поділ всієї пісні на строфи з двох рядків, при чому кожна строфа співається на один мотив без переміни, тоді як у думи мотив текучий і не пристосований до строфового виконання.

Коли Залізняк вирізував жидів та шляхту в Умані, Швачка тако ж жорстоко розправлявся на Київщині. Пісня каже про нього:

„Та ходить Швачка по Хвастові
та у жовтих чоботях —
ой, вивішав жидів, ой, вивішав ляхів
та на панських воротях.“

Такими малюють Залізняка та Швачку й народні оповідання. Цікаво поставити поряд з ними постать Бондаренка, якою малюють її теж народні спомини. В селі

¹⁾ Пк. 67, § 110.

Грузькому, звідки був родом Бондаренко, згадували Бондаренка, як веселого й гульливого, отжеж дуже лагідного, спокійного й розсудливого чоловіка. Як людина розумна, він бачив, що не довге буде панування гайдамаків, тому забороняв він своїм товаришам убивати людей і грабувати бідних. ¹⁾ Розсудливим чоловіком малює його й наша пісня про Швачку.

Під Макаровим двірська міліція гр. Хоткевича розбила загін Бондаренка. Щербина захопив самого Бондаренка й четвертував його під містечком Чорнобилем, де й нині між селами Гапоновичами й Заполлям стоїть могила Бондаренкова. ²⁾

¹⁾ Пк. 196.

²⁾ Пк. 392.

VII. Епоха Катерини II (руйнування Нової Січі 1775 р.).

43.

1. Ой, зза гори, зза Лиману вітер повіває —
кругом Січі Запорозькій москаль облягає.
Облягає москаль Січі, лагерями стали:
вони ж свого генерала три дні ожидали.
5. Шатнулися по курінях запасу шукати,
а московська вся старшина церкви обірати.
Та беруть срібло, беруть золото, ще й воскові свічі:
зостається пан Кошовий з писарями в Січі.
Ой, устань, Харьку, устань, батьку, просять же
нас люде:
10. як станемо на гряниці — по прежньому буде.
Як станемо на гряницю та впросим царицю,
щоб оддала степи вільні по прежню гряницю!
„Не на те ж я, вражі сини, москаля зібрала,
щоб степ добрий, край веселий назад завертала!“
15. Ой, устань, Харьку, устань, батьку,—що ж ми
наробили,
що степ добрий, край веселий та й занапали!
Та тече річка невеличка з під білої кручи —
заплакали запорожці, від цариці йдучи...
Встає хмара зза Лимана, а другая — з поля,
20. заплакала Україна — така її доля! ¹⁾

¹⁾ Пк. 187, 36. II, № 4.

44.

Moderato

Ой, ішли наші славні за-по-рож-ці та по-над Бу-гом ри-ко-ю, ой, ши-ро-
ко-ю та гли-бо-ко-ю, гей, та по-над ли-ма-на-ми.

1. Ой, ішли наші славні запорожці
та по-над Бугом-рікою,
ой, широкою та глибокою,
гей, та по-над лиманами!
5. Ой, вже ж наші славні запорожці
та й невеселі стали:
ой, облягли їх, облягли москалі
та всіма сторонами!
Ой, кругом церкви, церкви Січової,
10. ой, караули стали,
ой, священику отцю Владимиру
а служити не дали.
Ой, летить бомба з московського поля
та посеред Січі впала;
15. ой, хоть пропали славні запорожці,
так не пропала їх слава! ¹⁾

45.

1. Славне було Запоріжжя всіма сторонами,
а тепер не можна прожить та за москалями!
„Стережися, Кальнишівський, од чистого ставу,
бо втеряєм Запоріжжя ще й козацьку славу!“
5. Не встерігся пан Кошовий од синього моря,
та вже ж йому в Петербурзі шостий год неволя.
Зруйнували Запоріжжя, забрали клейноти,
наробили Запоріжцям великі скорботи.

¹⁾ Шк. 170, т. II, ст. 256.

Підписано сорок тисяч під турчином жити,
10. присягали турчинові та й москаля бити. ¹⁾

46.

Andante

Ой по-ле-ти, гал-ко, ой, по-ле-ти, чор-на да й на Січ ри-би ї-сти;
ой, при-не-си, гал-ко, ой, при-не-си чор-на від ко-шо-во-го ві-сти!

1. Ой, полети, галко, ой, полети, чорна,
да й на Січ риби їсти;
ой, принеси, галко, ой, принеси, чорна,
від кошового вісти!
5. Ой, да уже ж галці, ой, да уже ж чорній
да на Січ не літати;
ой, да уже ж галці, ой, да уже ж чорній
вістей не слухати!
Гей, ви запорожці, гей, ви молодії,
10. да де ж ваші жупани?
Ой, наші жупани поносили пани,
сами ми пропали!
Гей, ви запорожці, гей, ви молодії,
ой, де ж ваші списи?
15. Ох, і наші списи у пана у стрісі,
сами ми у лісі!
Гей, ви запорожці, гей, ви молодії,
та де ж ваші рушніці?
Ой, наші рушніці у пана в світлиці,
20. сами ми в темниці!
Ой, полети, галко, ой, полети, чорна,
да й на Січ риби їсти;
ой, принеси, галко, ой, принеси, чорна,
від кошового вісти!

¹⁾ Пк. 18, вып. II, № 47.

25. Ой, да уже ж галці, ой, да уже ж чорній
да на Січ не літати,
ой, да уже ж галці, ой да уже ж чорній
вістей не слихати! ¹⁾

47.

1. Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року,
гей, вийшов указ від нашої цариці,
з Петербурга-города, гей!
Ой, що пан Чепіга і пан Головатий,
5. зібравши все військо запоріжське,
виступає та за Кубань-річку
на вічнеє время все, гей!
Бувай же здорова, Дніпр-ріка мутная,
підем в Кубань чистої напиться;
10. бувайте здорові, всі курені наші, —
тут вам без нас розвалиться, гей!
Там будемо пити, там будем гуляти
і рибу ловити,
вражого черкеса та як того зайця
15. будем по скалах гонити, гей! ²⁾

48.

1. Ой, сів пугач на могилі
та й крикнув він „пугу!“ —
чи не дасть Бог козаченькам
хоч на час потугу!
5. Наші шаблі заржавіли,
мушкети без курків,
а ще серце козацькеє
не боїться турків!
Ой, колись ми панували,
10. а тепер не будем, —
того щастя, тії долі
по-вік не забудем! ³⁾

¹⁾ Пк. 187, Зб. III, № 1.

²⁾ Пк. 188, XI десяток, № 2.

³⁾ Пк. 188, IX десяток, № 2.

Запорожська Січ була потрібна Москві до того часу, поки Москві загрозувало вороже кримське ханство. Коли ж, після щасливої війни 1769 — 1774 року, усю силу татарську знищила Росія, долю Січі було вирішено. Ще ж до того в самій Січі, під впливом тяжких обставин життя, починалася деморалізація — починалися суперечки mezi козаками та старшиною. Коли до цих суперечок приєднались ще сутички з новоросійським „генераль-губернаторомъ“ Потьомкиним, цариця Катерина II доручила Потьомкину зруйнувати Січ.

Князь Прозоровський з військом підійшов до фортеці св. Лизавети (теперь Лизавет) і там діждався генерала Текелія (сербин родом). Текелій обложив Січ, а Прозоровський почав брати „паланки“ запорожські й „зімовники“. Кошовий Кальнишевський, з старшиною — Головатим та Глобою, зібрав раду. Рада прохала:

„Позволь, батьку-отамане, нам на башті стати — не позволим москалеві Січі руйнувати!

Не дозволиш з палашами, дозволиш з кулаками, а щоб слава не пропала поміж козаками!“

Січовий пан-отець Володимир, став прохати козаків, щоб не йшли брат на брата. Текелій заарештував старшину, забрав клейноди (печатку, бунчук) і розіслав старшину в затвір по монастирях до віку. Серпня пятого 1775 року виїшов маніфест, що скасовував Січ і повертав усіх запорожців на селян. ¹⁾ Генерал Прозоровський і Потьомкин одержали від цариці по 100,000 десятин запорожської землі. Частина запорожців виїшла в Туреччину й заснувала в Добруджі „Задунайську Січ“, яка проіснувала до 1828 року. Останнім кошовим „Нової Січі“ був Кальнишевський, а „Задунайської“ — Гладкий. Потьомкин, щоб затримати запорожців від втікання за кордон, заснував з них „Чорноморське військо“ й доручив старшині — Антонові Головатому й Харькові (Захаркові) Чепізі скликати охочих людей. По скінченні турецької війни, в якій Чорноморське військо брало славу участь, чорноморцям 1792 року визна-

¹⁾ Пк. 304.

чено на мешкання землі меж Кубанню й Азовським морем. Першим кошовим чорноморським був Харько Чепіга.¹⁾ Може, про цього Харька згадує пісня № 43 (р. 15), а може тут мається на увазі сотник Харько, що брав участь в гайдамацькому повстанні 1764 року (покарано його на смерть у м. Жаботині 1766 р.).

Останній кошовий Січі, Петро Іванович Кальнишевський або Кальниш, був дуже поважний і розумний чоловік. Був з нього гарний отаман: він влучно вів боротьбу з гайдамаками, що нищили запорожські хутори-зімовники, і славно воював з турками. Був він і прозорливий адміністратор: він добре бачив, що вояцька Січ вже кінчає свою ролю, і тому вживав заздалегідь багатьох заходів, щоб повагом перевести вояцький запорожський побут на хліборобський стан. При Кальнишевському ж виник цілий ряд селищ, де жило так зване „поспільство“ — селянство війська запорожського. Кальнишевський, як і остання козацька старшина, мав на меті як найкраще покінчити з Московією ділом миром, тому й не дали ніякої одсічі запорожці москалям під час руйнування Січі, та уряд надзвичайно жорстоко розпорядився з старшиною: писаря Глобу заслано в монастир на північ, суддю Павла Головатого до Сібіру, в Тобольський монастир, а кошового Петра Кальнишевського в Соловецький монастир, на Білому морі. Людина надзвичайної сили й витривалости, він прожив в самотньому затворі (випускано його було тільки до церкви по великих святах та для говіння) цілих 27 літ, поведився надзвичайно спокійно й поважно, і вмер 1803 року, маючи 112 літ від роду. Був він людиною дуже побожною й між иншим збудував 1764 року у місті Ромнах чудову церкву св. Покрови чистого козацького стилю. Цю церкву тепер перенесено до Полтави.²⁾

¹⁾ Пк. 67, ст. 466—467.

²⁾ Пк. 253.

viii. Б у р л а ц ь к е ж и т т я ¹⁾.

94

1. За Сібіром сонце сходить, —
хлопці, не зівайте:
ви на мене, Кармелюка,
всю надію майте!
5. Бо Кармелюк добрий хлопець —
він по світу ходить,
не їдну дівчиноньку
із розуму зводить.
Не їдну дівчиноньку,
10. не їдну вдовицю,
хорошу, чорняву —
яку доведеться.
Повернувся я з Сібіру,
та не маю долі:
15. хоч, здається, не в кайданах,
а все-ж не на волі! ¹⁾
Слідять мене в день і в ночі,
всю годину;
нігде ж мені подітися, —
20. я 'д журби загину!
Асесори, ісправники

¹⁾ „Бурлак“ — бездомний чоловік, що ходить на заробітки. Також — нежонатий.

²⁾ Пк. 188, десяток X, № 1.

- за мною вганяють, —
більше-ж вони людей вбили,
ніж я грошей маю.
25. Зібрав собі штирі тисяч —
що ж кому до того?
Зловив мене пан асесор,
здер до останнього.
Іще каже: „Втікай, серце,
30. та добре ховайся;
а як зловлять тебе другі,
то не признавайся!“
Маю жінку, маю діти,
та я їх не бачу!
35. Як згадаю про їх долю,
то не раз заплачу!
Зібрав собі хлопців жвавих...
Що ж кому до того?
Засідають по дорогах,
40. ждуть подорожнього.
Чи хто їде, чи не їде, —
часто дурно ждати,
а як нема запаснього,
то тре пропадати.
45. Аж то їде пан-владика:
„Здоров будьте, хлопці!“
— „Здоров, здоров, пан-владико!
Благослови, отче!“
Пан-владика згорнув руки,
50. оддав всенькі гроші;
оглянувся кругом себе —
все хлопці хороші!
Зовуть мене розбійником,
кажуть, що вбиваю;
55. я нікого не вбиваю,
бо й сам душу маю.
У багатого візьму я,
убошому даю;
оттак гроші поділивши,

60. я гріху не маю.
Ні я їсти, ні я пити,
ні я говорити;
прийде туга до серденька, --
не знаю, як жити.
65. Пішов би я собі в місто, —
всюди мене знають,
де би я не повернувся, —
скрізь мене піймають.
А так треба стерегтися,
70. треба в лісі жити;
хоч, здається, світ великий,
а нігде подітись! ¹⁾

Кармелюк народився 1788 року в селі Головчинцях, литинського повіту, на Поділлі. Був він дворовим пана Пигловського, походив з чесної хліборобської родини. За якусь провину пан віддав його в москалі. Кармелюк мав тепер вернутися до своєї жінки й дітей тільки через 25 років. Нудьга за родиню зробила його дезертиром. Довго переховувався він у литинському повіті, крадькома бував дома, а тим часом „зібрав собі гарних хлопців“ і грабував заможних людей. Нарешті, через жінчину зраду, попав до в'язниці, а з неї й у Сібір, та не надовго: скоро втік він звідтіля. Тут починається його довголітня боротьба з урядом. Пять разів тікав він з сестрогів та заслання.

Кармелюк був людиною надзвичайної сили й великого хисту. Тому мав він дуже багато товаришів, серед яких завжди з'являвся несподівано; був великий охотник до передягання й до всякого жарту. Грабуючи багатих, ніколи не займав він бідноти. Розбійницьке життя часто здавалося йому занадто тяжким: він скаржився на нього своїм товаришам і заздрив навіть кріпацькому життю своєї сем'ї. Судові акти переказують, що спіткавши випадково свого старшого сина Івана, Кармелюк зі сльозьми казав йому: — „Не йди, синку, по моїх слідах!“ За вроду і вдачу жінки любили Кармелюка, а сам він після жінчиної зради не раз даремне

¹⁾ Пк. 63, ст. 618.

силкувався найти собі вірну дружину. Через жіночу ж зраду було його взято в останній раз 1835 року, та живим він не дався до рук — забито було його з рушниці.¹⁾

Не можна ніяк згодитися з поглядом д-ра Ролле (польського історика), котрий вважає Кармелюка за простого бунтаря проти польської культури, за звичайного розбійника. Кармелюк—це наслідок сумної епохи тяжкого кріпацтва, протест проти соціальної неправди життя, як раніш Семен Гаркуша (з 1740-х до 1780-х рр.). Тому ходить між народом про нього багато пісень і ріжних оповідань-легенд, де вдатного розбійника змальовано справжнім героєм, що оступається за бідних проти панів і багатих. Його навіть убити можна тільки кулею, зливою з срібного карбованця.

Тип „благородного“ розбійника взагалі у всіх народів цікавив і народну творчість (порівн. російські пісні про Стеньку Разіна та ин.) і красне письменство (Гаркуша у О. Стороженка, типи Данилевського, Пугачов та Дубровський у Пушкіна, Карл Моор у Шилера, типи В. Скота та ин.).

50.

1. Гомін, гомін по діброві,
туман поле покриває,
мати свна проганяє:
„Іди, сину, пріч від мене —
5. нехай тебе Орда візьме!“
— „Мене, мамо, Орда знає —
в чистім полі об'їзжає!“

¹⁾ Шк. 288.

- „Іди, сину, пріч від мене —
нехай тебе Турчин візьме!“
10. — „Меце, мамо, Турчин знає —
сріблом-золотом наділяє!“
- „Іди, сину, пріч від мене —
нехай тебе Ляхи візьмуть!“
- „Мене, мамо, Ляхи знають —
15 пивом-медом напувають!“
- „Іди, сину, пріч від мене —
нехай тебе Москаль візьме!“
- „Мене, мамо, Москаль знає —
жить до себе підмовляє!“
20. — „Вернись, сину додомоньку —
змию тобі головоньку!“
- „Мене, мамо, змиють дощі,
а розвіють буйні вітри,
а розчешуть густі терни,
25. а висушать ясне сонце!“¹⁾

Пісня має подвійне розуміння: 1) показує трагедію бурлацького життя і той смак до мандрювання, що являвся вже наслідком нещасливих життьових обставин; 2) символізує тяжке життя України, що завжди мусила собі шукати підмоги в спілці з сусідніми державами.

51.

Andantino

Ой на-стї-ла та чо-рна хма-ра, став дощ на-кра-па-ть ой там збі-ра-єть сї-ра-во-ло-та
до корч-ми гу-ля-ть.

1. Ой, наступила та чорна хмара,
став дощ накрапать,
ой, там збиралась бідна голота
до корчми гулять.

¹⁾ З Полтавщини. Голос з Пк. 187, Збірн. II, № 7.

5. Темна хмара наступила,
став дощик іти:
„Благослови, отамане,
намет нап'ясти!“
Ой, нап'яли козаченьки
10. червоний намет
та п'ють вони горілочку
ще й солодкий мед.
Усі пани, усі дуки
у наметі сіли,
15. наша браття сиромашня
та і не посміли.
Наша браття сиромашня
та і не посміли —
взяли квартиру горілки з жарту
20. та й на дощі сіли.
Прийшов же наш пан-отаман —
стало йому жаль:
над своєю голотою
жупан свій розіп'яв.
25. Іде багач, іде дукач,
п'ян валяється,
із нашої голотоньки
насміхається.
Ой, як крикне пан отаман
30. на свою силу:
„Візьміть, візьміть превража дуку —
вибийте в шию!“
Один бере за чуприну,
другий дула б'є:
35. „Не йди, не йди, превража дуко,
де голота п'є!“
Пішов багач, пішов дукач
і не оглядавсь —
десятому заказував,
40. щоб не насміхавсь! ¹⁾

¹⁾ Цк. 188, IV десяток, № 1.

52.

1. Як я був багат, то всяк мене знав,
як я приулав, то й брат не пізнав!
Маю п'ятачок, та піду в кабачок,
а в тім кабаці сидять багачі,
5. мед-горілку п'ють, а мені не дають
да мене, молодця, й у потилицю б'ють:
„Пойди ж ти, дурак, да пойти ж ти, колпак,
пойди — протверезись, ума наберись!“¹⁾

53.

(Дума).

1. Ой, полем, полем Килиїмським,
битим шляхом Ордиїнським,
гей, гуляв, гуляв бідний козак-нетяга²⁾ сім год
і чотири,
та потеряв з під себе три коні воронії.
5. На дванадцятий год повертає, —
козак-нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі,
три сиромязі³⁾,
опанчина рогозová⁴⁾,
10. поясіна хмельová!
На козаку, бідному нетязі, сап'янці —
видні п'яти й пальці,
де ступить — босої ноги слід пише.

1) З під Златополю, від М. В. Шеманського.

2) „Нетяга“ — бідолаха, кому доля не тягне.

3) „Сиромяга“ — семеряга = серяга — свитка з самого простого сукна.

4) Опанча з рогози. „Рогоза“ або „рогоз“ — болотяна рослина (*tupha angustifolia*).

- А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка ¹⁾,
15. зверху дірка,
хутро ²⁾ голе, околиці Біг-має;
вона дощем покрита,
а вітром на славу козацьку підбита.
Іще ж то козак, бідний нетяга, до города Черкас
прибуває,
20. Насті Горової, кабашниці степової, шукає-питає.
Скоро козак-нетяга Насті Горової, кабашниці сте-
пової, допитався,
зараз у світлицю вбрався.
Там пили три ляхи,
дуки-срібляники:
25. первий пив Гаврило Довгополенко Переяславський,
другий пив Війтенко Ніженський,
третій пив Золотаренко Черниговський.
От вони пили-підпивали,
з козака-нетяги насміхали,
30. на шинкарку покликали:
„Гей, шинкарко Горовая,
Насте молодая!
Добре ти дбай, —
нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай,
35. сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати
виpixай;
бо десь він по винницях, по броварнях валявся,
опалився, ошарпався, обідрався,
до нас прийшов добувати,
а в иншу корчму буде нести пропивати!“
40. Тоді шинкарка Горовая,
Настя, кабашниця степовая,
козака-нетягу за чуб брала,
в потилицю з хати вибивала.
То козак-нетяга добре дбає,
45. козацькими п'ятами опинає.

1) „Бирка“ — вівця. Шапка „бирка“ — з овечої шкіри.

2) „Хутро“ — міх.

- Поти п'явся,
поки до порога добрався.
Козацькими п'ятами за поріг зачіпає,
а козацькими руками за одвірки хапає,
50. під мисник голову козацьку-молодецьку ховає.
Тоді два ляхи, дуки - срібляники, на його
поглядали,
з його насмікали,
а третій, Гаврило Довгополенко Переяславський,
був обашний:
із кармана людську денежку виймав,
55. Насті кабашній до рук добре оддавав,
'а ще стиха словами промовляв:
„Гей“, каже: „ти, шинкарко молода, ти, Насте
кабашна!
„Ти,“ каже: „до сих бідних козаків-нетяг хоч злая,
да й обашна:
коли б ти добре дбала,
60. сю денежку до рук приймала,
до погребя одходила,
хоч борощового ¹⁾ пива уточила,
сьому козаку, бідному нетязі, на похмілля живіт
його козацький скрепила!“
Тоді Настя Горовая,
65. шинкарка степовая,
сама в льох не ходила
да наймичку посилала:
„Гей, дівко-наймичко!
Добрё ти вчини,
70. кінву-чвертівку ²⁾ в руки вхопи
та в льох убіжи,
та вісім бочок мини,
а з девятої поганого пива наточи.
Як маєм ми його свиням виливати,
75. то будем ми його на таких нетяг роздавати!“

¹⁾ „Борощовий“ — „борщовий“ — попсоване „мартовський“.

²⁾ „Кінва“ — дерев'яна кварта, кухоль.

- Тоді дівка наймичка у льох убігала,
та девять бочок минала,
та з десятої п'яного чола ¹⁾ меду наточила,
та в світлицю вхождає,
80. свій ніс геть од кінви одвертає,
буцім то те пиво воняє.
Як подали козаку в руки ту кінву,
то він став біля печі
та й почав підпивати пивце грече ²⁾.
85. Взяв, раз покоштував, удруге напився,
а втретє як узяв ту кінву за ухо,
то зробив у тій конівці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбирати,
став козак конівкою по мосту добре погримати,
90. стали в дукив - срібляників із стола чарки й
пляшки скакати,
і стала шинкарська груба на десять штук скрізь
по хаті літати,
не стали тоді ляхи, дуки-срібляники, за сажою
світу Божого видати.
Тоді ті ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали,
словами промовляли:
95. „Десь сей козак-нетяга нігде не бував,
добрих горілок не пивав,
що його й погане пиво оп'янило!“
Як став козак-нетяга тєє зачувати,
став на ляхів грізно гукати:
100. „Гей ви, ляхове,
вразькі синове!
Ік порогу посувайтесь,
мені, козаку нетязі, на покуті місце попускайте!
Посувайтесь тісно,
105. щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із
лаптями сісти!“
Тоді ляхи, дуки-срібляники, добре дбали,
дальше ік порогу посували,

1) самого міцного.

2). „Грече“ — добре.

- козаку-нетязі більше місця на покуті попускали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
110. із-під поли позлотистий недолимок ¹⁾ виймає,
шинкарці молодій за цебер меду застановляє.
Тоді ті ляхи, дуки-срібляники, на його поглядали,
словами промовляли:
„Гей, шинкарко Горовая,
115. Насте молодая,
кабашнице степовая!
Нехай сей козак, бідний нетяга, не мається в
тебе сеї заставщини викупляти,
нам, дукам-срібляникам, нехай не зарікається
воли поганяти,
а тобі, Насті кабашній, груб топити.“
120. Оттоді то козак, бідний нетяга, як став сії
слова зачувати,
так він став чересок ²⁾ виймати,
став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь стіл
червінцями устилати.
Тоді дуки-срібляники, як стали в його червінці
зоглядати,
тоді стали його вітати
125. медом шклянкою
і горілки чаркою.
Тоді й шинкарка Горовая,
Настя молодая,
істиха словами промовляє:
130. „Ей, козаче,“ каже: „козаче!
Чи снідав ти сьогодні, чи обідав?
Ходім зо мною до кімнати,
сядем ми з тобою поснідаєм
чи пообідаєм!“
135. Тоді козак, бідний нетяга, по кабаку походить,
квартирку ³⁾ одчиняє,
на бистрій ріки поглядає,

1) „Недолимок“ — чекан (ручна зброя).

2) „Чересок“ — „черес“ — шкуратяний пояс. в якому носили гроші.

3) „Квартирка“ — віконце.

- кличе, добре покликає:
„Ой, ріки,“ каже: „ви ріки низовії,
140. помішниці Дніпровії!
Тепер або мене зодягайте,
або до себе приймайте!“
Оттоді один козак іде,
шати дорогії несе,
145. на його козацькі плечи надіє;
другий козак іде,
боти сап'янові несе,
на його козацькі ноги надіє;
третій козак іде,
150 шличок козацький несе,
на його козацьку голову надіє.
Тоді дуки-срібляники стиха словами промовляли:
„Ей, не єсть же се, братці, козак, бідний нетяга,
а єсть се Хвесько Ганжа Андибер,
155. гетьман запорожський!..
Присунься ти до нас,“ кажуть: „блнжче,
поклонимось тобі нижче,
будем радиться, чи гаразд - добре на славній
Україні проживати!“
Тоді стали його вітати медом шклянкою
160. і горілки чаркою.
То він тее од дуків-срібляників приймав,
сам не випивав,
а все на свої шати проливав:
„Ей, шати мої, шати! пийте гуляйте:
165. не мене шанують, бо вас поважають.
Як вас на собі не мав,
то й чести од дуків-срібляників не знав.“
Тоді то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман запо-
рожський, стиха словами промовляє.
„Ей, козаки,“ каже: „діти, друзі-молодці!
170. Прошу я вас, добре дбайте,
сих дуків-срібляників за ліб, наче волів, із за
стола вивождайте,
перед вікнами покладайте,

- у три березини потягайте,
щоб вони мене споминали,
175. мене до віку пам'ятали!“
Тільки Гаврила Довгополенка Переяславського за те улюбив,
край себе садовив,
що він йому за свою денежку пива купив.
Тоді ж то козаки, діти, друзі-молодці, добре дбали,
180. сих дуків-срібляників за ліб брали,
із за стола, наче волів, вивождали,
перед вікнами покладали,
у три березини потягали,
а ще стиха словами промовляли:
185. „Ей, дуки,“ кажуть: „ви, дуки!
За вами всі луги і луки, —
нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати і коня
попасти!“¹⁾

Пісні 50, 51 і 52 дають малюнки з життя козацької „голооти“. Численні пісні про „голоту“ і про її боротьбу з „дуками“ можна вважати, як матеріал, як первооснову для думи про Ганджу Андибера. „Дума цяя — дальший розвиток пісень, тільки з цікавою вставкою — переодяганням Ганджи, що, певне, стоїть в звязку з мотивом переодягання в великоросійських „билінах“, переодягання казкових лицарів — з метою навчати“²⁾.

Вчені дослідувачі відносять думу про Андибера до часів Хмельницького. Ів. Каманін бачить в Хвеськові Ганджі Андибері спільника Б. Хмельницького Ганджу, який 1648 року схиляв реєстрових козаків на бік Хмельницького й далі був уманським полковником³⁾. Отже проф. М. Грушевський гадає, що в думі „оспівано під образом Ганджи Андибера — Івана Брюховецького“⁴⁾. Після постригу в ченці Юрася Хмельниченка, коли на лівобічній Україні сперечались за гетьманську булаву Сомко й Золотаренко, виступив новий кандидат на булаву, — Іван Брюховецький, що грав на

¹⁾ Пк. 170, т. I, ст. 200—209.

²⁾ Пк. 112, VII, ст. 53.

³⁾ Пк. 139, окр. ст. 10.

⁴⁾ Пк. 67, ст. 337.

амбіціях Запорозжя, де збірався все народ незаможній, неродовитий. Брюховецький одягався дуже бідно, вдавав з себе великого прихильника „чорного“ люду й підкопувався під старшину. Всім цим здобув він собі велику симпатію простого народу. Золотаренко й Сомко з'єднались проти нього, та вже було пізно. На „Чорній“ Раді у Ніжені (1663 року) запорожці та просте козацтво підняли бунт проти старшини й обрали за гетьмана Івана Брюховецького. Сомка, Золотаренка та ще де-кого суджено за зраду й стято їм голови без всякої вини. ¹⁾

¹⁾ Цікаво порівняти образ Ганджи Андибера думи з постаттю І. Брюховецького з роману П. Куліша „Чорна рада“.

ІХ. Чумацькі пісні.

54.

Moderato.

Та наї- ка-ли чу-ма-ки з У-кра- ї-ни, та й розпу-сти-ли во-ли по до-ли-ні.

1. Та наїхали чумаки з України, ¹⁾
та й розпустили воли по долині.
Та розпустили воли по долині,
та викресали вогню з оружини.
5. Та викресали вогню з оружини,
та розложили вогонь з рогозини.
Ой, розложили вогонь з рогозини,
та розпустили пожар по долині.
Ой, розпустили пожар по долині,
10. да й попалили гнізда солов'їні.
Ой, попалили гнізда солов'їні,
та кричить соловей — репетує,
ой, кричить соловей — репетує,
да ніхто ж його не рятує. ²⁾

55.

Allegro non troppo. *piu mosso.*

Мо в Киє-ві на ри-нок-у - , та не чу-ма-ко-ри-лок-ку, - ой, не чу-ма-к, не чу-ка - - Е, та ва-ри-шів
на-ку-ва - Е. щоб вт-ки ку-ли

¹⁾ Помилкою в нотах підписано слова „та й“ під третьою чвертю п'ятого такту замість того, щоб почати ними шостий такт. Тому, співаючи далі пісню, треба пам'ятати, що кожен вірш тексту вкладається як-раз у п'ять тактів мотиву, а також не вживати зазначеного в сьомім такті legato з першої чверти на другу.

²⁾ З Полтавщини. Голос від О. А. Левитського (з Київщини).

1. Що в Києві на риночку
та п'є чумак горілочку, —
ой, п'є чумак, п'є-гуляє,
товаришів напуває,
5. щоб вірні були.
Пропив чумак сірі воли,
пропив чумак свої вози, —
пропив воли, пропив вози,
пропив ярма ще й занози —
10. все своє добро.
Прокинувся чумак вранці
да й полащав у гаманці:
всі кишені вивертає,
аж там грошей вже чорт-має —
15. нічим похмелиться!
Прийшов чумак до шинкарки:
„Сип, шинкарко, хоч півкварти!“
Шинкарочка на бік дметься
ще й з чумаченька сміється —
20. набір не дає.
Скинув чумак жупанину:
„Сип, шинкарко, четвертину!“
— „Ой, не всиплю четвертину —
давай грошей хоч з полтину —
25. тоді пий-гуляй!“
Вийшов чумак на могилу,
глянув чумак на долину:
стоять воли, стоять вози,
стоять ярма ще й занози —
30. не його добро!
„Ой, піду я да й на Дін,
не по рибу, а по сіль —
знову гроші заробляти,
воли знову купувати —
35. то й буду чумак!“¹⁾

1) З Подтавщини.

56.

1. Ой, косить хазяїн та на сіножаті,
аж кривавий піт летється,
а чумак сидить в холодку під возом
та з хазяїна сміється.
5. „Ой ти, чумаче, молодий козаче,
іди сіна косити!“
— „Не здужаю, дядьку, не здужаю, батьку,
та й коси волочити!“
Ой, сидить пугач та й на могилі,
10. та як „пугу“ та й „пугу“!
Ой, поспішайте, молодії хлопці,
та до темного лугу!
Ой, которії та й поспішали,
то ті в лузі зимували;
15. а которії не поспішали,
то ті в степу пропадали.
„Ой, хоч смійся, хоч не смійся,
то за сміх тобі буде:
ой, прийшла зима — лихая година —
20. волам сіна не буде.“
Ой, прийшла зима — лихая година —
нічим волів зимувати.
Ой, бере чумак батіг та налігач,
та йде сіна купувати.
25. Ой, іде чумак шляхом-вулицею,
та зуб на зуб трясеться, —
та нема в його свити ні кожуха,
ще й вустілка волочеться.
Ой, іде чумак шляхом-вулицею,
30. та зуб на зуб трясеться,
а сидить хазяїн в хаті край віконця,
та вже з чумака сміється.
„Ой, продай, дядьку, ой, продай, батьку,
та хоч вязочку сіна:
35. ой, вже ж моя бідна худобонька
та у степу засіла!“

- „А як же я кликав тебе, вражий сину:
„іди сіна косити!“
то ти одказав, що не здужаєш
40. і коси волочити!“
— „Ой, продай, дядьку, або дай, батьку,
а хоч вязочку соломи,
та йди до мене, та до мого воза,
набери собі соли“.
45. — „Ой, не хочу ж я йти до твого воза,
а ні соли в тебе брати:
заплати міні, — може, я й стану
тобі воли зимувати!“
Ой, сидить пугач та на могилі,
50. та на вітер надувся;
ой, сидить чумак на переднім возі
та вже лиха здобувся.
Ой, сидить чумак на переднім возі —
на важницю ¹⁾ схилився, —
55. ой, правою та рученькою
та за серце вхопився.
— „Ой ви, чумаки, молодєє браття,
зробіть же ви славу:
та викопайте міні молодому
60. та глибокую яму!
Ой ви, чумаки, молодєє браття,
ви люде пригожі, —
та побудуйте міні молодому
домовину з рогожі!“
65. Ой, котилося та яснее сонце
та між могилками...
„Ой, уже ж міні не чумакувати
та із вами, чумаками!
Ой, як-же буде з вас которий, браття,
70. в своїй сторононці, —
поклоніться отцю, моїй старій неньці
і моїй дівчиноньці!“ ²⁾

¹⁾ Ваговий дрюк, що ним підважують воза, коли мажуть. Теж — те-
рези, котрими важили чумаки сіль.

²⁾ Пк. 291, ст. 130.

57.

1. Ой, у полі криниченька —
з неї вода протікає,
ой, там чумақ молоденький
сірі воли напуває.
5. Воли ревуть, води не п'ють:
в Крим доріженьку чують..
Ой, Бог знає, Бог відає,
де чумаченьки ночують...
Ой, ночують чумаченьки
10. в степу край дороги —
розпустили сірі воли
по зеленій діброві.
Ой, умер чумақ молоденький
у неділеньку вранці, —
15. поховали та чумаченька
та в зеленім байраці:
висипали над чумаком
та високу могилу,
посадили в головоньках
20. та червону калину.
Прилетіла зозуленька
та й сказала: „куку!“
— „Подай, милий, подай, орле,
та хоч правую руку!“
25. „Ой, рад би я, моя мила,
обидві подати, —
та налягла сира земля,
що не можна підняти!“¹⁾

58.

(співається на мотив № 44).

1. Ой, високо та сонечко сходить,
а низенько заходить, —
наш отаман по дворочку ходить,

¹⁾ Пк. 291, ст. 135.

- гей, та словесно гворить:
5. „Ой ви, хлопці, превдалі молодці!
Гей, уставайте, вози мажте,
гей, вози мажте, ярма надівайте,
сірі воли запрягайте!“
Хлопці встали, вози помазали,
10. нові ярма понадівали,
гей, нові ярма понадівали,
сірі воли позапрягали.
Степом ідуть, нові вози риплять,
гей, сірі воли ремигають ¹⁾, —
15. із-за лісу, лісу зеленого,
гей, розбойнички виглядають.
— „Ой, здорови ж, превражіє сини!
А котрий між вами отаман?“
Наш отаман сидить між возами,
20. гей, обливається сльозами,
наш отаман сидить між новими,
гей, обливається дрібними.
— „Ой ви, хлопці, превдалі молодці!
А беріть лиш дрюки в руки,
25. гей, ви бийте, бийте — не жалійте,
на нові вози кладіте!
Поїдемо в гóрод у Полтаву
да наробим собі слави:
розбойничків сорок і чотирі,
30. а ми в десятих їх побили!“ ²⁾

59.

Moderato.

Бу-ло кі-то, бу-ло кі-то, тай ста-ла зи-ма, як не бу-ло ти-го-донь - ки,
гей, гей, тай та-пер не-ма.

¹⁾ „Ремигати“ — жувати жуйку (жвачку).

²⁾ З Полтавщини.

1. Було, літо, було літо та й стала зима,
як не було пригодоньки, та й тепер нема.
Ой, ходив чумак молоденький сім рік по Дону,
та не було пригодоньки ніколи йому.
5. Ой, ішов чумак молоденький з Криму до-дому,
сталась йому пригодонька за всю дорогу...
Сталась йому пригодонька не в день, а в ночі —
занедужав чумаченько, з Криму ідучи, —
занедужав чумаченько, з Криму ідучи,
10. при широкій дороженьці воли пасучи.
Ой, пішов чумак молоденький в Самарь ¹⁾ на базар,
червоною китайкою головку звязав.
Занедужав чумаченько, заслаб та й лежить,
та ніхто ж його не питає, що в нього болить.
15. Ой, болить в нього молодого серце й голова:
помірає чумаченько, а роду нема!
Гей, прийшов же тут та до чумаченька отаман
його,
бере його за рученьку, жалує його...
— „Отамане, отамане, рідний батьку мій!
20. Ой, бери воли, бери вози та й додому йди!
Бери мої воли - вози — поховай мене,
бери мое срібло-злото — поминай мене!“
Іскинув же чумаченько із себе жупан:
„Воли мої полові ²⁾, хто ж вам буде пан?“
25. Іскинув же чумаченько із себе кожух,
припадає к сирій землі, теплий зводить дух.
Ой, вдарили та й одразу у великий дзвін —
се ж по тому чумакові, що ходив на Дін;
ой, вдарили та й одразу в дзвони у во всі —
30. то ж по тому чумакові, що ходив по сіль.
Ой, ревнули сірі воли в новому ярмі:
поховали чумаченька в чужій стороні;
ой, ревнули сірі воли, степом ідучи, —
поховали чумаченька, з Криму везучи. ³⁾

1) Місто Самарь згадує грамота Ст. Баторія 1570 року. В 1794 році переведено сюди повітове місто Новомосковськ (на Катеринославщині).

2) Світло-рудий або сірий з жовтим одсвітом. 3) З Полтавщини.

60.

1. „Ой, чумаче, чумаче, життя твоє ледаче!
Чом не сієш, не ореш, чом нерано з Криму йдеш?
Чом нерано з Криму йдеш, не всіх чумаків ведеш?“
— „Ой, я сію і ору, ще й зараня з Криму йду,
5. що раненько з Криму йду, ще й всіх чумаків веду.
Нема тільки одного — брата мого рідного:
десь zostався у Криму, а сіль важить на вагу.
Терез¹⁾ з сіллю уломивсь, ще й чумаченько убивсь.
Отамане, батьку наш, ой, порадь же тепер нас!
Що ми будем робити — волів нічим кормити!“
— Ой ще, хлопці, не біда — єсть у полі лобода:
косіть, хлопці, лободу, забувайте всю біду!
— „Отамане, батьку наш, порадь же ще тепер нас:
що будемо робити — нічим хлопців кормити!“
— „Косіть, хлопці, комишу, та наварим кулішу,
та вкинемо чабака, та помянем чумака!“²⁾

Чумаками³⁾ звалися українці, що їздили на волах у Крим — по сіль, а до Чорного та Азівського моря — по рибу. Повернувшись до-дому, розвозили вони сіль та рибу по ярмарках. Чумацтво було дуже поширене не тільки поміж „лейстровими“ козаками, — не цуралися його й „січовики“ та міщанство, навіть і мілкопомістна шляхта („панки“), бо переважно чумацтво можна считати органом зовнішнього торгу України з самих старих часів її існування.

Ще договір Ігоря з Візантією (945 р.) говорить про рибні промисли на дніпровському лимані. Єсть і інші свідoctва на протязі кількох віків. З України привозили на

¹⁾ „Терез“ або „терези“ — те ж, що й „важниця“ (див. прим. до пісні 56). ²⁾ З Полтавщини.

³⁾ Коли саме виникла назва „чумак“ — невідомо. Найчастіш ведуть цеє слово від назви хвороби „чума“, бо чумаки, ходячи по сіль та рибу, вимазували собі дьогтем штани й сорочку, щоб вберегти себе від чумної пошести. Крім того самий вигляд чумака, завжди вмазаного дьогтем, при-трушеного чорним пилом і обсмаленого степовим вітром, робив його чорним, похожим на чумного хворого.

південь хутро, сало, мед, віск та інше, а брали сіль та рибу. Торг був „німий“: не знавши мови, каже літописець, „помавали руками“. Три шляхи було до того торгу: 1) водяний — „ізъ Варягъ въ Греки“ — по Дніпру; 2) „Залозний“ — на Дунай, у Болгарію; 3) „Соляний“ або теж „Солоний“, що пізніш зветься „Муравським“ — по Ворсклі, Берестоватій, Самарі — до Перекопу. Коли доводилося везти якийсь крам на Південь, люде збиралися цілими караванами, бо інакше не можна було оборонитися від наскоків ватаг розбійників і кочовників. Так було за старих часів, так було й пізніш, коли піднялася на Україні козаччина, а з нею й чумацтво.

Чумаки найчастіш ходили двома шляхами: 1) „Чорним“, що вів через Черкаси, Київ на Волинь і Львів (звався цей шлях теж „Шпаковим“ від имени відомого чумацького ватажка Шпака), і 2) „Муравським“, про який була річ вище. По цих „одвічних“ шляхах, як тільки підсохнуть дороги та зазеленіє трава, тяглися численні чумацькі „валки“. Кожна валка мала свого виборного „отамана“. Цей отаман ішов завжди попереду з своїм возом, показував дорогу, становив сторожу, давав розпорядок, коли їхати, коли ставати на одпочивок, розбірав сварки між ватажками й т. д. Крім отамана, вибірався ще „кухарь“ (кашовар), якому доручали всякий запас що до їжи, а також казан і тагани.

Чумак бував ранній, середній і пізній. „Тільки заспіває жайворонок у лузі“, — виходить чумак у дорогу. Це — „ранній“. Додому вернеться він „на жнива“. Погодує волів, одпочине й знову йде в дорогу „об Илиї“ (20 липня). То — чумак „середній“. А „пізній“ йде в дорогу в осені — „перед Покровою“.

Чумакування було дуже користна річ. Бувало чимало таких чумаків, що водили (вже в половині XVIII в.) до 150 возів у Крим і на Дін. Вони заробляли не менш дванадцяти тисяч карбованців на рік. Отже не всякий міг братись за чумакування, бо це була таки й річ дуже небезпечна. Поки йшла валка по території Запорозжя, поки траплялись козацькі „зімовники“, де можна було не тільки

заночувати, а навіть мати від запорожців допомогу й оборону, все було добре. Перейшовши ж за Дніпро коло Микитиноного перевозу, чумак мазав сорочку й одержував дьогтем од чуми, набивав рушницю, добував з возу списа й кожну хвилину мусив бути готовим до якоїсь сутички: то нагайці наскочать, то налетять татари, а то й просто розбійники-гайдамаки нападуть на валку, вискочивши з „нетрів“¹⁾, де вони переховувались. Чумаки дуже не любили болотяних „нетрів“ і часто запалювали їх („на пожари пускали“), щоб викурити з них „превращих гайдамаків“. Рідко траплялося одбути чумачку без „пригоди:“ то наскок який-небудь, то захворіє хто з чумаків, а то й воли в котрого „пристануть“. Під впливом всіх цих подій, широкого степу й тихого волового ходу робився характер чумака суворим, неповоротним і філософичним.

Чумацькі пісні, то повні щирого ліризму, то цілком трагічні, zostалися памяткою старого чумацтва. Пізніш, коли козацтво відіграло свою славу на протязі трьох віків ролю, — чумацтво дало в себе притулок козацькому лицарству. Потупивши „гострі шаблі“ й „списи“, подружились козаки з тихими волами й зачумакували. У своє чумацтво перенесли вони всі звичаї колишнього лицарства: тут та ж свята сила товариства, той же широкий, невпинний розмах гультяйства. Чумацтво вабить до себе козака, як перш вабило лицарство. Іде він з чумачкою,

„оглянеться назад себе —

вмиється сльозами“,

отжеж не може він зостатися коло жінки й дітей: могутній голос степу широкого зове його до себе. Мати прохає сина:

„Иди, сину, до-домочку —

змию тобі головочку!“

А син, як колись козак, одмовляє матері:

„Ізмий, мати, сама собі,

або моїй рідній сестрі!

Мені змиють дрібні дощі,

а розчешуть густі терни,

¹⁾ „Нетрі“ — густі комиші по болотах.

а висушить ясне сонце,
а розвіє буйний вітер!“

Час іде, і дух чумацького лицарства гасне, а сувору величню постать старого чумака змінює образ підневольного візника, якого наняв рядчик:

„Ой, ради ми би вернутися —
рядчик не пускає“.

Пісні чумацькі правдиво відбивають на собі риси чумацького життя: тут чимало жвавого, бадьорого настрою, отже ж багато більш тут сумних малюнків, багато більш про смерть, ніж про життя. ¹⁾

¹⁾ Пк. 291, ст. 1—78.

х. Рекрутські пісні.

61.

Forsternato

Сто-їть я - вів над во- дою - вво- ду по-хи- лив-ся, на ко- за- ка при-го- донь-ка-ко-зак за-жу- рив-ся.

1. Стоїть явір над водою — в воду похилився,
на козака пригодонька — козак зажурився.
Не хилися, явороньку: ще ти зелененький!
Не журися, козаченьку: ще ти молоденький!
5. Не рад явір хилитися — вода корні миє;
не рад козак журитися, да серденько ние!
Ой, поїхав в Московщину козак молоденький —
оріхове сиделечко і кінь вороненький.
Ой, поїхав в Московщину да там і загинув,
10. свою рідну Україну на віки покинув.
Казав собі насипати високу могилу,
казав собі посадити в головах калину:
„Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
будуть мені приносити од родоньку вісти“. ¹⁾

М. Драгоманов гадає, що ця пісня могла скластися в часи походів наших козаків у Московщину для грабарської роботи, коли, як звісно, вони дуже журились на чужій стороні й дуже там помірали. Бантиш-Каменський знайшов відомість в ділах малоросійських Іностранный Коллегії, що в Ладозьськiм поході 1721 р. померло козаків 2460 чоловік,

¹⁾ Пк. 97, част. розд. II, ст. 114—115. Голос з Полтавщини.

та було хворих 244, не рахуючи полків Миргородського й Стародубського, з котрих не прислано відомостей. „Спеціфікація полку гадяцкого“ приводить такі числа:

„Року 1721 въ мѣсяцѣ февралѣ 3 дня въ походы ладозкый выходило всѣхъ козаковъ сотнѣ полковой гадяцкой Ивана Пѣрятинского господарей и наемныхъ 122

Туда идучи, всѣ въ цѣлости дошли на каналъ, ни одинъ зъ нихъ не умеръ, а дошедши на означенное мѣсце, на самой работѣ въ сей сотнѣ полковой гадяцкой померло самыхъ господарей по мѣстцу . . . 25

Той же сотнѣ, повернувшись ку домамъ, померло самыхъ господарей 10

Повернувшись къ домамъ, той же сотнѣ козаковъ самыхъ наемныхъ на пути померло 11

Оставшіеся на пути болніе 6

Итого . . . 52“

Звичайно, ми не залічуємо нашої пісні прямо до числа так званих рекрутських, — ми подаємо її як, стару й дуже гарну інтерлюдію до цього сумного циклу народньої творчости.

62.

1. Ой, зацвіла калинонька в лузі —
тепер моя головонька в тузі;
ой, зацвіла калинонька в'яла —
тепер моя головонька п'яна!
5. Ой, не так же п'яна, як похмельна:
усім козаченькам переміна дана,
мені молодому — служити самому;
мені переміна — служба неперемінна. ¹⁾

63.

1. Ой, галочки-сизоперочки, підіймайтесь вгору —
молодії новобранці, верніться до-дому!
Ой, раді б ми поднятись — туман налягає,
ой, раді б ми вертатися — гетьман не пускає!

¹⁾ Пк. 386. т. V, ст. 960 (№ 48).

5. Бодай гетьман щастя не мав, ні кошовий долі —
пішли наші новобранці не по своїй волі! ¹⁾

Обидві пісні вже з того часу, коли козаччина стала повертатися на салдагчину, а гетьман і кошовий перестали рахуватися з „волею козацькою“.

64.

1. В неділеньку у ночі
сходилися багачі;
стали раду радити, —
кого в некрути взяти:
5. „Є у вдови два сини,
то віддаймо в осени.
Багатого не ‘дати —
буде землю орати;
як візьмемо бідного,
10. буде плачу не много.
Гей, у вдови гарний син —
він до того способен:
як віддамо сироту,
позбудемось клопоту!“ ²⁾

65.

1. Ой, зачула ж моя доля,
що не бути мені дома,
бути ж мені у неволі,
у некрутському наборі!
5. Скоро козак догадався,
до дівчини заховався:
„Ой, дівчино, моє серце,
сховай мене під ряденце!“
Скоро люде догляділи,
10. кругом хату обступили,
в дівки двері розломали
і козака уловили;

¹⁾ Ibidem, 959 (№ 47).

²⁾ З Полтавщини.

- бистрі ніженьки сковали,
білі рученьки звязали,
15. посадили у возочок,
сами сіли в передочок
та й повезли въ городочок.
Сами коней поганяють
да й на хлопця поглядають, —
20. щоб і коней не втомити,
щоб і хлопця не впустити.
На кониках піна пала —
недалеко вже Полтава.
Приїхали до Полтави,
25. оддатчики повставали,
бистрі ніжки розковали,
білі ручки розвязали
да повели у світлицю,
посадили на скамницю,
30. чорні кудрі підголили
да й муницю начепили,
по базару поводили,
вином - медом напоїли.
„Лучче б мені волів пасти,
35. ніж тепера з коня впасти!
Лучче б мені погонити,
ніж з панами говорити!
Лучче б мені з грабельками,
ніж тепера з шабельками!“¹⁾

66.

¹⁾ Пк. 204, ст. 159.

1. Та по-під гаєм зелененьким доріжка лежала,
та туди ж наша судариня некрут виряжала.
Ізписала, змалювала вдовиного сина —
хорош, хорош вдовин син на воронім коні!
5. На воронім коні грає в голубім жупані,
за ним іде стара мати та плаче-ридає.
Взяла коня за поводи та й стала питати:
„Ой, сину ж мій, мій соколе, де ж тебе шукати?“
— „Шукай в степу край дороги, моя рідна мати!“
10. Там я буду, моя мати, горе горювати,
своїм чубом молодецьким степи застилати,
а своєю кровницею моря доповняти!“
— „Ой, сусіди, ви, близькії, вороги тяжкії —
як ви ж мою біду знали, мені не сказали!“
15. Тоді ж мені ісказали, як сина звязали,
як звязали ноги й руки — на воза поклали.
А звязавши ноги й руки, везуть до Прилуки,
а з Прилуки й у Полтаву на вічну пірисягу.
Присяг царю, присяг Богу, одрікся од роду —
20. прощай, сину, мій голубе, не думай до дому!
Ой, хто царю вірно служить, — не плаче й не
тужить,
а хто царя наругає, марно пропадає!“¹⁾

67.

1. Ой, горе, горе — не салдацькее життя!
Гей! Що не дають а ні плакати ні ридати!
Гей, що не дають а ні плакати ні ридати,
гей, тільки дають чорну галочку спитати:

¹⁾ З Полтавщини. Голос від В. О. Щепотьєва.

5. „Ой, ти, галочко чорненькая, маленька, гей!
Гей, чи була ж ти аж у моїй стороні?
Гей, чи була ж ти аж у моїй стороні, гей!
Ой, чи журяться родителі по мені?“
— „Ох, і була ж я аж у твоїй стороні, гей!
10. Ой, гірко плачуть всі родичі по тобі.
Ой, отець плаче, по дворику ходячи, гей!
Гей, ненька плаче, білу постіль стелючи.
Ой, братік плаче, сірі воли пасучи, гей!
Ой, сестра плаче, русу косу чешучи.
15. Ой, жінка плаче, мале дитя тішучи, гей!
Гей, дітки плачуть, по-під тинню ходячи“.
Гей, дітки плачуть, по-під тинню ходячи, гей!
Гей, горе ж мені — у неволі живучи!¹⁾

Народня творчість спинилася на рекрутчині більш, ніж на інших явищах громадянського життя — про це свідчить велика кількість рекрутських пісень, що находимо по етнографічних збірниках. Отже всі ці пісні мають дуже сумний загальний колорит — це пісні про горе. Салдатчина — „тяжкая неволя“ для хлопців:

„Ой, хлоп'яча біда — у некрути брати,
а дівчача біда — не рідная мати.“

Від часу смерті Петра I до другої половини царювання Олександра I російська армія побільшилась у чотири рази. Це доповнення провадилось за допомогою рекрутських наборів. Непомірно довгий термін служби (до 1834 року — 25 років) — це одна з причин страшної зненависти до рекрутчини: весь молодий вік ішов на службу, до-дому вертав чоловік інвалідом — ні сил для праці, ні сім'ї, ні здоров'я. Не мало також допомагав ворожому відношенню народа до салдатчини й загальний погляд на салдата, його права, його ролю: начальство дивилося на салдата тільки, як на машину в своїх руках. „Салдат повинен боятися ціпка в руках свого капрала більш, ніж ворожої кулі“ — так мовляли в XIX ст. у Пруссії, звідки йшов мілітаризм у Росію.

¹⁾ Пк. 188. XII десяток, № 1.

Це все було причиною того, що рекрутина залишила нам тільки сумні пісні. Ще за часів гетьманщини починається поневолення козацьке: козащина повертається на салдатчину.

„Бодай гетьман щастя не мав, ні кошовий
долі —
пішли наши новобранці не по своїй волі.“

До встановлення всесословної воїнської повинності і при кріпацтві — постачання рекрутів було в руках дідичів, а по казенних селах — в руках громади. Панське вередування або сваволя сільських „багатирів“ мали широкий простір для всякого зловживання.

„Ой, за тими столами сидять пани рядами,
думають-гадають, кого в салдати брати.
Де пять — там не брать, де чотирі — не велять,
де три — то втікли, де два — там нема,
а у вдови один син, та й той пішов під аршин,
ще й аршина не дійшов, а в салдатушки пішов.“

„Хто має викрути — не піде в некрути“ — мовляє приказка. На перекір приговору рекрут пускається на „викрути“, хочє втекти від „неволі“, навіть часто робиться „бурлакою“. Знаючи це, „воріженьки“ стараються захопити його раптом і поводяться з рекрутами дуже суворо. Маємо цікаве посвідчення сучасника про старовинні рекрутські набори. „Вхопили мене тайно й зовсім несподівано, забили в дибиці й повезли. Читачу! Коли не приходилося тобі бачити колишнього рекрутського набору, то можеш вважати себе за щасливого. Нічого страшнішого я й уявити собі не можу!... Сидить собі чоловік у своїй хаті, або працює на своєму чи панському дворі, і гадки собі не має, бо прикази про набори держали у дуже великому секреті. Раптом, з приказу панського, накидаються на нього, хватають, вяжуть мотузком чи поясом руки назад, забивають ноги в дибиці, держать під сторожою два-три тижня, а потім валять, як колоду, на воза й везуть під сторожою у „Присутствіє“. Там обголять, передягнуть і поженуть за сотні, тисячі верст.... Нікому нема діла, що я один у батька, що в мене

жінка й діти дрібненькі! Вхопили й повезли! Так панові подобалося!“.....¹⁾

Особливо тяжко впливало на рекрут підголювання чубу бритвою: „подивився рекрут на свого чуба —
сів некрут да жахнувся,
за головку ухватнувся.“

Прощається рекрут з роднею і — часто навіки — йде в чужу сторону, на тяжку, незрозумілу науку. За всяку провину, за всяку помилку — паліччя. Просяться новобранці:
„Ви, старі салдати, що в вас білі руки,
не бийте нас, не лайте нас — навчить нас науки,
бо ми в свого пана того не робили,
но сіяли та й орали, за плугом ходили!“

Наберуться лиха рекрути, поки дійдуть тієї науки, поки вже скаже инший:

„а в нашого царя-государя да все добре служити,
єсть що їсти й пити, хороше, хороше ходити
та нічим ся журити!“

В піснях не видко, щоб салдати розуміли ту мету, для якої існує їхня служба, розуміли звязок між народними інтересами й причинами рекрутського набору. Народ, що утворив героїчну Січ, коли робив це по своїй власній волі,—полохливо, як заєць, тікав від рекрутського набору, куди пригоняли його палицею.²⁾

¹⁾ Пк. 401.

²⁾ Пк. 31.

хІ. Пісні про панщину й волю.

68.

1. Була Польща, була Польща та й стала Росія —
не заступить син за батька, а батько за сина.
Пішов батько із сохою, а син із косою,
пішла мати на лан жати в неділю з дочкою.
5. „Ой гріх, мати, ой гріх, мати, у неділю жати!“
— „Не гріх, доню, не гріх, доню, — не я встановила,
не гріх, доню, не гріх, доню, — не я встановила:
то панщина-даремщина все те наробила!“
Ой, ходить піп по церковці, книжечку читає:
10. „Ой, щож бо то за страх Божий, що людей немає?“
— „Ой, як же нам, та й батюшко, до церкви ходити:
ой, з неділі до неділі гонять молотити!“¹⁾
Прийшли вони до ланочку: „Помагай нам, Боже,
і святая неділенька, велика Госпоже!“
15. Сіли ж вони обідати — гіркий наш обіде!
Оглянутьса назад себе, аж оконом їде.
Приїхав він до ланочка, нагай розпускає:
„Ой, чом же вас, вражих людей, по троє немає?“
— „Ой, як же нам, добродію, по троє ходити:
20. одно старе, друге мале — нікому робити!“²⁾
Ой, зачав їх оконом лаяти та бити:
„Ой, чом же вам, вражим людям, снопів не носити!“
А в нашого оконома червоная шапка,
як приїде до панщини — скаче, як та жабка.
25. А в нашого оконома шовкові онучи —
плачуть, плачуть бідні люде, із панщини йдучи.

1) Пк. 143, ст. 89.

2) Пк. 63, т. III, ст. 634 (з № 1468 взято наші рядки 19—20).

- По'блазили волам шиї, бідним людям руки —
набралися бідні хлопи за панщини муки! ¹⁾
Ой, ярини по півтори, озимини копу —
30. треба її змолотити та доброму хлопцу,
змолотити і зв'язати і в шпихлір ²⁾ зібрати,
а ввечері по вечері та на варту ³⁾ стати!
Прийшли вони до шинкарки: „Дай, шинкарко,
квартиру!
Вип'єм з жалю по стакану, та й станем на варту!“ ⁴⁾

69.

1. А що маєм, пане-брате, тепера робити?
Іде черга до винниці весь тиждень ходити.
Ой, пішов я в понеділок, пішов і во второк,
аж виїхав пан комисар — дав нагаїв сорок.
5. Ой, ходив я увесь тиждень, ходив до суботи,
аж виїхав і сам дідич: „Чорт-ма з вас роботи!“
А в неділю дуже рано да у дзвони дзвонять —
осаули з козаками до винниці гонять.
„От“, думав я: „пане-брате, Богу помолюся!“
10. Осаула бере за лоб, б'є кием по ушах.
В чужім селі дзвони дзвонять, а в нашому тихо!
В чужім селі добра чорт-ма, а в нашому лихо!
А наші осаули знають панську ласку —
з чоловіка штани деруть, а з жінки — запаску.
15. Ой, ходімо, пане-брате, да за круті гори —
нехай тута виводяться круки да ворони,
ой ходімо, пане-брате, в степ да в гайдамаки! ⁵⁾

70.

1. За горою за крутою косарики косять
[та] у пана Саливона собі хліба просять.

¹⁾ Додано рядок 28 (з Полтавщини).

²⁾ Комора для зернового хліба й борошна.

³⁾ Сторожа („на варті стояти“ — „на часах“).

⁴⁾ Пк. 287, ст. 4—5.

⁵⁾ Пк. 287, ст. 7.

- Ой, косили косарики півтори неділі —
не бачили косарики хліба ні скорини.
5. Ой, косили косарики та радили раду,
та й убили Саливона за усю громаду.
А в нашого пана плетені тини —
оце тобі, вражий пане, хазяйські сини!
У нашого пана побиті колючки —
10. оце тобі, вражий пане, хазяйські дочки!
У Київі огонь горить, в Дорогинці — димно,
як убили Саливона — усім панам дивно.
В його дочки Галюточки на голові стрічки, —
куди тягли Саливона — кров'янії річки;
15. в його дочки Галюточки в поділках мережки, —
куди тягли Саливона — кров'янії стежки!
Ой, убито, вбито — на весь двір простягся, —
його синок Іванюша за серденько взявся.¹⁾

Саливон жив у с. Дорогинці, Ніженського повіту на Чернигівщині. А вбито його саме перед волею. Цікаво зазначити в пісні розробку на підставі улюблених загальних образів (порівн. пісню „про Бондарівну“ № 39).

71.

1. На панщину хожу, хожу — нігди панам не догожу.
Хожу в зимі, хожу в літі, — не догожу нігди в
світі.
Ото, хлопці, наші злидні: тра ходити на день —
три дні.
Як прийде понеділок, — кожен знає своє діло:
5. начне сонечко сходити, — ми приходим молотити;
в понеділок колотаєм, а в вівторок витрясаєм,
а в середу б'єм солому, опівночи йдем до-дому.
А як воля настала, то тогді нам лекше стало —
ходить пан нас просити: „Прийдіть, хлопці, моло
тити!

¹⁾ Пк. 63, т. III, ст. 638.

10. Дам горілки воко ¹⁾ пити, іще й люльки покурити!“
Тепер наші жінки — пані, йдуть на ниву хоть
нерано:
серпом голить, юрком ²⁾ в'яже, а в полудень
спати ляже.
Серпом голить, юрком душить, — заплатити ввечері мусить.
- Виїхав пан на нивоньчу, пошкрябався в голівоньку:
15. копів мало й снопів рідко, заплатити — нема
звідки.
Коби рідко, снопів мало, а в кармані лекше стало.
„[Ой], паноньку - голубоньку, не шкрябайся в
головоньку:
сядь на коня, їдь до-дому, лічи гроші, як полову!
Тогді було в карти грати, як ходив мужик дурно
жати:
20. мужик дурно набовився, а пан його ще й набовився! ³⁾

72.

1. Ісходьтєся, громадяне, щось маєм казати,
як дождемо воскресення, воленьку читати!
Ой, летіла качечка, в очереті впала —
за фебрєля місяця панщина пропала.
5. Пішла наша панщина, аж гори тряслися,
а за нею всі пани: „Панщино, вернися!“
— „Не вернєся, забарюся, бо не маю часу,
було мене шанувати із першого разу;
було мене шанувати та й не катувати,
10. за собашню не міняти та й не продавати!“
Пішла наша стара пані пшениченьки жати,
а за нею пан з дітками колоски збірати.
Назбірєли колоссячка повнєнькі кармани:
„Колєсь були ми пани, — тепер шарлатани!“
15. Ой ти, місяць, ой ти, ясний, не світи нікому,

¹⁾ Міра, що нею міряли горілку, вино („воко“ = „око“).

²⁾ Кілочок, що вживається для того, щоб тужче вязалися снопи.

³⁾ Пк. 63, т. III, ст. 639.

тільки царю Олександрю, як іде до-дому;
тільки царю Олександрю ще й його царівні, —
тепер наші мужики із панами рівні! ¹⁾

73.

1. Дай-же, Боже, здоров'я нашому цареві,
що нам зробив вольность, нашому краєві!
Дай же, Боже, здоров'я нашої царівні,
що зробила з мужика, що з панами рівній!
5. Дай же, Боже, здоров'я ще царевим дітям,
що нам вільно заробляти, де самому хотіти!
Дай же, Боже, заробити та й на Боже дати,
що не ходять осавули по-під наші хати!
Ой, у полі могилочка з вітром говорила, —
10. ой, у тій могилочці панщина зогнила! ²⁾

Панщина та визволення від неї — з'явища надзвичайної ваги що до народнього життя, і тому можна б гадати, що повинні вони яскраво відбитися на народній пісні російській та українській, отже ж цього не бачимо. Російських пісень про панщину майже зовсім не записано, білоруських пісень вже більш, а українських є досить багато. Про визволення від панщини ні російських ні білоруських пісень нема зовсім, українських же є де-кілька, і найбільш поширена з них — закордонного, австрійського, ще й до того не усного, а письменного походження.

Ще в XVIII віці Марія Терезія та Йосиф II скасували кріпацтво, панщина ж ще зоставалася, хоч вже в сорокових роках XIX століття німецький уряд і частина польських дідичів переконалися, що час уже облишити цей останок феодализму. Поступова частина польського шляхетства, що стояла за визволення хлопів від панщини, бачила в цьому визволенні спосіб агітації за відродження польської держави. Отже народ не співчував цим національним змаганням. В 1846 р. селяне (галицькі українці й поляки) перебили не малю польських повстанців і панів. Коли 1848 року піднялася у Відні революція, панщина фактично стала знищу-

¹⁾ Пк. 63, т. III, ст. 642.

²⁾ Пк. 95, IV, ст. 643.

ватися сама собою. Повстало питання — кому тільки проголосити її скасування, — чи самим панам, чи урядові. Майже всі пани висловилися взагалі проти скасування панщини ¹⁾. Тоді цісарь, спіраючись на національний рух, що почав з'являтися, як опозиція польському націоналізму межі русинами, проголосив скасування панщини. Панам залишилося тільки видавати реформу цюю, як справу своїх рук, хоч ніхто тому й не йняв віри. Пани видруковали по-українському й розповсюдили так звану „Піснь радости“.

1. „Прилетіла ластівонька до нашого села,
ой, прийшла нам новинонька для всіх нас весела.
Ой, летіла ластівонька та по-над рікою,
змилювалися ляшеньки над нашої бідю.
5. Зі́халися та ді Львова, стали розмовляти:
„Занехаймо на панщину хлопів виганяти!
Занехаймо виганяти, годі того буде,
бо і хлоп не товарина, бо і хлопи люде!“
Рада в раду, рада в раду треба ся згодити:
10. „Хлопи люде, як і другі — з людьми треба жити!“
Єден, другий, третій каже, і всі пристали,
щоби з хлопом в згоді жити—з хлопом ся братали.
Написали до цісара, нехай о тім знає,
що для хлопів пан ся своєї панщини зрікає.
15. Прилетіла ластівонька та до нас з весною —
ой, приїхав пан зі Львова до нас з новоюю.
Ой, приїхав та й сказав вам: „Помагай Біг, люде!
Як бувало, так бувало, — тепер добре буде:
нема тепер вже панщини, нема гатамана,
20. щоб ходив колядувати по-під вікна зрана!
Нема хлопа, нема пана — лише всі єднакі —
так всі хочем, і так всі жадають поляки.
Як сусіди, як братія, — тра ся милувати,
бо всіх єден Отець пан Біг, єдна земля — мати!“
25. Ой, летіла ластівонька від села до села,
розійшлася новинонька для всіх нас весела!

¹⁾ Згодилися лиш самі замотані пани, які вже не одержували від своїх маєтків прибутку.

- Ой, летіла ластівонька по-над берегами —
най ляхи будуть здорові — тримаймо з ляхами!
Прилетіла чужа птиця, сіла з голубами,
30. позаздростив тяжкий ворог згоді межі нами.
З'їхав з циркулю ¹⁾ комисар — та й нам публікує,
що пан Цісарь панську працю для хлопів дарує..
Ой, перестань, комисару, тев голосити, —
бо ми давно вже не ходим панщини робити!
35. Ой, єсть у нас приповістка — каждый русин знає:
„Не приробить, хто не дбає, не дасть — хто не має!“
Ой, єсть у нас еще друга (прости, Пане Боже!):
„... той, котрой дає більше, а ніжели може!“
А. Л. ²⁾

Отже зама́х панський пропав даремне: вже через два місяці після виходу в світ „Пісні радости“ видрукувано в „Зорі Галицькій“ два вірші — переробки „Пісні радости“, які було видано за твір якоїсь панни з К...

I.

1. Прилетіла зозуленька, та й стала кувати:
„Ой, щось я вам, добрі люде, маю повідати!
Як вже гаї зеленіли, я до вас вертала,
сіла-м собі в темнім лісі, трохи-м спочивала.
5. Аж ту разом щось збудніло, я ся споглянула —
яке-мь диво побачила, аже-мь ся забула!
А то панщину свобода перед собовь гнала,
загнала ю в ліси, дебрі, щоби там пропала..
А за нею женуть пани, взяли ю просити:
10. „Вертай, вертай назад до нас—нема з відки жити!“
Панщина їм заповіла: „Що ж я тому винна?
Сами-сь те мя відправили, я вам була вірна“.
— „Не в той способ ми с тобою хтіли ся розстати —
ми судили, що тя колись знов будем вітати.
15. Ми не вмієм молотити, наші жінки — жати,
ми не знали, що так тяжко на хліб працювати.
До кав'ярні нема з чим йти та й чортика грати—

¹⁾ „Циркуль“ — округа, волость (гал.) ²⁾ Пк. 95, III, ст. 414—415.

- бо в кишені всюди пусто — відки ж його взяти?
З арендаря вже не можна більше витягати,
20. бо вже на борг хлоп не хоче горілочки брати“.

II.

1. Ой ти, зоре Галицькая, якажесь нам ясна:
так есь красно засвітила, аж паншина згасла!
Хоть так ясно засвітилась, не всі видять люде —
ой, суть такі межі нами, що мають полуди.
5. Ой ти, зоре Галицькая, не світи нікому,
тільки нашій руській справі, як піjde до-дому! ¹⁾

Від цих двох пісень і від „Пісні радости“ пішли розповсюжуватися по Галичині, а далі й по Україні численні варіанти пісні про „зозулю“, або „ластівоньку“, або „качечку“, що оповіщає людям про вольність, при чому в пісню вплітається то глізування над панами, то подяка цареві за визволення, то малюнки скасованого кріпацтва й новітньої волі для людської праці, то надії на дарування податків, то всі мотиви вкупі. М. Драгоманов каже: „Народні пісні складаються під час загального захоплення якимсь почуттям, але й при повній до того ж ясності для людей певного факту або обставин“. Тому треба було чималого часу для того, щоб народня творчість, розворушена „зозуленькою“, яку особливо пропагандувало духовенство, переварила чужі думки й образи й утворила поряд з ними нові свої чудові малюнки. В Росії ніщо не зачепило цього боку життя, на правобережній же Україні антагонізм між селянством і шляхтою, який підогрівався ще пропагандою духовенства, був причиною того, що самосвідомість народня проявилася дужче. І в українських і в галицьких піснях часто бачимо ми побіч з протестом проти панства роялістичні ідеї, що пізніш в „коломиїках“ змінюються ворожим настроєм, коли не збулися надії на поменшення податків:

Ой, цісарю-цісарику, яке-ж ти ледащо:
береш людей, береш гроші, та й не знати за що!“ ²⁾

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Пк. 95, III, ст. 438; IV, ст. 627 та ин.

XII. Цехова пісня.

74.

По маму. що наш да - токо

Не-хай же нас Бог рят-ує що наш батько не статку - є; бе-ре Іван-а і Дем'я-на,
Пет-ра Іван-а і Сте-па-на, Мак-си-ла, Се-ме - на ще й Те-реш-ка.

1. Нехай же нас Бог рятує,
що наш батько не статкує ¹⁾:
бере Івана і Дем'яна,
Петра, Гриця і Степана,
5. Максима, Семена ще й Терешка.
Зібралася кумпанія
невеличка, але чесна —
їдні сіли по один бік,
другі сіли по другий бік,
10. Купер'ян найстарший — посередині.
Зібралися ми та всі тутечки
не простіі люде, все — ремеснички:
то писарі, то малярі,
то ковалі, то слюсарі,
15. то музики, то дзвонарі,
то шевчики, то крамарі,
виноварі й пивоварі,
Купер'ян — цехмейстер над соломою.
Ой, дай же нам, Господи, що ми зібрались,
20. що ми собі трошечки понапивались!

¹⁾ „Статкувати“ — добре вести діло, хазайнувати, працювати.

- Хто маючий, хто багатий,
хто покірний, хто завзятий,
хто вродливий, хто хороший,
кому течуть з річок гроші,
25. а Купер'ян каже: „Я — весь у злоті!“
Біжить Ганна ще й Тетяна —
страшать батька Купер'яна,
біжить Ганна ще й Данилко:
„Тікай, татку, куди видко!
30. Ось мамуня йде — всім біда буде!“
Одні кажуть: „Іскриймося!“
Другі кажуть: „Признаймося!“
Один каже: „Сидім тихо!“
Другий каже: „Буде лихо!“
35. А Купер'ян каже: „Якось то буде!“¹⁾

Зміст цієї пісні взято з побуту Магдебурських цехових братчиків на Волині. Правобережна й лівобережна Україна ще за часів польської влади здобула собі так зване Магдебурське право²⁾, а в Польщу воно перейшло з Германії, з города Магдебурга. Згідно з цим правом різні міста мали земельну власність і могли накладати мійське мито — торговее, ваговее, помірне, мостове та ин. Накладалося таке мито й на ремесників, які поділялися на цехи. Братчики різних цехів гуртувалися в спілки, котрі повинні були боронити інтереси цеху.

Пісня розповідає про те, як „цехмейстер над соломою“ Купер'ян зібрав до себе на бенкет братчиків. Побутовий малюнок дає нам риси національного українського характеру так саме, як у великоросійських „билінах“ оповідання про Новгородську складчину „братчини Нікольщини“ малює риси торгового укладу життя Новгорода і широкого бенкетування „удалыхъ добрыхъ молодцевъ“ (див. „биліну“ про Ваську Буслаєва).

¹⁾ Пк. 187, Збірн III, № 40.

²⁾ Істнувало воно на Україні до 1783 року, коли магістратські й ратушні суди було замінено судами по „Учрежденію о губерніяхъ“.

хп. Д у м и п о б у т о в і.

75.

(Дума).

1. Ой, у неділю, барзо рано-пораненьку
да то не в усі дзвони дзвонили, —
як у крайньому домі отець і мати говорили.
Отець і мати говорили
5. та у чужую стороньку сина випроважали:
„Та іди ж ти, сину, между люде —
там тобі лучче буде!“
— „Ей, то як то мені, мати, не хотілося у чужій
стороні пробувати:
будуть мене люде знати,
будуть мене пришельцем називати!“
Та то сестра старша коня веде,
середульшая зброю несе,
найменшая брата випроважає
та словами промовляє:
15. „Ой, мій братіку милий,
як голубонько сивий!
Відкіль тебе в гості виглядати:
чи з буйного вою ¹⁾,
чи з чистого поля,
20. чи з славного люду Запорожжя?“
— „Ой, не виглядай мене, сестро,
ні з буйного вою,
а ні з чистого поля,
а ні з славного люду Запорожжя;

¹⁾ „З війни“ (співець Вересай).

25. а возьми, сестро, жовтого піску
та посій на білому камені,
та вставай раненько,
та поливай пісок частенько
ранніми і вечірніми зорями
30. та все своїми дрібними сльозами!
То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,
а об Різдві калина в лузі білим цвітом процвітати,
а об Василю ягоди зржати,
жовтий пісок на білому камені схожати
35. та синім цвітом процвітати,
хрещатим барвінком камінь устилати, —
то тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!*
— „Ой, братіку ж мій милий,
як голубонько сивий!
40. Ой, якова ж я в світі стала,
що я сього од старих людей не-чувала:
ой, щоб о Петру ріка замерзала,
а об Різдві калина в лузі процвітала
та об Василю ягоди зржала,
45. а щоб жовтий пісок на камені схожав,
синім цвітом процвітав,
хрещатим барвінком камінь устилав, —
щоб тоді брат до сестри у гості прибував!“
— „Ай ще-ж бо ти, сестро, та сьому не догадаєшся,
50. що уже о Петру рікам не замерзати!
Коли об Різдві калині не процвітати
і об Василю ягод не зржати,
жовтому піску на камені не схожати,
хрещатим барвінком каменя не встилати, —
55. то так то мені, сестро, у вашому домі гостем не
бувати!“
— „Ей, то ж добре то, братіку, знати
та у себе мати,
та у чужій сторононьці у дорогих кармазинах
похожати:
- то будуть тебе добрі люде знати,
60. ей, то будуть у тебе куми й побратими.

- Як пришибе тебе, братіку, на чужій сторононьці
злая година,
лихая хуртовина,
то одречеться тогді од тебе всяка названа родина:
65. і куми й побратими
і товариш вірненький!“
Як то трудно риби на суходолі,
звіру-птиці без поля, без діброви,
то так-то трудно на чужій сторонці пробувати
70. без роду, без сердешної родиноньки;
як то трудно із сирої землі камінь ізняти,
то так-то тяжко-важко на чужій сторононьці без
роду, без сердешної родиноньки помірати!
Да услиши, Господи, у прозьбах, у молитвах
люду царському,
75. народу християнському
і всім головам слухащим
на многі літа,
до кінця віка! ¹⁾

Цю думу звав Остап Вересай „Отчим“, бо, на його думку, рідний батько не міг би випроважати свого сина так немилосердно.

Цікаво підкреслити тут описовий вираз „ніколи²⁾“, як художню ампліфикацію (розроблення) звичайної відповіді козака, що йде на війну:

„Возьми ж, мати, піску жменю,
посій його на каменю:
коли ж отой пісок зійде,
тоді твій син з війська прийде!“

Трохи більшу ампліфикацію знаходимо ми в відомій пісні:

1. Ой, колись була в степу воля,
а теперечки вже неволечка,
що болить серце ще й головочка.
Чорна хмара наступає,

¹⁾ Пк. 294, Матеріали, ст. 14.

²⁾ Пк. 333, ст. 59—60.

5. дрібен дощик накрапає,
мати сина навчає:
„Ой, слухай, сину, мого слова,
та не йди гулять, ночуй дома!“
Син матері не послухав,
10. сів на коня та й поїхав.
Менша сестра коня веде,
середня сідло несе,
а старшая услід іде:
„Коли, брате, в гості будеш?“
15. — „Візьми, сестро, піску жменю,
посій, сестро, на каменю.....
Вставай, сестро, зіроньками,
поливай, сестро, слізеньками;
вставай, сестро, ранесенько,
проривай пісок частесенько.....
Коли ж отой пісок зійде,
тоді твій брат в гості прийде!“
Нема з піску, нема сходу,
нема ж брата із походу;
нема з піску, нема цвіту,
пішов вже брат десь по світу.¹⁾

Крім того, цікаво ще зазначити в нашому варіантові просту зміну слів брата словами сестри, що, на думку Ц. Неймана, дуже часто трапляється по піснях і дуже рідко по думках.²⁾ І справді, в варіанті Котляревського ми бачимо між цими репліками звичайну вставку:

Брат (сестра) тоє зачуває,
до сестри (брата) словами промовляє.³⁾

¹⁾ З Полтавщини.

²⁾ Пк. 233.

³⁾ Пк. 119, ст. 193.

76.

(Дума).

(♩ = приблизно 68 м. м.)

Ой, що у Ки-є-ві на По-до-лі ої, там - шумі-ла со-сна зе-ле-на-я, а То-ж не со-сна шумі-ла, не
зо-зу-ля ку-ва-ла, а то вдо-ва ста-ре-сен-ка із сво-ї-ми діть-ми роз-мов-ля-ла.

1. Що у Києві на Подолі — там шуміла сосна
зеленая....
А то-ж не сосна шуміла, не зозуля кувала,
а то вдова старесенька із своїми дітьми розмо-
вляла:
„Сини-ж мої малесенькі,
5. да сини-ж мої ріднесенькі!
Да що я з вами, бідная удівонька, робити маю!
Ої, тяжко-важко білий камінь знімати,
а ще тяжче малих діток: виховати!“
Да удова старесенька жила-проживала,
10. по полю ходила — колос до колоска збирала,
хліб-сіль одирядала
да все малих діток виховала.
А на колінях упадала,
до Бога руки вгору підіймала,
15. в Господа великого хуртуни ¹⁾ то їй прохала:
„А поможи мені, Господи, сих діток виховати,
розуму з їх доброго дождати,
подружити,
худобою поділити,
20. дома їм постройти, на три часті їх розподілити!“
Ой, стала вдова старесенька жить-проживати,
став їй Бог хуртуну посилати:

¹⁾ „Хуртуна“ — щастя, доля (від лат. fortuna).

- подружила їх, худобою поділила,
дома їм построїла, на три часті їх розпроділила.
25. Ой, як стала вдова старесенька у синів проживати,
стали сини своїх жен напускати,
малих дітей не припиняти,
матір-вдову старесеньку гіркими словами-то
зневажати.
30. Стали матері-старесенькій хлібом-соллю докоряти,
із своєї хати виганяти
у чужий дом то й проживати.
Що й у Києві на Подолі в усі звони зазвонили,
а то люде про вдовиних синів говорили.
Ох, менший брат і старшому говорить:
35. „Ось дивися, брате, наче наша мати гріха не знає —
що в неділю рано-пораненьку до служби йдучи
блуда-вина напилась
й а із ніг повалилась!“
— „Ой ви, діточки мої!
40. Я третій день як у вустах хліб держала,
четвертий день як уста свої водицею прокропляла!
Отака ж, діти, мене великая смага то й напала, —
я й із ніг повалилась!“
Ой, як стали сини свою матір із свого дому ви-
ганяти,
45. та менший син ворота 'дчиняє,
а старший бере за руки, з двора вивождас,
середульший у плечи з двора випихас:
„Оце тобі, наша стара мати, шлях-дорога
і широкая ще й довгая!“
50. Ох, як пошла вдова старесенька путею-дорогою,
а зостріла вдову чужая чужаниця,
молода челядина:
„Ой, ходім, удово старесенька, до мене проживати —
я тебе буду хлібом-соллю воспитати!“
55. Ох, як пошла вдова старесенька в чужий дом
проживати,
став же їм [синам] Бог хуртуни не посилати:
стали їх дома грома побивати,

- стали їх дома погорати,
стали їх подвірря прахом-зіллям заростати.
60. Стали їх люде не почитати
ні в пахарстві, ні в реместві,
ні в усякому то й купечестві...
Ох, не багацько вдова старесенька жила-прожи-
вала в чужім домі —
шіснадцять то й літ...
65. Ох, менший брат старшому говорить:
„Ходім, брате, заберім матір у свій дом проживать,
чи не буде, брат, нам лучшої Господь хуртуни
посилать!“
Ох, як пошли сини своєї матері у свій дом
забірати —
на колінях упали,
70. матері великого звинення то й прохали:
„Ой, ходьом, мати, [у] наш дом проживати!
Ми будем, мати, своїх жен страхати,
малих діток припиняти —
не будем тебе, мати,
75. з своєї хати виганяти,
ох, не будем тебе, мати,
гіркими словами зневажати,
не будем тобі, мати,
хлібом-соллю докоряти!“
80. Ох, як пошла удова старесенька у свій дом
проживати —
став на хоромах прах-зілля посихати.
Стали їх люде почитати
і в пахарстві, і в реместві,
у всякому то й купечестві.
85. Став їм Бог хуртуну посилати
і хліб родити
і скотину то й плодити.¹⁾

¹⁾ Від лірника Герасіма Вахні з с. Шиловичів, 27 літ, записав С. І. Маслов 1902 року, 19 липня, на Іллінській ярмарці в містечку Ічні, Борзенського повіту на Чернігівщині. Пригрів записав О. М. Конопля; мотив — Д. М. Ревуцький. Рр. 1 — 6 трохи змінено по іншому варіантові.

Про ідею „вдови-матері“ див. вище розділ II. Головну ж ідею думи висловлено в навчанні, яким закінчується багатько варіантів: „щасливий то чоловік в світі буває, котрий отця й матір почитає“. Зміст нашого варіанту найбільш розповсюжений. По де-яких варіантах ускладняється він тим, що вдова, живучи в сусіди,

1. „руки до Господа-Бога піднімала,
сини свої проклинала:
„Гей, щоб вас у полі
побило разом три недолі!
5. Щоб вас перва недоля побила, —
щоб Бог хліба не вродив;
а друга недоля щоб побила,—
щоб не стали вас люде знати,
добрим словом покликати;
10. третя недоля щоб побила,—
щоб ви у своїй домівці на промешканні щастя-
долі не мали!“

Коли-ж збулось все, чого бажала мати-удова, і діти її прийшли до сусіди прохати знову, щоб ішла мати до них проживати, то

1. „тоді ж мати старенька до Бога, до Господа милос-
тивного руки піднімала,
Господа милосердного прохала-благала:
„Ой, услиш, Господи, просьби моєї,
не услиш клятви моєї,
5. що я своїх синів кляла проклинала:
у своїй голові великий прасунок ¹⁾ мала!“ ²⁾

Лірник Герасим Вахно, від якого записано наш варіант, більш ніяких дум не знав. Дума „про бідну вдову“ в наші часи — сама популярна між народом. Теж дуже популярна, хоч все ж менш поширена дума „про братів Озівських“.

¹⁾ „Прасунок“ — туга, скорбота, горе.

²⁾ З варіанту, що співав Т. Пархоменко. „Сборникъ историко-филологическаго общ. въ Нѣжинѣ“, т. V, ст. 188—189.

77.

(Дума).

1. Ой, да на славній Україні,
у славному лісі Лебедині,
то там-то жив-проживав дідок старенький,
Михійко маленький.
2. Та в цього дідка старенького,
Михійка маленького,
штани солом'яні, постолы боброві,
щиро-личані вязові,
а волоки ¹⁾ з жоночого валу в односталь несукані.
10. То він то в тому лісі Лебедині гуляє,
та на чистий степ поглядає:
то йому то бачиться, що в чистому степу молодиці
збирають полуниці.
То він то мерщій з ліса Лебедина вибігає,
15. та до тих молодиць успішає,
та до того міста поспішненько прибуває,
та на те місто пильненько поглядає:
аж то не молодиці збирають полуниці,
а воно очеретяні куниці
20. над річкою мають.
головками од вітру кивають.
То він чим дужче назад до ліса Лебедина поспішає
та те болото клене-проклинає:
„Та бодай же тебе, болото, проваллям завалило,
25. як ти мене з ліса Лебедина так далеко заманило!“
То він то впять у ліс Лебедин прихожає;
по лісу Лебедину похожає
та давні свої роскоші споминає:
„Що як то я у діда Соленка проживав,
30. то які я од діда Соленка речі прочував!
Що як то було людям добре в світі жити,
що було з ким у хаті говорити.
Як празника дожидає,

¹⁾ „Волоки“ — завязки до постолів.

та старенького дідка Михійка в Лебединському лісі наче зазначає його зникнення з історичної арени після приборкання р. 1768 російським військом останнього гайдамацького повстання („Коліївщини“) і зруйнування через сім літ Запорозької Січі. Запорозжці дійсно зібралися тоді в Лебединському лісі, і ліс їх згубив: багато їх з нього вже не вийшли, мусили там ховатись і поробились маленькими, старенькими дідками, що жили тільки згадками про „давні свої роскоші“. ¹⁾

Дума ця — пародія, мабуть, XVIII віку на справжні думи. В ній висміяно не тільки зміст козацького життя, а й саму архаїчну фразеологію дум, стиль їх. Рядки 6 — 8 узяті з думи „про козака Голоту“ (рр. 10 — 13).

Рядки

„То він то чим дужче назад до ліса Лебедина
поспішає....“

„То він то козацький звичай добре знає....“
узяті з варіанту думи „про Коновченка“. ²⁾

До нас дійшов ще варіант такої пародії. Це — дума „про вареників-невільників“.

1. На синьому морі,
під припічком долі,
да там куца собака обметицю ³⁾ їла.
Де не взялася з помийниці супротивна хвиля,
5. тому куцому собаці хвіст одкрутила,
а я сильне злякався —
на темні луга,
на густі ліса,
на дикі степа,
10. на піч у куточок сховався.
Через комін поглядаю:
там вареники-невільники в сметані потопають,

¹⁾ Пк. 139, окр., ст. 21 — 22.

²⁾ Пк. 112, VII, ст. 61.

³⁾ „Обметица“ — остача муки на жорнах і в ящику, що їх прикриває (у млині).

а я на них велике милосердіє маю —
в бездонний глечик скидаю. ¹⁾

78.

(Дума).

1. Ой, на татарських полях,
на козацьких шляхах,
не вовки-сіроманці квилять-проквиляють,
не орли-чорнокрильці клеочуть і під небесами
літають:
5. то сидить на могилі козак старесенький,
як голубонько сивесенький,
у кобзу грає-виграє,
голосно співає.....
Кінь біля його постріляний, порубаний,
10. ратище ²⁾ поламане,
піхви без шаблі булатної,
у ладівниці ³⁾ ні однісенького набою ⁴⁾.
Тільки й зосталась йому бандура подорожня,
та у глибокій кишені люлька-бурунька,
15. та тютюну пів-папушки.
Козак-сердега люлечку потягає,
у кобзу грає-виграє,
жалібно співає:
„Гей, братця, пани-молодці,
20. козаки-запорожці!
Де ви ся повертаєте,
як ви ся маєте?
Чи до Січі-матері прибуваєте?
Чи до Січі-матері прибуваєте,
25. чи Ляхів-ворогів киями покладаєте?

¹⁾ Шк. 386, V, стор. 1170.

²⁾ „Ратище“ — спис.

³⁾ „Ладівниця“ — патронташ.

⁴⁾ „Набій“ — патрон.

- Чи татар-бусурменів малахаями ¹⁾, як череду, у
полон заганяєте?
- Коли б мені Бог поміг старі ноги розправляти,
може б ще я здужав на останку віку вам заграти,
30. голосно заспівати!
Нехай би моя кобза знала,
що мене рука християнська поховала!
-
-
35. А вже мені старенькому без кобзи пропадати!
Не можу я по степах чвалати,
будуть мене вовки-сіроманці зустрівати,
будуть дідом за обідом коня мого заїдати.
Кобзо ж моя, дружино вірная,
40. бандуро моя мальованая!
Де ж мені тебе діти?
А чи у чистому степу спалити
і попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
45. Нехай буйний вітер по стенах пролітає,
струни твої зачіпає,
сму́тнесенько, жалі́бнесенько грає-виграває.
То, може, псдорожні козаки бігтимуть близенько,
почують, що ти граєш жалі́бненько,
50. привернуть до могили.... ²⁾

Дума цяя зберіглася тільки в одному незакінченому варіанті. Ів. Єрофеев каже про неї: „Уривок цієї думи дуже нагадує думу про Хведора Безрідного та думу про Самарських братів. Однакова обстановка — бойовище, одинаковий намір — звернути увагу козаків, що проїзджатимуть, — грою. Проте ми мало ймемо віри в справжність сеї думи, уже навіть і тому, що вона дійшла до нас всього тільки в одному варіанті, та й то нескінченому. Неприродним буде й те, далі, щоб старий козак, що сумно грає на бандурі, що

1) „Малахай“ — батіг, канчук

2) Пк. 170, т. I, ст. 185.

думає про смерть, про те, що вовки-сіроманці швидко рознесуть його тіло,— курив люльку...“¹⁾

Отже цей присуд треба вважати надто суворим. П. Житецький гадає, що ця дума по головному своєму мотивові і по багатьох деталях його розробки — зовсім народня.²⁾

І справді, в рядках 9—15 почувається якась підробка. В них занадто коротко для народньої пісні змальовано всю козацьку зброю. Ще ж до того, по інших думах не згадується ні про ратище, ні про ладівницю, а більш про коня та шаблю. Не зовсім певними здаються теж рядки 19—26, де козак бандурист звертається до козаків-запорозців. Отже цілком народнім духом і складом одлуновують ті місця думи, де річ іде про кобзу й старого козака. Кобза за старих часів займала досить поважне місце в козацькому житті. З кобзою йшов козак до дівчини:

„Не боїться козаченько ні грому, ні тучи —
хорошенько в кобзу грає, до дівчини йдучи“.

З кобзою не розлучався він і під час гульні козацької:

„Ой, далеко чути козака - орла, що йде з коб-
зиною:

на кобзоньці грає, ще краще співає,
та ж бо його ненька, та його старенька
із жалю омліває“³⁾.

Теплим почуттям, любов'ю до своєї „подруги мальованої“, пронизано ті численні надписи, що бачимо ми по старовинних малюнках козака з кобзою:

„Струни мої золоті, заграйте мні стиха,
ачей⁴⁾ козак-нетяжище позабуде лиха!“

Або в іншому місці:

„Гей, бандуро моя золотая!
Коли б до тебе жінка молодая —
скакала б і плясала б до лиха,

1) Пк. 112, VII, ст. 59.

2) Пк. 119, ст. 117.

3) Пк. 53, I, ст. 252, 272.

4) „Ачей“=„ачень“— чи не.

що не один би чумак одцурався б соли і міха!
Або як заграю, то не один поскаче,
а підождавши од того весілля та ще й заплаче!“

„Бандура, вірний товариш бездомного бурлаки, надає його образу широко-поетичні риси. Невдатно проспівав він пісню свого життя, тому й переніс він всю силу душі своєї в думу про життя своє. І співав він цю думу під голос бандури, яку звав він „дружиною вірною“, а перел смертю положив він її на степовій могилі, щоб буйний вітер, літаючи по степах, торкав струни її і далі ніс її сумний та жалібний голос...“¹⁾

Цікаво порівняти з нашою думою сербську (герцеговинську) пісню „Bolan Jovo i tambura“, яку проф. Сумцов вважає за первісне джерело або за один з варіантів її сербського оригіналу:

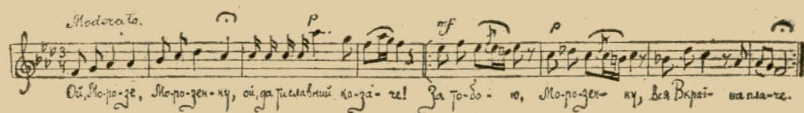
1. Na polju se al čador vijaše,
pod njim Jovo bolan bolovaše;
više njega tambura stajaše.
Bolan Jovo iz trave govori:
5. „Tamburico, moja dangubico!
Kōmeću te oštaviti pustu?
Da bih tebe oštavio majci,
u mene je ostarala majka;
da bih tebe ostavio seki,
10. seka će se udat za drugoga,
pa će drugi s tobom tamburati,
mojoj majci rane vrijedjati;
da bih tebe ljubi ostavio,
moja ljuba mlada i zelena,
15. ona će se udat sa drugoga,
pa će drugi s tobom tamburati,
mojoj majci jade zadavati.
Nego ću je sa mnom ukopati:
kad ja trunem, nek i ona trune!“²⁾

¹⁾ Пк. 119, ст. 116—117.

²⁾ Пк. 328, окр. ст. 161—162.

(На полі стоїть червоний намет, а в наметі лежить недужий Іово. Його бандура висить над ним, і озивається хворий Іово до бандури: „Бандуро — утіхо моя! Кому я тебе покину? Зоставити тебе матері — вона старенька; сестрі — сестра вийде заміж, буде грати на тобі її чоловік, — буде ще більш завдавати жалю моїй матері; зоставлю тебе милій — вона ще молода, вийде заміж, буде її чоловік на тобі грати, буде завдавати жалю моїй матері. Нехай же тебе закопають зо мною, щоб ти зогнила зо мною вкупі!“)

Українська пісня не має родинної основи, як пісня сербська, хоч головна думка обох героїв однакова — кому зоставити свою „вірну дружину“? Можна припустити, що українці взяли головний мотив думи від південних словян, та при всьому тому дума має оригінальний характер, глибоку гуманність і художню красу. Уже та дрібниця, що Іово еґоїстично бере бандуру в могилу, а козак зоставляє її на могилі, де степовий вітер без кінця-краю буде грати на ній свої чудові мелодії, надає українській думі надзвичайної поетичної сили (Сумцов).

1. Ой, Морозе, Морозенку, ой да ти й славний козаче;
 за тобою, Морозенку, вся Україна плаче! (2)
 Ой, не так же Україна, як рідная мати, —
 заплакала Морозиха, та стоячи біля хати. (2)
5. „Ой, не плач же, Морозихо, не плач, не журися, —
 піди з нами, козаками, меду - пива напийся!“ (2)
 — „Чогось мені, козаченьки, мед-пиво не п'ється:
 десь мій син Морозенко з татарами б'ється!“ (2).
 Із-за гори, із за кручи удалі військо виступає,
10. попереду Морозенко сивим конем виграває. (2)
 Та схилив же голівоньку сиву коню аж на гриву,
 та й розпустив чорні кудрі сиву коню до ко-
 питів. (2)
 То ж не грім в степу горгоче, то ж не хмара
 світ закрила,
 то ж татар велика сила козаченьків обступила. (2)
15. Бились з ранку козаченьки до ночі глухої,
 козаків лягло чимало, а татар — утров. (2)
 Ні один козак не здався живим у неволю:
 полегли всі, не вернувся ні один до дому. (2)
 Не вернувся й Морозенко, голова завзята, —
20. замучили молодого вороги прокляті! (2)
 Вони ж його не стріляли й на четі не рубали;
 тільки з його молодого живцем серце виривали. (2)

- Взяли його, поставили на Савур-могилу:
„Дивись тепер, Морозенко, на свою Україну!“ (2)
25. Життя старе України, як не було, — миновалось,
тільки думки на споминки та пісні остались. (2)
І живучі і могучі другі пісні України,
уразливі і унілі, як плач сиротини. (2)
Їх родив же степ широкий, гей, да Дніпр да море!
30. Вони з серця виливали од тяжкого горя. (2)
Розлилося по всіх піснях горенько козаче,
і в веселих і удалих сміючися плаче. (2)
Да як весело співати тебе, Україно,
ти ж ніколи не зазнала доброї години! (2)
35. Товкли ж тебе зо всіх боків ізо всеї сили
і хрещені й нехрещені сусідоньки милі! (2)
Хоч не хоч, а довелось увесь вік воювати,
і за віру й за родину, за правду стояти. (2)
І стояли, не внивали у лиху годину,
40. і здачи всім дачь в співали сини України! (2)
Та давно добро і лиху — усе минувалось,
тільки думки на споминки та пісні остались. (2)
Уся ти їх, Україно, славою покрита,
лютим горем, да сльозами, да кров'ю полита! (2)
45. І покіль над грішним миром світить сонце буде,
сії думки, сії пісні не забудуть люде!

Нестор Морозенко був полковим осавулом Кропивнянського полку, котрим керував під час Хмельниччини полковник Филон Джеджалій. Одночасно з Кривоносом Морозенко в 1648 році нищив Поділля, Брацлавщину. Пізніш (1649 р.) брав участь в облозі Збаражу. Був прихильником чорного люду, і завдяки цьому, а також своїй хоробрості мав велику популярність.

Пісню „про Морозенка“ записано нами літом 1903 року від чернігівського кобзаря Терешка Пархоменка, а подаємо її тут, як зразок підроблення народньої пісні, зразок тепер дуже поширений і між кобзарями нової формації (як Ів. Кучугура-Кучеренко) і між інтелігенцією. А. Ф. Полякова

з Ніжена дала Пархоменкові два варіанти пісні про Морозенка (мабуть, з книжки А. Метлинського — ст. 408 і 411), мотив дав йому М. В. Лисенко (див. Пк. 188, десяток II — № 2 та десяток XI—№ 1). Мотив Т. Пархоменко переробив по своєму, надавши йому надто багато сентиментальности, яка ще побільшувалась його власним виконанням (такти 3 та 4 більш других мають фальшиво народнього елементу). Що до тексту, то, як казав сам Т. Пархоменко, якийсь семинарист звів в один обидва варіанти й ще додав багацько свого. І справді, рядки 1 — 12 та 21 — 24 трапляються майже по всіх варіантах пісні, яких ми маємо чимало, останні ж цілком підроблені, та ще й місцями зовсім незугарно.

Бібліографічний показчик.

Пояснення скорочених назв.

- „Библ. для чт.“ — „Бібліотека для читенія“.
- „В.“ — „Варшава“.
- „В. Евр.“ — „Вѣстникъ Европы“.
- „Др. и нов. Рос.“ — „Древняя и новая Россія“.
- „Ж. М. Н. П.“ — „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“.
- „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ — „Записки Науковаго Товариства імени Шевченка у Львові“.
- „З. Н. Т. в К.“ — „Записки Науковаго Товариства в Київі“.
- „З. Ю.-З. О. И. Г. О.“ — „Записки Юго-Западнаго Отдѣла Императорскаго Географическаго Общества“.
- „Изв. Имп. Ак. Наукъ“ — „Извѣстія Императорской Академіи Наукъ“.
- „Кіевл.“ — „Кіевлянинъ“.
- „К. Ст.“ — „Кіевская Старина“.
- „К.“ — „Кіевъ“ або „Київ“.
- „Л.“ — „Львовъ“ або „Львів“.
- „Л. Н. В.“ — „Літературно-Науковий Вістникъ“.
- „М.“ — „Москва“.
- „Рус. М.“ — „Русская Мысль“.
- „Рус. В.“ — „Русскій Вѣстникъ“.
- „Р. Ф. Вѣстн.“ — „Русскій Филологическій Вѣстникъ“.
- „Спб. Вѣд.“ — „Санкт-Петербургскія Вѣдомости“.
- „Спб.“ — „Санкт-Петербургъ“.
- „Х. Губ. Вѣд.“ — „Харьковскія Губернскія Вѣдомости“.
- „Х.“ — „Харьковъ“ або „Харьків“.
- „Э. Об.“ — „Этнографическое Обозрѣніе“.
-

Показчик літератури дум і історичних пісень.

(Тексти й розвідки).

1. А. К. „До кобзарської справи“. „Рідний Край“, 1909, ч. 12.
2. А. М. „Мѣстный вариант исторической пѣсни о Нечаѣ Брацлавскомъ, полковникѣ Б. Хмельницкаго“, „Черниг. Губ. Вѣд.“ 1851, № 50.
3. А. С. Украинская дума въ польской литературѣ. „К. Ст.“ 1899, VI.
4. Александров В. „Народний пісенник з найкращих українських пісень“ (з нотами). Х. 1885.
5. Андріевскій М. А. „Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ въ пересказѣ съ объясненіями и разборомъ ея“. Одесса, 1884.
6. Антонович Вл. и Драгомановъ М. „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, I — II. К. 1874 — 1875. *Рецензія*: „В. Евр.“ 1874, № X. — Костомаровъ Н. („В. Евр.“ 1874, № XIII). — Веселовскій А. („Спб. Вѣд.“ 1874, № 278). — Новицкій Я. („Кіевл.“ 1874, №№ 100, 110). — „К. Телеграфъ“ 1874, №№ 101, 104. — „Друг“, Л. 1874, № 13. — Миллеръ О. („Др. и нов. Рос.“ 1875, №№ 3—4). — Петровъ Н. („Труды К. Дух. Акад.“ 1875, № 10). — Вас. Н. („Правда“, Л. 1875, № 1—3). — Rambau („Revue de deux mondes“, Juin 1875). — „Revista Europea“ 1875, № 12. — „Друг“, Л. 1875, №№ 10, 17. — Веселовскій А. („Др. и нов. Рос.“ 1877, № 11). — Котляревскій А. („Изв. Имп. Ак. Наукъ“ 1877).
7. Антоновичъ В. „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“. К. 1868.
8. Антоновичъ В. „Уманскій сотникъ Иванъ Гонта“ „К. Ст.“ 1882, XI.
9. Арабажинъ К. „Историческія пѣсни и думы“. „Ист. рус. литературы“ подъ ред. Аничкова, т. II, М. 1908, стр. 301—334.
10. Афанасьевъ А. Четыре старинныя малорусскія думы. „Памятники и образцы народнаго языка и словесности“, изд. II Отдѣленія Академіи Наукъ. тетр. 2, ст. 205 — 223, 250 — 256. Также „Собр. Сочин.“, т. VI (ст. 387—414). Письмо Афанасьева къ редактору „Памятниковъ“ — в II т. „Извѣстій“ (ст. 367—370). „Отвѣтъ на мысли г. Афанасьева по поводу напечатанныхъ имъ въ „Памятникахъ“ четырехъ малор. думъ“ („Вѣстн. Имп. Рус. Геогр. Общ.“, отд. IV, стр. 26, кн. 5).
11. Базищевичъ. Историческая пѣсня (отъ Андрія Шута) „Э. Об.“ 1853.
12. Балина О. С. „Українські пісні“. Спб. 1863 (з нотами).

13. Бантышъ-Каменскій Н. Исторія Малой Россіи. М. 1842.
14. Барвінскій Ол. „Руска читанка для висшої гімназій“. Л. 1870.
„Вибір з українсько-рускої літератури“ для III і IV року учительских семінарій“. Л. 1910.
15. Ба-скій Г. Пѣсня запорожцевъ о выселеніи въ Турцію по уни-чтоженіи Сѣчи. „К. Ст.“ 1882, VI, 554.
16. Безсоновъ П. „Калѣки перехожіе“. М. 1861.
17. Бець. Историческіе дѣятели южно-русского края (на обгортіці портрет кобзаря Братиці).
18. Бигдай А. „Пѣсни кубанскихъ и терскихъ козаковъ“. Вып. I—XII. М. 1898. *Рецензія*: „К. Ст.“ 1897, VII—VIII, 42.
19. Бодянскій Іос. „О народной поэзіи славянскихъ племень“. М. 1837.
20. Бодянскій О. М. „Реестра всего войска запорожского послѣ збо-ровского договора съ королемъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику“. М. 1875.
21. Боржковскій В. „Лирники“. „К. Ст.“ 1889, IX, 653.
22. Боржковскій В. „Народна згадка про Кармалюка“. „Зоря“, Л. 1894, № 11.
23. Борисовъ Е. Чумацька пісня „Ой, косить хазайн“. „Свѣт“, Л. 1881, №№ 7—9.
24. Боян (М. В. Лисенко). „Народні музичні струменти на Україні“. „Зоря“, Л. 1894, № 1, 2, 5—10.
25. Бродзинскій К. „Ob elegiach“ 1823 (рос. переклад 1826).
26. Будзиновскій В. „Козацькі часи в народній пісні“. Л. 1906.
27. Буслаевъ Ѳ. „Объ эпическихъ выраженіяхъ украинской поэзіи“. „Москвитянинъ“ 1850 р., № 18, кв. II, стр. 19—47. Також див. „Истори-ческие очерки русской народной словесности и искусства“. Спб. 1861.
28. Варенцовъ. Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ. Спб. 1861.
29. Василенко А. „Найкращі малорусскі пісні“. Катеринослав 1892.
30. Василенко В. „Къ вопросу о чумацествѣ.“ „Х. Губ. Вѣд.“ 1885, № 286.
31. Васильевъ М. „Рекрутчина въ малорусской пѣснѣ.“ „К. Ст.“ 1889, VIII—IX.
32. Wacław z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego. Lwów 1893 (з нотами).
33. „Великорусскія былины сравнительно съ малорусскими думами.“ „Кіевл.“ 1874, № 119.
34. Веселовскій А. И. „Разысканія въ области рус. духовн. стиха“. Приложение къ т. XIV „Записокъ Имп. Акад. Наукъ“, № 1.
35. Веселовскій А. „Южно-русскія былины“ Спб. 1881—1885.
36. Вестфаль. „О русской народной пѣснѣ.“ „Рус. Вѣстн.“ 1879, IX.
37. Викторин. „Жебрацька мова.“ „Зоря“, Л. 1886.
38. Владимировъ П. В. Введеніе въ исторію русской словесности. К. 1896.

39. **Вовчок М.** Двісті українських пісень (у ноті завів Ед. Мертко). Липський, 1867.
40. **де-Волланъ Г. А.** Угро-русскія нар. пѣсни. Спб. 1884. „Записки Имп. Геогр. Общ. по отд. этногр.“, т. XIII, вып. 1. Спб. 1885. *Рецензія:* Горленко („К. Ст.“ 1886, 1).
41. **Воловід М.** „Остап Вересай, Сокиренський кобзар.“ „Правда.“ Л. 1868, №№ 15, 17, 18. Там же „Листи О. Вересая до приятеля на чужину“—№№ 19, 21, 23, 28, 36, 39.
42. **В. Я.** „На родинѣ Кармалюка.“ „К. Ст.“ 1892, X, 118.
43. **В. Я.** „Народное преданіе о Савѣ Чаломъ.“ „К. Ст.“ 1887, IX, 194.
44. **Галаган Гр. П.** „Южно-руські пісні з голосами.“ К. 1857.
45. **Гатцук.** „Ужінок рідного поля.“ М. 1857.
46. **Георги.** „Описаніе обитающихъ въ Россійскомъ государствѣ народовъ.“ Перев. съ нѣмец. Спб. 1799, чч. I—IV.
47. **Гербель Н. В.** „Побѣгъ трехъ братьевъ изъ Азова.“ „Рус. Вѣстн.“ 1881, № X.
48. **Г—ій С.** „Объ украинскихъ чумакахъ.“ „Х. Губ. Вѣд.“ 1845, № 24, 188—192.
49. **Гнатюк і Грушевський М.** Замітки з приводу статті проф. Халанського. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ т. LXXXVI.
50. **Гнатюк В.** „Лірники, лірницькі пісні, молитви, слова і т. и. з повіту Бучацького.“ „Етногр. Зб. Н. Т. ім. Ш.“ т. II, 1896.
51. **Гнатюк В.** „Словацький опришок Яношік в народній поезії.“ „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ тт. XXXI—XXXII, 1899.
52. **Гоголь Н. В.** „О малорусскихъ пѣсняхъ.“ „Ж. М. Н. Пр.“, 1834 г.; також Собраніе Сочиненій.
53. **Головацій.** „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси.“ М. 1878. *Рецензія:* Потебня А. (въ „Отчетѣ объ 22 присужденіи Уваровскихъ премій“ 1878).—**Раковскій** („Слово“, Л. 1880, № 57).—„Записки Имп. Акад. Наукъ“ за 1881 г., т. 37.
54. **Горленко В.** „Бандуристъ Іванъ Крюковскій“ (текстъ 9 думъ съ біографической замѣткой). „К. Ст.“ 1882, XII, 481.
55. **Горленко В.** Дрѣ малорусскія думы: 1. Азовскіе братья, 2. Ковнивченко. „Э. Об.“ 1892, XV, 139.
56. **Горленко В.** „Кобзари и лирники“. „К. Ст.“ 1884, I, XII.
57. **(Горленко) В.** „Кобзарь Крюковскій“ (некролог). „К. Ст.“ 1885, VIII.
58. **Горленко В. П.** „Украинскія были“ („Послѣдніе кобзари.“ „Придворный бандуристъ въ бѣгахъ и бѣгуны отъ науки“). К. 1899.
59. **Грабовський М.** „Literatura i krytyka.“ Wilno 1837 (О р:єśniach Українскихъ — з приводу зб. Максимовича 1834 р.).
60. „Грицько-кобзарь.“ Сборникъ малорусскихъ пѣсень. М. (Сытинъ) 1889.
61. **Гринченко Б.** „Литература украинскаго фольклора 1777—1900 гг.“ Черниговъ 1901.
62. **Грінченко Б.** „Пісня про Дорошенка і Сагайдачного“. „З. Н. Т. в К.“, т. 1 (1908).

63. **Гринченко Б.** „Етнографическіє матеріали“. Т. III. Черниговъ 1899. *Рецензія:* Archiv für Slavische Philologie. т. XXI, ст. 263 — 285. — „Л. Н. В.“ № VI, 121.
64. **Грушевскій А.** Изъ исторіи української етнографіи. Спб. 1910.
65. **Грушевскій М.** „Байда - Вишневецький в поезіи й історіи.“ „З. Н. Т. в К.“, кн. III (1909), ст. 108.
66. **Грушевскій М.** „Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности.“ „З. Н. Т. в К.“, кн. II (1909), ст. 5—15.
67. **Грушевскій М.** „Ілюстрована історія України.“ К. 1915.
68. **Грушевскій М.** „Сучасна вірша про неволю Вишневецького.“ „З. Н. Т. в К.“, кн. X (1912), ст. 14—19.
69. **Гулак-Артемевський О.** „Народні українські пісні з голосом“. К. 1868.
70. **Данилевич В.** „Нові дані для біографіи Івана Сірка“. „З. Н. Т. в К.“, кн. III (1909), ст. 140—149.
71. **Данилів В.** „До історіи української етнографіи“ (риси літературної діяльности Максимовича, Метлинського, Лукашевича). „З. Н. Т. в К.“, кн. VI (1908).
72. **Даниловъ В. В.** „Малорусскія народныя пѣсни въ старыхъ и новыхъ дубочныхъ изданіяхъ.“ „Р. Ф. Вѣстн.“ 1910 р., III—IV. Окремо В. 1910.
73. **Даниловъ В. В.** „Малорусская пѣсня XIX-в. про убіиство помѣщика.“ „Живая Старина“ 1908 р., вып. I.
74. **Даниловъ В. В.** „Ненародныя пѣсни въ украинскомъ фольклорѣ“. Сб. X. Пет. Общ., изд. въ честь Н. Ф. Сумцова. „Пошана“, X, 1909.
75. **Даниловъ В.** „Пѣсни с. Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда“. К. 1904. Изъ „Сборника Пет. Фил. Общества при Инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ“, т. V.
76. **Даниловъ В. В.** „Среди кобзарей и лирниковъ“. „Ист. Вѣстн.“ 1911 г. X, т. CXXXVI.
77. **Данильченко.** Етнографическія свѣдѣнія о Подольской губернии. Каменецъ-Подольскъ, 1869.
78. **Дашкевичъ Н.** „Былины объ Аleshѣ Поповичѣ и о кончинѣ богатырей“. „Чтенія Общества Нестора-Лѣтописца“, 1889, кн. 3.
79. **Дашкевичъ Н.** „Нѣсколько слѣдовъ общенія Ю. Руси съ югославянами въ литовско-польскій періодъ, между прочимъ — въ думахъ.“ „Кіевскій Изборникъ“. К. 1905.
80. **Дашкевичъ Н.** Олексій Поповичъ думы „про бурю на Чорному морі.“ К. 1905. Оdbиток з „Сборника памяти В. Антоновича“, який цілком не вийшовъ в-світ.
81. Dwie pieśni wiesniacze ludu ukraińskiego: 1) „Proszczaj, miłá Ukraino!“ 2) „Bula Polska, bula Polska“... „Dziennik Literacki“, Lwów 1862, № 6. стр. 46—47.
82. **Демуцький П.** „Ліра і її мотиви“. К. 1907.
83. **Демуцький П.** „Народні українські пісні (2 ч.). Зібрано в Київщині. К. 1905.

84. **Державинъ Н. С.** „Пѣсня про Морозенка“. „З. Об.“ 1903, LVI, ст. 115—116.
85. **Добровольський Л.** „З старих пісень на Київщині“. „Укр. етногр. збірник“, т. I. К. 1914.
86. **Добровольський Л.** „Михайло і Золоті ворота“. „З. Н. Т. в К.“ кн. XI—XII (1913).
87. **Доленга-Ходаківський.** — Див. № 292.
88. **Доманицій В.** „Баллада о Бондаривнѣ и панѣ Канѣвскомѣ“. „К. Ст.“ 1905, III, 480—494.
89. **Доманицій В.** „Кобзари и лирники Кіевской губерніи“. К. 1903.
90. **Доманицій В.** „Пионер української етнографії“. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ т. 65.
91. **Доманицій В.** „Пѣсни про Нечая“. „К. Ст.“ 1905, I, 66.
92. **Драгоманов М.** „Вігук лицарської поезії в українських народних піснях“. „Розвідки М. Драгоманова про укр. нар. словесність і письменство“, т. I, Л. 1899. Також „З. Ю.-З. О. Р. Н. Г. О.“ т. II, К. 1875, ст. 47.
93. **Драгоманов М.** [Думи]. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ т. III, 1906, 24.
94. **Драгомановъ М.** „Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго богатырскаго эпоса въ Малороссіи“. „Др. и нов. Рос.“, 1875, № 9.
95. (**Драгомановъ М. П.**) **Кузмичевскій П.** „Малорусскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ“. „К. Ст.“ 1887, III—IV.
96. **Драгоманов М.** „Нові українські пісні про громадські справи“. Женева, 1881.
97. **Драгоманов М.** „Политичні пісні українського народа“. Женева I—1882, II—1885. *Рецензія:* **Сумцовъ Н.** „Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пѣсень“. „Извѣстія Отдѣл. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ“, т. IV (1899), кн. 3, стр. 939—953.
98. **Драгоманов М.** [Про зб. Ломиковського] „Нові варіанти кобзарських співів“. „Житє і Слово“ 1895, III, 267—268.
99. **Драгоманов М.** „Про українських козаків, татар та турків“. К. 1876 (Видавня Тов. „Час“, К. 1918).
100. **Драгоманов М.** „Щеування українських народних пісень“. „Розвідки“, т. II, Л. 1900.
101. **Драгоманов М.** „Україна в її словесності“. „Розвідки“, т. I, Л. 1899. *Рецензія:* „Ист. Вѣсти.“ 1899, IV.
102. **Драгоманов М.** „Українські пісні про волю селян“. „Розвідки“, т. II, Л. 1900.
103. „Дума народна про втечу трьох братів з Азова“. „Газета Школьна“, Л. 1778, № 21.
104. „Думи кобзарські“, під доглядом Б. Грінченка. Чернівці 1897• Черкаси („Сіач“) 1917. З статтею В. Степового. Черкаси („Сіач“) 1918. *Рецензії:* „Жизнь Юга“ 1897, № 19.—„Нов. Время“ 1897, № 7750.—„Волинь“ 1897, № 36.—„Зоря“ 1897, № 21.—„Wisła“ 1898, ст. 369.—„Книгарь“ 1918, число 6, XIII
105. „Думи“ („невольницька“, „про сестру і брата“, „про Івася Коновченка“). „Діло“, Л. 1882, ст. 62—63.

106. Думи о Мартинѣ Пушкарѣ, Паліѣ, Полтавской битвѣ, Мазепѣ, смерти Мазепы. „Полт. Губ. Вѣд.“ 1860, №№ 13—15.
107. „Дѣянiя и судьба запорожскаго полковника Максима Желѣзняка“. „Маякъ“, 1843, кн. XVIII, 82—84.
108. **Евещій Ф.** „Малороссійскія историческія пѣсни и думы съ примѣчаніями“. „Отеч. Записки“ 1841, т. XV, отд. II, 65—93.
109. **Едличко А.** „Собраніе малор. нар. пѣсень“. Полт. 1861.
110. „Екатериносл. Губ. Вѣд.“ 1879 (пѣсни й оповідання; розвідки).
111. „Екатериносл. Юбил. Листокъ“ 1887, № 15 (пѣсни, оповідання).
112. **Ерофеев І.** „Українські думи і їх редакці“. „З. У. П. Т. в. К.“ 1909, кн. VI—VII.
113. **Ефименко П.** „Братства и союзы нищихъ“. „К. Ст.“ 1883, IX, 320.
114. **Ефименко П.** „Шпитали въ Малороссіи“. „К. Ст.“ 1883, IV, 708.
115. **Ефремов С.** „Исторія українського письменства“. К. 1907. Вид. 3. (Думи й пѣсні іст. ст. 145—153). Друге видання було в 1911 році.
116. **Жемчужниковъ А.** „Живописная Украина“ (1861—1862). [Портрети А. Шута, А. Никоненка, Д. Погорілого й О. Вересая].
117. „Живі струни“. Чернівці 1897. Збірка перепечаток.
118. **Житецький П.** „Замѣтки о разныхъ методахъ изученія народныхъ малорусскихъ думъ“. „Э. Об.“ 1895, XXVII, 108.
119. **Житецький П.** „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“. „К. Ст.“ 1892—93 і окремо К. 1893. *Рецензія: Соболевскій* („Живая старина“ 1893, II, 249—253).—**Ягич** („Archiv für Slavische Philologie“, XV, Heft 4, S. 613.—**Пыпинъ** („В. Евр.“ 1893, IV).—**Сумцовъ** („К. Ст.“ 1895, I).—**Сумцовъ** („Э. Об.“ 1895, кн. XXIV).
120. **Житецький П.** [Порівняння дум з „Словомъ о Полку Игореві“]. „Archiv für Slav. Philol.“, Band II, 1877.
121. „Задунайскія народныя преданія“. „К. Ст.“ 1882, IX, 579.
122. **Закревскій Н.** „Старосвѣтскій бандуриста“. М. 1860. *Рецензія: Костомаровъ* („В. Евр.“, кн. 4, ст. 949—958).— „Основа“ 1862, V (ст. 52), X (ст. 27).
123. **Зальскій.** „Варіантъ пѣсни о Нечаѣ“. „К. Ст.“ 1887, VIII, 787—88.
124. „Замѣтки о пѣсняхъ про панцину“. „Кіевл.“ 1869, № 36.
125. „Записки Юго-Западнаго Отдѣленія Географическаго Общества въ Кіевѣ“. 1874—75, тт. I—II.
126. „Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej“ [**Rulikowski** „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“, t. III, 1879 — тексти істор. пѣсень; **L. D.** та **Rokosowska**, t. VII, 1883 — також; „**Popowski** „Pieśni ludu ruskiego ze wsi Zalewańszczyzny“ t. VIII, 1884—козацькі істор. пѣсні й пѣсні про панцину].
127. „Зборникъ пѣсень для співаючихъ русинівъ“. Л. 1865.
128. Збірнички українських пѣсень **Арзена, Кеселера, Коноценка, Кукеля, Хведоровича.**
129. **Зима Лука.** „Figure u našem narodnom pjesničtvu“ (1880).
130. „Зоря“, Л. 1881, № 11; 1885, № 5; 1892 № 13, 14; 1893, № 17 (пѣсні).

131. Зуйченко П. И. „Пѣсня на исходъ запорожцевъ за Дунай“. „К. Ст.“ 1885. VI, 363.
132. Ивановъ В. В. „Невли“. „Харьк. Статистич. Листокъ“, 1883.
133. Иващенко П. „Павло Братиця и Прокипъ Дубъ, кобзарь“. „З. Ю.-З. О. П. Г. О.“, т. II. К. 1875.
134. „Историческая Запорожская пѣсня“. „Отеч. Записки“, 1830, ч. 42, ст. 253.
135. Календарь Товариства „Просьвіта“, 1883 (пісні).
136. Калашъ. „Палій и Мазепа въ народной поэзіи“. „Э. Об.“ 1889. кв. II, ст. 80—123.
137. Каманинъ И. „Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго“. „Чтенія въ ист. обществѣ Нестора Лѣтописца“, кв. XV, в. I (1901), стр. 3—32.
138. Каманинъ И. Рабочія пѣсни Лубенскаго уѣзда“. „К. Ст.“ 1895, X—XII.
139. Каманинъ Ів. „Українські богатирі козацької доби“. „З. Н. Т. в К.“, кв. XI, теж окремо К. 1913.
140. Каманинъ Ів. „Ще до пісні про Петра Сагайдачнаго“. „З. Н. Т. в К.“, кв. II (1908).
141. Каменецкий Д. Українські пісні з голосами. Дес. I. Спб. 1861.
142. Кащенко А. „Неволя бусурманська в українській народній поезіи“. Катеринослав 1917.
143. Квітка К. Народні мелодії з голосу Лесі Українки, ч. I. К. 1917; ч. II, К. 1918.
144. Kobiernicki M. „Nieznanego pisarza z XVI wieku historia o czterech młodzieńcach“ (Treny P. Jaköbowi Strusiowi od rąk tatarskich zginionemu). Wydął J. K. Giesztor. Warszawa 1886.
145. Козленицкая С. „Старая Украина“ (сборникъ думъ, пѣсень, легендъ — по русски). Петроградъ 1916.
146. Kolberg O. „Pokucie“ — obraz etnograficzny, tt. I—IV. Kraków, 1882—89.
147. Колесса Ф. „Варіянти мелодій українських народніх дум, їх характеристика і груповане“. „З. Н. Т. ім. III. у Л.“, т. CXVI.
148. Колесса Ф. Квартети мужескі. Серія II („Козаки в піснях народніх“). Л. 1898.
149. Колесса Ф. „Мелодії українських народніх дум“. „Матеріяли до укр. етнології“, т. XIII—сер. I. і т. XIV—сер. II. Л. 1910—1913
150. Колесса Ф. „Народній напрям в творчості Миколи Лисенка“. „Л. Н. В.“ т. LXI, К. 1913.
151. Колесса Ф. „Огляд українсько-руської народньої поезії“. Л. 1905.
152. Колесса Ф. „Ритмика українських народніх пісень“. „З. Н. Т. ім. III. у Л.“ тт. 71—74, 76.
153. Kolesa Ph. „Ueber den melodischen und rhythmischen Aufbau der Ukrainischen rezitierenden Gesänge der sogenannten „Kozaken-lieder“. III. Kongress der Internationalen Musikgesellschaft. Wien, 1909, S. 276—299.
154. „Колившчина въ пѣсняхъ“. „К. Ст.“ 1882, IX, 582.

155. Koller O. M. „Die beste Methode Volks und volksmässige Lieder nach ihrer melodischen Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen“. 1903.
156. М. К(омаровъ). Библиографическій указатель музыкальной и литературной дѣятельности Н. В. Лисенка (1868—1903). „К. Ст.“ 1904. I.
157. Комаровъ М. „Два варіянта южно-русской народной думы про Саву Чалого“. „Екатериносд. Губ Вѣд.“ 1865, № 22.
158. Корниловичъ М. „Пѣз области мѣтнаго народнаго творчества“ (Лирникъ Касьянь). „К. Ст.“ 1898. X.
159. Костомаровъ Н. „Богданъ Хмельницкій“. Спб. 1874.
160. Костомаровъ Н. „Историческое значеніе южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“. Собр. сочин., кн. VIII. Спб. 1905. „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. X. 1843. *Рецензія*: Бѣлинскій („Отеч. Записки“. 1844. кн. III). — Сенковскій („Библи. для чт.“ 1844, т. 66, отд. 6. ст. 12). — Срезневскій („Москвитянинъ“, 1844, ч. II. № 3. ст. 141—154).—Калайденскій К. („Маякъ“, 1844. т. XV, кн. XX, ст. 31).
161. Костомаровъ Н. „Историческая поэзія и новые ея матеріалы“. „В. Евр.“, 1874, XII.
162. Костомаровъ Н. „Исторія казачества въ памятникахъ южно-русскаго пѣсеннаго творчества“. „Рус. М.“ 1880, I—II, V—VIII; 1883, VII—VIII.
163. Костомаровъ Н. „Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка?“ „К. Ст.“ 1882, VIII, 362.
164. Коципинскій. Пісні, думки і шумки. К. 1862.
165. Коцовскій. „Нові українські пісні про громадські справи“. „Свѣт“. Л. 1882.
166. Кристь Е. „Кобзари и лирники Харьковской губерніи“. „Сборникъ Харьк. Ист. Филол. Общества“, т. XIII. X. 1902.
167. К—скій А. „О музыкѣ думъ и пѣсень Остапа Вересая“. „К. Ст.“ 1882, VIII, 283.
168. Кућаѣ. [Розвідка про південно-словянську музику]. Rad. jugosl. akad. znanosti i imjetnosti, 1877, т. 39.
169. Кузмичевскій П.—див. Драгомановъ № 95.
170. Кулишъ П. „Записки о Южной Руси“. Спб. 1856—57. Тт. I—II. *Рецензія*: „Современникъ“, 1857, кн. I.—Костомаровъ („Отеч. Зап.“ 1857, VI, IX).—Максимовичъ („Русск. Бесѣда“ 1857, V).—П. Р-па („Рус. Бесѣда“ 1857, кн. 4, 8). — Пылимъ А. („Современникъ“ 1857, т. 5, 63). — „Изв. Имп. Акад. Наукъ“ т. V, вып. 6. — „Спб. Вѣд.“ 1857, № 33.—„Сынъ Отечества“. 1857, № 58.—„Черниг. Губ. Вѣд.“ 1857, № 38.
171. Кулишъ П. А. „Исторія возсоединенія Руси“. Спб. 1874.
172. Кулишъ П. А. „Украина“. К. 1843.
173. Купчанно. „Пѣсни Буковинскаго народа“. К. 1875 („З. Ю.-З. О. И. Р. Г. О.“ т. II).
174. Купчанко Г. Рекрутська пісенька. „Учитель“. Л. 1871, № 8.
175. К. Ф. У. О. „Кобзарь Остапъ Вересай, его думы и пѣсни“. „К. Ст.“ 1882, VIII (описание и рисунки бандуры).
176. К. Ф. У. О. „Коденская книга и три бандуриста“. „К. Ст.“, IV.
177. Лавренко. „Пісні українського люду“. К. 1864.

178. Лавров В. „Кобзарь Остап Вересай, його думи і пісні“. „Діло“, Л. 1882, № № 61—64.

179. Лавровський І. Три народн. пісні на четири мужескіі голоси. Л. 1855.

180. Лазаревский А. „Запорожская пѣсня, записанная нѣмцемъ отъ нѣмца“ („Про руйнування Січі“). „К. Ст.“ 1883, IX—X, 322.

181. Ламанскій. „Отвѣтъ на мысли г. Афанасьева“... (див. № 10 нашого покажчика).

182. Легасовъ. „Молодой чумаць“ (малорусскій пѣсенникъ). М. 1884 и 1890. „Бандуристъ“, М. 1887.

183. Лепкий Б. „Начерк історії української літератури“. Коломия 1909.

184. Линева Е. „Опытъ записи фонографомъ украинскихъ пѣсень“. М. 1905.

185. Лисенко Н. „Дума о Богданѣ Хмельницькомъ и Барабашѣ“ (з нотами). „К. Ст.“ 1888, VII, приложение 17.

186. Лисенко М. „Збірка народніх пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого й підстаршого віку у школах народніх“. К. 1908.

187. Лисенко М. Сім збірників українських пісень для одного голосу: I—1868, Київ-Липський; II—1869, К.—Л.; III—1876, К.; IV—1887, К.; V—1892, К.; VI—1895, К.; VII—К. 1915.

188. Лисенко М. Дванадцять десятків пісень для хору: I—1886, К.; II—1887, К.; III—1889, К.; IV—1891, К.; V—1892, К.; VI—1897, К.; VII—VIII—1898, К.; IX—X—1900, К.; XI—1903, К.; XII—1903, К.

189. (Лисенко М.) Боян. „Народні музичні струменти на Україні“. „Зоря“ 1894 р. (див. № 24 нашого покажчика).

190. Лисенко Н. „О торбанѣ и музыкѣ пѣсень Видорта“. „К. Ст.“ 1892, III, 380—387.

191. Лисенко Н. „Характеристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсень, исполненныхъ О. Вересаемъ“. „З. Ю.-З. О. И. Г. О.“, т. I, К. 1874

192. Лисовскій. „Опытъ изученія малорусскихъ думъ“. „Полт. Губ. Вѣд.“ 1890, № № 7, 58—60, 62—67, 69—74. Теж окремо: Полтава, 1890. Рецензії: „Зоря“ (Л.) 1891, № 9; „К. Ст.“ 1891, IX, 505.—„Рус. М.“ 1891, IX.

193. Лисовскій А. „О Т. М. Пархоменкѣ“. „Вѣстн. Юга“ 1903, № 382.

194. Л. М. „Біда“ (лірницька пісня). „К. Ст.“ 1903, IX, 160.

195. Л. М. „Еще вариантъ малорусской баллады о Бондаривѣ“. „К. Ст.“ 1905, X, 9.

196. Лобанъ И. „Сказаніе о Бондаренкѣ по народнымъ преданіямъ“. „К. Ст.“ 1882, III, 530.

197. Лобода А. „Праці Антоновича по етнографії та літературі“. „З. Н. Т. в К.“, т. III (1909), ст. 23—29.

198. Ломиновскій. „Малорусскія думы и пѣсни, записанныя въ 1805 г.“ (рукопись). Драгоманов („Житте і Слово“ 1895, III, 267—268) доводить, що Ломиновскій=А. Котляревскій.

199. Лукашевич П. „Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни“. Спб. 1836. *Рецензія*: „Русе Инвалидъ“ 1837, прибавленіе къ № 10.
200. Максимовичъ М. „Замѣтка о словутномъ пѣвцѣ Мптусѣ“. „Основа“ 1861, IV („Собр. соч.“, I).
201. Максимовичъ М. „Издѣдованіе о Гетманѣ Петрѣ Коначевичѣ-Сагайдачномъ“. „Москвитянинъ“ 1843, № 10, 347—370 (передруковано в „Собр. Сочин.“, т. I, 336).
202. Максимовичъ М. „Малороссійскія пѣсни“. М. 1827. *Рецензія*: Б—ій П. („Сынъ Отец.“ 1827, т. 115).—„Сѣв. Пчела“, 1827, № 123.—Шевыровъ С. („Моск. Вѣстн.“ 1827, ч. 6, № 23).—„В. Евр.“ 1827, XV, 184—200.
203. Максимовичъ М. „Сборникъ украинскіхъ пѣсень“. К. 1849. *Рецензія*: „Москвитянинъ“, 1849, № 7, кн. 2.—Буслаевъ („Москвит.“ 1850, № 18).—„Отеч. Записки“, 1850, № 4.
204. Максимовичъ М. „Украинскія народныя пѣсни“. М. 1834. „Голоса укр. пѣсень“. М. 1834. *Рецензія*: „Сѣв. Пчела“, 1834, № № 69, 179.—Венелинъ („Телескопъ“, 1834, т. 22, № № 33—35).—„Ученыя Записки Моск. Ун—та“, 1834, X.
205. Малинка А. Н. „Замѣтка о двухъ лирникахъ Черн. губ.“ „Э. Об.“ 1902, LII, 148—160.
206. Малинка А. „Кобзари и лирники“. „Земск. сборникъ Черниг. губ.“ 1903, IV, 60—92.
207. Малинка А. „Кобзарь П. Гарасько и лирникъ В. Прыщенко“. „К. Ст.“ 1893, IX, 441.
208. Малинка А. „Лирникъ А. Корніенко“. „К. Ст.“ 1895, IX, 59.
209. Малинка А. „Лирникъ А. Гомынюкъ“. „К. Ст.“ 1898, X, 1—9.
210. Малинка А. „Лирникъ Евдокимъ Мыкитовичъ Мокровизъ“. „К. Ст.“ 1894, IX, 434—444.
211. Малинка А. „Преданія о Кармелюкѣ“. „Э. Об.“ 1894, XX, 131.
212. Малинка А. „Прокопъ Чубъ“ (переходный типъ кобзаря). „Э. Об.“ 1892, XII, 164.
213. Манжура И. „Легенда и три пѣсни о Семевѣ Паліѣ“. „К. Ст.“ 1882, III, 612.
214. Манжура И. „Панщина въ пѣсняхъ и молитвѣ“. „К. Ст.“ 1882, V, 357.
215. Марковъ. „Изъ исторіи русскаго былевого эпоса“. „Э. Об.“ 1904, III.
216. Мартиновичъ П. „Українські записи“. „К. Ст.“ 1904 (окремо К. 1906).
217. Масловъ А. Л. „Лирники Орловской губерніи въ связи съ историческимъ очеркомъ инструмента „малороссійской лиры“. „Э. Об.“ 1900, т. XLVI, ст. 4—9.
218. Масловъ А. Л. „Украинская народная музыка“. „Украинская Жизнь“, 1912, XII.
219. Масловъ С. Лирники Черниговской и Полтавской губ.“ „Сборн. X. Ист.-фил. Общ.“ т. XIII, X. 1902.

220. [Меруновичъ К.] „Дума о Савѣ — разсужденіе“. „Науковий сборник“. I. 1869.
221. Метлинскій. „Народныя южно-русскія пѣсни“. К. 1854. *Рецензія*: Ламанскій В. („Вѣстн. Имп. Рус. Геогр. Общ.“ 1854, V, отд. IV, 13—40). — Срезневскій И. („Изв. II отд. Ак. Наукъ“ 1854, III). — „Отеч. Записки“ 1855, I. — „Пантеонъ“ 1855, III. — Каменецкій Д. („Москвит.“ 1855, № 11). — Мизно Н. („Москвит.“ 1855, № 4).
222. Миклошич. „Die Darstellung im Slawischen Volksepos.“ (рус. переклад в I т. „Трудовъ Сл. Комис.“ при Имп. Моск. Арх. Общ.). Його ж „Serbische Epiк“.
223. Миллеръ О. „Малорусскія народныя думы и кобзарь Остапъ Вересай“. „Древняя и Новая Россія“ 1875, III—IV.
224. Милорадовичъ. „Снѣтинская старина“. „К. Ст.“ 1897, X, 6.
225. Михневичъ Вл. „Историческіе этюды русской жизни.“ („Повращеніе народнаго пѣснотворчества“—II, 377—421).
- М. К(омаровъ). Див. вище Пк. 156.
226. Мордовцевъ Д. „Малорусскій литературный сборникъ“. Саратовъ 1859.
227. Мурко М. „Bericht über phonographische Aufnahmen epischer Volkslieder in nordwestlichen Bosnien“. „Anz. d. phil.-hist. Kl. d. K. Akad. d. Wiss.“ 1913, VIII (те ж окремо).
228. Навроцкий Волод. Твори (т. I—думи і пісні). Л. 1884.
229. „Народныя малоросійскія думы и пѣсни“. „Моск. Телегр.“ 1831, V, 32—35.
230. „Народные музыкальные инструменты въ Россіи“. „Рус. Худож. Листокъ“. 1860.
231. „Наука“—газета в Коломиі 1875, № 142 (пісні).
232. Науменко В. „Происхожденіе малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ“. „К. Ст.“ 1883, IV, 212.
233. Neuman С. „Dumy ukraińskie“. „Ateneum“ 1885, 107—127.
234. Нейманъ Ц Г. „Куплетныя формы народной южно-русской пѣсни“. „К. Ст.“ 1883, VIII, 659.
235. Нейманъ Ц. „Малорусская баллада о Бондаривнѣ и ланѣ Канёвскомъ“. „К. Ст.“ 1902, III, 347.
236. Николайчинъ Ѡ. „Лирничій языкъ“. „Харьк. Статистич. Листокъ“. 1889.
237. Николайчикъ Ѡ. „Отголоски лирическаго языка“. „К. Ст.“ 1890, IV, 121.
238. Нищинскій. „Козакъ Софронъ“. Спб. 1869.
239. Новицкій Я. П. „Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія, собранныя въ Екатериносл. губ. въ 1874—94 гг.“ „Сборникъ Харьк. Ист.-фил. Общ.“, т. 6. Харьковъ 1894.
240. Новицкій Я. П. „Мал историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ въ 1874—1903 гг.“ Екатериносл. 1908.
241. Nowosielski Ant. „Lud Ukraiński“. 2 tt. Wilno, 1857.

242. фонъ - Носъ Ст. „Мѣстороженіе Семена Палія“. „К. Ст.“ 1882, III, 609.
243. Notus. „Пѣсня о панщинѣ“. „К. Ст.“ 1883, XI, 520.
244. Огіевскій П. „Столѣтній старецъ Іоаннъ Андр. Тарасевичъ“. „Черн. Губ. Вѣд.“ 1853, № 15 (пісні).
245. Огіенко І. „Українська культура“. К. 1918.
246. Огоновський О. „Історія літератури рускої“. Л. 1887—1894 (з 1887 р. друкувалася в „Зорі“).
247. Олтаржевскій Ю. „Воспоминанія старожила о Кармелюкѣ“. „К. Ст.“ 1886, VI, 371.
248. Orgebrand. „Encyklopedia powszechna“ 1860 р.
249. „Основа“ за 1861 и 62 рр. (пісні, розвідки). Спб.
250. „Остап Вересай — кобзарь“. „Дзвінок“, Л. 1892, № 14.
251. „Послѣдній кобзарь Остапъ Вересай“. „Кіевл.“ 1873, № № 121—122.
252. „Остапъ Вересай“ (некрологъ). „К. Ст.“ 1890, VII, 132.
253. Падалка Л. „О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ“. Полтава 1908.
254. „Палій и Мазепа“ (нар. преданія и пѣсни). „К. Губ. Вѣд.“ 1868, № № 146, 147.
255. „Палій и Мазепа“. „Черн. Епарх. Пзв.“ 1868, № № 7, 256—257.
256. „Палій“ (легенда), „К. Ст.“ 1888, V, 47.
257. „Палій и Мазепа“ (пѣсня). „Кіевл.“ 1868, № 111.
258. Папроцький В. „Herby rycerstwa Polskiego“. Kraków, 1584.
259. Партицький Ом. „Зоря“ — читанка для селян і міщан. Л. 1878.
260. Партицький Ом. Читанка для III і IV кл. шкіл середніх і семинарій учительських. Л. 1876.
261. Партицький Ом. Чотири думи народні. „Газета Школьна“ Л. 1876, № 19.
262. Пассекъ В. „Очерки Россіи“. Спб. 1838, кн. 1 (пісні).
263. Pauli Ign. Żegota. „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“. Lwów, 1839—40, tt. I—II.
264. Пачовський М. „Дещо про руські биліни і думи“. Л. 1893. Рецензія: „Зоря“ (Л.) 1897, № № 10, 13.
265. „Первый этнографическій концертъ 11 марта 1893 г.“ М. 1893.
266. Переговскій В. „Волынскія малороссійскія пѣсни“. „Вол. Губ. Вѣд.“ 1869, № 1—3 (те ж окремо).
267. Перетць В. „Замѣтки и матеріали для исторіи пѣсни въ Россіи“. „Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ“ 1901, IV, кн. 2.
268. Перетць В. „Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.“ Спб. 1899.
269. Перетць В. „Українські думи“. „Л. Н. В.“ 1907. IV, 22.
270. Петровъ А. „Duma kozackaia o woyni s kozakami nad rikoiu Styrju na te nute: oy pestyl bym ia sim ponedilkow osmuu nedilenku“ — w roku 1651“. „Archiv für Slawische Philologie“ 1877, Zweiter Band.

271. Петрушевич А. „Народная пѣснь о Романѣ Мстиславовичѣ Волинскомъ. бывшемъ потомъ Галицкомъ князѣ“. „Наук. вий Сборник“ Л. 1869.
272. П. И. „Изъ области малорусскихъ народныхъ легендъ.“ „Э. Об.“. 1892, XIII—XIV, 85—86.
273. Познанскій Б. „Двѣ старыя украинскія пѣсни и по поводу нихъ“. „К. Ст.“ 1885, X, 220 (добавл. Новицкаго „К. Ст.“ 1885, XI, 554).
274. Познанскій Б. „Чумаки“. „Зоря“ Л. 1887, № 9.
275. Потеня А. „Малорусская народная пѣсня по списку XVI в.“ Воронежъ 1877 (оттискъ изъ „Вор. Фил. Зап.“), теж окр. X. 1914.
276. Потеня А. А. „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсень“. Варш. 1883 (оттискъ изъ „Рус. Фил. Вѣстн.“). *Рецензія:* Нейманъ В. („К. Ст.“ 1874, IV, 657).
277. Потеня А. А. „Этимологическія замѣтки“. „Рус. Фил. Вѣстн.“ 1879, № 2 і 1881. № 2.
278. Пчіла О. „Письма къ Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова“. „К. Ст.“ 1904, II, 211—228.
279. Пыпинъ А. Н. и Спасовичъ В. Д. „Исторія славянскихъ литературъ“. Спб. 1879. (Народная поэзія 388—405 и 443—447).
280. Пыпинъ А. Н. „Исторія русской литературы“. т. III. Спб. 1907.
281. Пыпинъ А. Н. „Исторія русекой этнографіи“, т. III. Спб. 1891.
282. „Пѣсня про Кармелюка“. „К. Ст.“ 1887, XI, 588.
283. „Пѣсня про Филиппа Орлика“. „К. Ст.“ 1882, XI, 395.
284. Пѣтуховъ М. А. „Народные музыкальные инструменты музея спб. Консерваторіи“. Спб. 1884.
285. Равита. „Dumy“. „Tygodnik“. Warsz. 1890, №№ 16—19.
286. Равита-Гавронскій. „З. Доленга - Ходаковскій (Ад. Чарноцкій). Его жизнь и сочиненія“. „Przewodnik naukowy i literacki“. Lw. 1897. №№ 4—12.
287. Рклицький С. „Пісні люду нашого про панщину й волю“. Кременчугъ 1918.
288. Роле. „Кармелюк“ (переводъ съ польск.) „К. Ст.“ 1886, III, 495.
289. Романчук Ю. „Руска читанка для низшихъ кл. серед. шкѣл“. Л. 1886.
290. Рубецъ А. „Сборникъ укр. нар. пѣсень“. Спб. 1872, 1882. М. 1882.
291. Рудченко Ив. „Чумацкія народныя пѣсни“. К. 1874. *Рецензія:* „Кіевлянинъ“ 1874. №№ 67, 114 — 115.—„К. Телегр.“ 1874, № 112 і 1875, № 17 — Веселовскій („Спб. Вѣд.“ 1874, № 278). — Ральстон („Athenaeum“ Lond. 1874, VII).—Рамбо („Revue de deux mondes“, Juin, 1875 p. 801—835)
292. Рукописный Збірник Зоріяна Доленги - Ходаківського, початку XIX в., власність В. П. Науменка.
293. Руликовскій. „Opis powiatu Wasilkowskiego“. К. 1853.
294. Русовъ А. „Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ“. „З. Ю.-З. О. Г. О.“, т. I, К. 1874, 309 (матеріалы, ст. 1—52).
295. Русовъ А. „Теорбанисты Грегоръ, Казанъ и Францъ Видорты“. „К. Ст.“ 1892, III, 336.

296. Русов О. „Лисенко — науковий дослідник законів української музики“. „З. Н. Т. в К“, т. XI (1913), ст. 15—25.
297. Сазоновичъ И. „Пѣсни о дѣвущкѣ - воинѣ и былины о Ставрѣ Годиниовичѣ“. В. 1886.
298. Сакун Е. „Чи не есть дума „про поход старшого поганського князя на Цареград“ апокриф?“ „Правда“, Л. 1874, XIII, 515.
299. Сарницький. „Annales sive de origine et gestis Polonorum et Lithuanorum“. 1587.
300. Сахаровъ. „Нѣсни русскаго народа“. Спб. 1839.
301. „Сборникъ памятниковъ народнаго творчества въ сѣверо-западномъ краѣ“. Вильно, 1866.
302. Свидницкій А. „Легенда про Семена Палія“. „Кіевл.“ 1869, № 57.
303. Скальковскій А. „Наѣзлы гайдамакъ на западную Украину въ XVIII ст: (1733—1768)“. Одесса, 1845.
304. Скальковскій А. „Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго“. Изд. 2, Одесса, 1846.
305. Сластіоновъ А. „Кобзарь М. Кравченко и его думы“ (з портретом Кравченка). „К. Ст.“ 1902, V, 303. Те ж окремо.
306. Сластіон О. „Записування дум на фонографі“. „Рідний Край“ 1909, чч. 22—24.
307. Сластіон О. „Кобзарі“. „Рідний край“ 1910, ч. 43.
308. Сластіон О. „Мелодіі українських дум і їх записування“. „Рідний Край“ 1908, ч. 36.
309. Смоктій А. „Пісня про Кармелюка“. „К. Ст.“ 1882, X, 183.
310. Сокальскій П. „Русская народная музыка“. X. 1888.
311. Сперанскій М. „Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ“. „Э. Об.“ 1909, кн. 82—82. Окремо М. 1909.
312. Сперанскій М. „Южно-русская пѣсня и современные ея носители“. „Сборникъ Пет. Фил. Общ. при Инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ“. Т. V. К. 1904. Окремо К. 1904.
313. Срезневскій И. „Взглядъ на памятники украинской народной словесности“. „Ученыя Записки проф. Моск. Ун-та“ 1834, X, ч. VI, 134—150.
314. Срезневскій И. „Запорожская старина“. X. 1833—38. *Рецензій: Максимовичъ* („Телѣскопъ“ 1833, № 6).—„Библи. для чтенія“ 1833, № 3.
315. Срезневскій И. „Запорожскія пѣсни, съ переводомъ и историческими примѣчаніями“. „Утренняя звѣзда“. X. 1834, кн. 2.
316. Срезневскій И. „Украинская лѣтопись“. MDCXL—MDCLVII. X. 1835.
317. Срезневскій И. „Украинскій альманахъ“. 1835.
318. Staufe-Simiginowitz. „Kleinrussische Volkslieder“ (metrisch übersetzt). Leipzig 1887.
319. „Степъ“—еженедѣльная газета въ 1885—86 гг. (пісні та оповідання про Запорожжя).
320. „Степ“—херсонський беллетр. збірник. X. 1886 (пісні).
321. Stecki. „Wolyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym“. Lwów 1864.

322. **Стороженко А. В.** „Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки“. К. 1904.
323. **Стояновъ А.** „Южно-русская пѣсня о событіи XI вѣка“., К. Ст.“ 1882, VII, 81.
324. **Студинскій К.** „Лірники“. Л. 1894. Теж „Зоря“ 1894, №№ 11, 12, 14—19. *Рецензія:* „З. Н. Т. ім. III. у Л.“. 1895, VII.
325. **Сумцовъ Н.** „Воронъ въ народной словесности“. „Э. Об.“ 1890, IV, 61.
326. **Сумцовъ Н.** „Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ“. „К. Ст.“ 1894, I, 1. *Рецензія:* „З. Н. Т. ім. III. у Л.“, 1895, VII.
327. **Сумцовъ Н.** „Замѣтки о малорусскихъ думахъ и духовныхъ виршахъ“. „Э. Об.“, кн. XXIV. Теж окремо М. 1895 (рецензія на кн. П. Житецького, Пк. 119).
328. **Сумцовъ Н.** „Культурныя переживанія“. „К. Ст.“ 1889 — 90. Окремо К. 1890. *Рецензія:* „Рус. М.“ 1892.
329. **Сумцовъ Н.** „Къ исторіи изданій малорусскихъ пѣсень“. „Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Н. укъ“ 1899, т. IV, кн. 3, стр. 939—953 (рецензія на Пк. 97). Те ж окремо.
330. **Сумцовъ Н.** „Къ исторіи сказанія объ искусномъ стрѣлкѣ“. „Э. Об.“ 1890, V, 130.
331. **Сумцовъ Н.** „Малюнки з життя українського народнього слова“. X. 1910.
332. **Сумцовъ Н.** „Мѣстныя названія въ украинской народной словесности“. „К. Ст.“ 1886, X, 265. Те ж окремо.
333. **Сумцовъ Н.** „Народныя пѣсни о смерти солдата“. Э. Об.“. 1893. т. XVI, № 1, 44.
334. **Сумцовъ Н.** „Новый вариантъ думы „Алексѣй Поповичъ“. „К. Ст.“ 1885, I, 182.
335. **Сумцовъ Н.** „Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ“ съ юго-славянскими старинными пѣснями“. „К. Ст.“ 1893, VII, 74—89.
336. **Сумцовъ Н.** „О кобзаряхъ“. „Труды XII Археолог. Съѣзда“, т. III.
337. **Сумцовъ Н.** „Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журильѣ“. „К. Ст.“ 1885, VII, 417.
338. **Сумцовъ Н.** „Очерки исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсень“. „К. Ст.“ 1887, VI—VII, IX, XI.
339. **Сумцовъ Н.** „Пьяницкія пѣсни“. „К. Ст.“ 1886, VI, 267. Те ж окремо.
340. **Сумцовъ Н.** Пятидесятилѣтіе сборника А. Л. Метлинскаго „Нар. южно-рус. пѣсни“. „Изв. Отд. р. яз. и слов. II. Ак. Н.“ 1904, т. IX, кн. 3—4.
341. **Сумцовъ Н.** „Слобідсько-українські історичні пісні“. „Укр. етнографічний збірник“, К. 1914, т. I. Те ж окремо. Також Черк. 1918 („Сіяч“).
342. **Сумцовъ Н.** „Современная малорусская этнографія“, вып. I и 2. К. 1893 — 97 (передрук з „К. Ст.“ тих же років). Його ж стаття „Діачі українського фольклору“ з XIX т. „Сборника Харьк. Общества въ память проф. Е. К. Рѣдина“. X. 1910. Те ж окремо (докладний покажчик етногр. праць і таких, що не ввійшли до нашого покажчика).

343. Сумцовъ М. „Старі зразки української народної словесности“. Черкаси 1918.

344. Сумцовъ М. „Українські думи“. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ 1913, тт. 117—118.

345. Сумцовъ М. „Українські співці й байкари“. Черкаси 1918.

346. Сушицький Т. „Дума“ Шевченка й українські думи. „Збірник пам'яті Т. Шевченка“ (1814—1914). К. 1915.

347. Сѣровъ А. „Музыка южно-русскихъ пѣсень“. „Основа“ 1861, III—IV.

348. Сѣцинскій Е. „Опись предметовъ старины“. Кам.-Подольскъ 1909 (портрет Кармелюка).

349. „Творцы и пѣвцы нар. малорус. думъ“. „Под. Губ. Вѣд.“ 1892, № 97. (із „Правит. Вѣстника“ 1892, № 261).

350. Т-въ М. (Драгомановъ). „Матеріалы и замѣтки объ укр. народн. словесности“. К. Ст. 1882, XI, 229.

351. Терещенко А. „Быть русскаго народа“. Спб. 1848.

352. Tersakovec. „Beziehungen der ukr. histor. Lieder, resp. „Dumen“ zu Südslavischen Volksepos“. „Arch. für Slav. Philol.“ XXI, кн. 2—3, ст. 221—246.

353. Тимченко Е. „До питання про стосунокъ укр. дум до південно-славянського епосу“. „З. Н. Т. в К.“ 1908, II, 239.

254. Тихановъ П. И. „Черниговскіе старцы“ (псалки и криптогlossenъ). „Труды Черн. Арх. Ком.“ Черн. 1899, II, 65—158.

355. Тиховскій П. „Кобзари Харьковской губерніи“. „Сб. Х. Ист. Фил. Об.“ т. XIII. X. 1902, ст. 135—138.

356. Ткаченко - Петренко. „Думы въ изданіяхъ и псалѣваніяхъ“. „Україна“ 1907, VII — VIII. Рецензія: Грушевскій М. („З. Н. Т. ім. Ш.“ 1908, т. LXXXI).

357. Томачинскій В. „Запись думы про Ив. Коновченка (съ примѣчаніемъ)“. „К. Телегр.“ 1872, № 59.

358. Томашівський С. „Замітки до пісні про Штефана-воеводу“. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“, т. 80.

359. Томашівський С. „Маруся Богуславка в українській літературі“. „Л. Н. В.“ 1901, III—IV.

360. Tretiak J. „Szkice literackie“. Kraków 1901.

361. „Триста найкращих пісень“. Одесса 1897.

362. Тюменевъ И. Ф. „Лирницкія пѣсни, съ предисл. Н. П. Рагозина“. „Вѣстн. Археол. и Ист. Арх. Инст.“ 1885, вып. IV.

363. „Українскіе бандуристы“. „Кіевск. Телегр.“ 1886, № 7.

364. Уманецъ М. „Запорожський депутат і кобзарь“. Л. 1891. Одб. з журн. „Правда“ (з нотами).

365. „Утренняя звѣзда“. X. 1835 (про лірників).

366. Фаминцынъ. „Домра и сродные ей инструменты: балалайка, кобза, бандура, торбанъ, гитара“. Спб. 1891. Рецензія: „В. Евр.“ 1891, VIII, 849.

367. **де-ля-Флизъ**. „Записки“. „Рус. Стар.“ 1892, II.
368. **Франко Ів.** „Козак Плахта, укр. нар. пісня, друкована в 1628 р.“ „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“ т. 47.
369. **Франко Ів.** „Нарис українсько-руської літератури“. Л. 1910.
370. **Франко Ів.** „Пісня про Правду і Неправду“. „З. Н. Т. ім. Ш.“, т. 70.
371. **Франко Ів.** „Розбір думи про бурю на Чорнім морі“. „Житє і Слово“, Л. 1894, т. I, ст. 300.
372. **Франко Ів.** „Старе й нове в устах народа“. „Укр. етн. збірн.“ К. 1914, т. I.
373. **Франко Ів.** „Студії над українськими народніми піснями“. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“, тт. 75—76, 78, 83, 94—95, 98, 101, 103—106, 110—112. Окремо Л. 1913.
374. **Франко Ів.** „Хмельницина 1648 — 49 рр. у сучасних віршах“. „З. Н. Т. ім. Ш. у Л.“, тт. XXIII—XXIV.
375. **Халанскій.** „Малорусская дума про Байду“. „Сборн. X. Ист. Фил. Общ.“ 1908. *Рецензія*: „З. Н. Т. у Л.“, т. LXXXVI.
376. **Халанскій.** „Южно-славянскія сказанія о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русскаго былевого эпоса“. В. 1893—96.
377. **Ходзько А.** „Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons Latyches de la Dwina occidentale“. Paris 1889 (переклади).
378. **Хоткевич І.** „Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ“. „Э. Об.“ 1903, LVII, № 3, 87. Те ж „Л. Н. В.“ 1903, I.
379. Хроніка Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові за 1908 р., ч. 36, ст. 29—31 [про записи дум Ф. Колесси].
380. **Цертелевъ.** „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“. Спб. 1819.
381. „Чайка — український або юго-руський альбом.“ К. 1876. *Рецензія*: „К. Телегр.“ 1876, № 45.
382. „Черноморець“—збірникъ малорусскихъ пѣсень. М. 1892.
383. **Чернявская С.-А.** Обряды и пѣсни с. Вѣлозерки, Хере. губ.“ „Сборн. X. Ист. Фил. Общ.“, т. 5. X. 1893.
384. **Чикаленко Е.** „Лирникъ В. Морозъ“. „К. Ст.“ 1896, III, 79.
385. „Читанка руская для низшої гимназій“. Ч. II, Л. 1866.
386. **Чубинскій.** „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-руссійскій край“. 1872—77. *Рецензія*: „Кіевл.“ 1873, № 104 і 1877, № 134. — „Р. Стар.“ 1873, т. VII, № 3. — „Спб. Вѣд.“ 1883, № 56. — „Сѣв. Вѣстн.“ 1877, № 192. — „Ист. библ.“ 1878, № 1. — „Одес. Вѣстн.“ 1879, № № 15 і 37. — „Ж. М. Н. П.“ 1879, № 11.
387. „Чумаки“. „Земледѣльч. газета“ 1855, № 65. — „Кіевл.“ 1867, № 127; 1871, № № 69, 95, 117, 118. — „К. Губ. Вѣд.“ 1869, № № 15, 16, 18, 27 і 37; 1870—№ № 15—27, 1875—№ 100. — „Коммерческая газета“ 1855, № 101.
388. **Шашкевич Р.** „Русалка Дністрова“ 1837 р. (пісні).
389. **Шевченко Т.** Прозаическая повѣсть „Матрость“. „Трудъ“ (газ.) 1881, XII, 12 (вставлено меж иншим варіяцію на перші рядки думи про „Олексія Поповича“). Його ж „Букварь южно-руссійскій“ (Спб. 1861 р.), де-

надруковано думи „про Олексія Поповича“ (ст. 14) та „про Марусю Богуславку“ (ст. 18).

390. Шейновскій К. „Быть подолявъ“. К. 1859 (пісні).
 391. Шейновскій К. „Домашня наука“. К. 1861 (пісні).
 392. Шиманскій Гр. „Поправка къ разказу о Бондаренкъ“. „К. Ст.“ 1882, XI. 393.
 393. Шухевич В. „Гуцульщина“. Л. 1900—1908.
 394. Эварницкій Д. И. „Малороссійскія народныя пѣсни, собранныя въ 1878—1905 гг.“ Екатеринослав 1906.
 395. Эварницкій Д. И. „По слѣдамъ Запорожцевъ“. Спб. 1898.
 396. Jaworski J. „Przypomnienia Ukraińskie, czyli wiara ludu w swą przyszłość.“ Paris 1846.
 397. Ягич. „Свѣдочанства на прошлости о српским народним пѣсама“. „Отачбина“ 1875, XII [про вплив слов. поезіи на укр. думи].
 398. Ягичъ. „Историческія свидѣтельства о пѣвнii и пѣняхъ славянскихъ народовъ“. „Славянскій Ежегодникъ“ П. Залерацкаго 1878 р. (Переклад з „Rad Jugo-Slaw. Akademije“, кн. XXXVII, 1876 р.)
 399. Янчукъ. „Записка объ изученіи народной пѣсни“. 1905.
 400. Ястребовъ В. Гайдамацкій бандуристъ.“ „К. Ст.“ 1886, X, 379—388.
 401. Ө—лъ Іер. „Пѣзъ воспоминаній отшельника К—ской пустыни“. „К. Ст.“ 1887, XII. 750.
-

З м і с т.

Українські думи (5—62).

I. Походження (5—15).	Стор.
Терми „дума“. Визначення думи. Походження думи (автори; елементи, з яких складалися думи). Колишні співці. Підроблення дум.	5
II. Зміст і стиль (15—33).	
„Цікли“ дум. Загальний характер змісту дум. Головні літературні мотиви. Впливи	15
Стиль. Складовий (силабичний) вірш. Рифма. Паралелізм. Періодична форма. Інверсія. Докладність оповідання. Вживання допоміжних дієслів. Словянізми. Апостроф. Ознаки професійної обробки: епітети, плеоназми (тавтологія синонімічна й корнесловна, ретардація), заспіви, приспіви, порівняння (негативні й позитивні), загальні місця (описові вислови, спосіб розмови, епічні числа). Асіміляція чужоземних імен і прізвищ.	20
III. Співці (33—50).	
Співці старих часів. XVI—XVIII віки. XIX вік. Архип Никоненко. Андрій Шут. Остап Вересай. Іван Крюковський. Хведір Холдний. Занепад старого кобзарства	33
Теперішні співці. Порайонна організація „братств“. Закони братчиків. Наука. „Благословлення“. „Визвілок“. „Лебійська“ мова.	43
Співці нової формації (Г. Пархоменко, І. Кучеренко) і інтелігенція	49
IV. Музика (50—62).	
Музичні струменти. Ліра. Термини „бандура“ і „кобза“. Походження. Бандура. Торбан (теорбан). Способи гри на кобзу. Стрій кобзи	50
Музика українська. Мажор та мінор, діатонізм та хроматизація. Загальний характер українських пісень і дум. Пісня. Дума. Головні елементи співу. Імпровізація. Загальний „мотив“ співу . .	56
Тексти дум і пісень (63—276).	
I. Пісні княжих часів (65—68).	
1. „Ішли молодці рано з церковці“	65
2. „А в полі, в полі, й у виноколі“	65
3. Пісня про Штефана воеводу	67

II. Козацькі пісні та думи (69—184).

А. Боротьба з Татарами й Турками (69—158).		Стор.
4.	„Зажурилась Україна“... (з нотами)	69
5.	„За річкою вогні горять“.....	69
6.	Про Коваленка	70
7.	Про Волиночку	70
8.	Про трьох попівен	71
9.	Невольничий плач (дума)	72
10.	Пісня про козака Софрона (Супруна)	77
11.	Пісня про Байду (з нотами)	78
12.	Невольничий плач (дума з нотами)	82
13.	Про Марусю Богуславку (дума)	86
14.	Про Самійла Кішку (дума)	90
15.	Про Азовських братів (дума з нотами)	105
16.	Про смерть братів на Самарці (дума з нотами)	123
17.	Про Олексія Поповича (дума з нотами)	126
18.	„Ой, на горі вогонь горить“..... (з нотами)	136
19.	Про Хведора Безвідного (дума з нотами)	137
20.	Про козака Голоту (дума з нотами)	142
21.	Про Івана Ёловиченка (дума)	145
22.	Про дівчину-воляка	156
23.	Про Почаївську Божу Матір (з нотами)	157
Б. Боротьба з Ляхами (159—184).		
24.	Про Хмельницького та Барабаша (дума)	159
25.	Про Жовті Води	165
26.	Про утиски рандарів (дума)	165
27.	Про Корсунську баталію (дума)	170
28.	„Гей, не дивуйте, добрі люде“..... (з нотами)	174
29.	„Да не буде лучче“.....	177
30.	„Розлилися круті бережечки“.....	177
31.	Про Збаразьську облогу (веснянка)	178
32.	Про Данила Нечая (з нотами)	179
33.	Про смерть Хмельницького (дума)	182
III. Руїна на правобережній Україні (185—191).		
34.	„Та не спав я нічку не одпую“.....	185
35.	„Ой, на горі та жінці жнуть“..... (з нотами)	186
36.	Про Івана Сірка	187
IV. Епоха Петра I (руйнування Старої Січі 1709 р.)		
37.	Про Палія та Мазепу (з нотами)	192
38.	„Ой, не гаразд занорожці“ (з нотами).....	195
V. Польські магнати на Україні в першій половині XVIII віку (197—201).		
39.	Про Бондарівну (з нотами)	197

VI. Гайдамащина (202—208).	Стор.
40. Про Саву Чалого (з нотами)	202
41. Про Максима Залізняка (з нотами)	203
42. Про Швачку й Бондаренка (з нотами)	204
VII. Епоха Катерини II (руйнування Нової Січі 1775 р.)	
43. „Ой, зза гори, зза Лиману“.... (з нотами)	209
44. „Ой, ішли наші славні запорожці“.... (з нотами).	210
45. „Славне було Запоріжжя всіма сторонами“....	210
46. Про Кальнишевського (з нотами)	211
47. Про вихід на Кубань („Ой, 1791 року“....)	212
48. „Ой, сів пугач на могилі...“	212
VIII. Булацьке життя (215—228).	
49. Про Кармелюка (з нотами)	215
50. Гомін, гомін по діброві“... (з нотами)	218
51. „Ой, наступила та чорна хмара“.... (з нотами)	219
52. „Як я був багат“.... (з нотами)	221
53. Про Ганджу Андибера (дума)	221
IX. Чумацькі пісні (229—239).	
54. „Та наїхали чумаки з України“.... (з нотами)	229
55. „Що в Києві на риночку“.... (з нотами)	229
56. „Ой, косить хазяїн та на сіножаті“....	231
57. „Ой, у полі криниченька“...	233
58. „Ой, високо та сонечко сходить“.... (з нотами)	233
59. „Було літо, було літо“.... (з нотами)	235
60. „Ой, чумаче, чумаче“....	236
X. Рекрутські пісні (240—247).	
61. „Стоїть явір над водою“.... (з нотами).	240
62. „Ой, зацвіла калинонька в лузі“....	241
63. „Ой, галочки-сизоперочки, підіймайтесь в гору“....	241
64. „В неділеньку у ночі сходилися багачі“....	242
65. „Ой, зачула ж моя доля“....	242
66. „Та по-під гаєм зелененьким“.... (з нотами).	243
67. „Ой, горе, горе — не салдацьке життя“.... (з нотами)	244
XI. Пісні про панщину й волю (248—255).	
68. „Була Польща, була Польща“....	248
69. „А що маєм, пане-брате, тепера робити?“	249
70. Про смерть пана Саливона	249
71. „На панщину хожу, хожу“....	250
72. „Ісходьтєся, громадяне, щось маєм казати“....	251
73. „Дай, же, Боже, здоров'я нашому цареві“....	252
XII. Цехова пісня (256—257).	
74. Про Купер'яна (з нотами)	256

XIII. Думи побутові (258—273).	Стор.
75. Про сестру та брата (<i>дума</i>)	258
76. Про бідну удову (<i>дума з нотами</i>)	262
77. Про дідка Михійка (<i>дума</i>).	266
78. Про смерть козака-бандуриста (<i>дума</i>)	269
XIV. Додаток.	
79. Пісня про Морозенка (<i>з нотами</i>).	274
Показчик літератури дум і історичних пісень.	277
Дміст	297

Примічені друкарські помилки.

Автор ласкаво прохає перед читанням виправити друкарські помилки.

Треба читати: „до Чернигова“ (ст. 11, р. 13 знизу); „викликати в слухача“ (ст. 60, р. 13 зверху); „недовго“ (ст. 104, р. 19 знизу); „перед боем з Рустемом“ (ст. 105, р. 25 зверху); „тумани уставали“ (ст. 105, р. 4 знизу); „словами промовляє“ (ст. 109, р. 12 знизу); „Никоненко“ (ст. 113, р. 7 знизу); „вечірова“ (ст. 157, р. 7 знизу); „од свого кума“ (ст. 161, р. 7 знизу).

Склад видання:

Гуртова Книжна Комора

Т-ва „Час“ у Києві.

Ціна 12 карб.

2007 5
11.20 -
11.49

